

MAURICE PALÉOLOGUE

A CÁR ORSZÁGA
A NAGY HÁBORÚBAN

FORDÍTOTTÁK

FÓTI J. LAJOS ÉS RÉVAY JÓZSEF

II.

MÁSODIK KIADÁS

G E N I U S
K I A D Á S

ELSŐ FEJEZET.

Csütörtök, 1915 június 3.

Az osztrákok és németek folytatják előnyomulásukat a Szán jobbpartján, az oroszok nem tudták magukat tartani Przemyslben: a várat tehát ma délután ki kellett üríteni.

A Dunajecnél május havában vívott első ütközetek óta a foglyok száma, akiket az orosz hadsereg az ellenség kezén hagyott, majdnem háromszázezerre emelkedett.

Vasárnap, 1915 június 6.

Az orosz közvéleményt annál jobban izgatják a galíciai vereségek, mert nem kecsegteti magát hiú reményekkel a Dardanellákban elérhető gyors siker eshetőségeit illetőleg.

Mégis, az ország minden néposztályában és különösen a vidéken új áramlat jelentkezik. A közvélemény nem csüggedt el, mint az előbbi kudarcok súlya alatt, hanem tiltakozik, méltatlankodik, reszket, intézkedéseket és segítséget követel, hangoztatja a győzelemhez való akaratát. Szaszonov ma reggel sugárzó arccal mondja:

— Íme, az igazi orosz nép! A nemzeti érzés nagyszerű ébredésének vagyunk tanúi!

Valamennyi politikai párt, természetesen a szélsőjobb kivételével, követeli a Duma haladéktalan összehívását, hogy véget vessen a katonai

adminisztráció ügyefogyottságának és megszer-
vezze Oroszország polgári mozgósítását.

*

Péntek, 1915 június 11.

Néhány nappal ezelőtt forrongás volt Moszkvá-
ban. Árulás hirtelen keringett a nép között; hangos
szóval vádolták a cárt, a cárnét, Rasputint és az
udvar valamennyi befolyásos emberét.

Tegnap súlyos zavargások törtek ki és ma foly-
tatódnak. Egész sor üzletet földúltak, amelyek né-
metek birtokában voltak, vagy német végződésű
cégjelzést viseltek.

*

Szombat, 1915 június 12.

Moszkvában helyreállt a nyugalom. Tegnap este
a katonaság kénytelen volt fegyverét használni.

A rendőrség eleinte szabadjára engedte a lázon-
gókat, hadd elégítsék ki bizonyos mértékben a düh
és a megalázottság indulatait, amelyeket a galíciai
vereségek váltottak ki a moszkvai népből. Azon-
ban a mozgalom olyan arányokat öltött, hogy erős
kézzel végét kellett vetni.

Vasárnap, 1915 június 13.

A moszkvai zavargások különösen súlyosak vol-
tak egy bizonyos tekintetben, amelyet a sajtótudó-
sítások nem emlegettek.

A *Krasznája Ploscsad-on*, a hírhedt „Vörös
tér”-en, amely már annyi történelmi jelenetnek
volt tanúja, a tömeg szidalmazta a Felségeket, kö-
vetelte, hogy a cárnét zárják kolostorba, a cárt
fosszák meg trónjától, a koronát juttassák Miklós
nagyhercegnek, akasszák fel Rasputint, stb.

A zajos tüntetések így eljutottak a Márta- és
Mária-zárda elé is, amelynek apátnője Erzsébet

Feodorovna nagyhercegnő, a cárné nővére és Szergej nagyherceg özvegye. Ezt a gyönyörű asszonyt, aki teljesen a bűnbánat és irgalmasság cselekedeteinek szenteli életét, elhalmozták szidalmakkal. Moszkva népe ugyanis már régóta meg volt győződve, hogy a fejedelemasszony német kém, sőt hogy fivérét, a hesseni nagyherceget a zárdájában rejtegeti!

Ezek a hírek megdöbbenést keltettek Carszkoje-Szelóban. A cárné hevesen kikelt Moszkva főkorányzója, Jusszupov herceg ellen, aki rövidlátásból vagy gyöngeségből ilyen sértéseknek tette ki a cári családot.

A cár tegnap fogadta a Duma elnökét, Rodziankót, aki minden erejét latba vetette, hogy kieszközölje az országgyűlés haladéktalan összehívását. A cár szívesen hallgatta meg; de szándékaiból nem árult el semmit.

*

Hétfő, 1915 június 14.

A középgalíciai orosz hadsereg Przemysl kiürítése óta bámulatos szívóssággal folytatta az ellentállást, hogy fedezze Lemberget. Most a frontját Jaroszlavtól keletre áttörték. A németek 15.000 foglyot ejtettek.

*

Kedd, 1915 június 15.

Goremykin miniszterelnök, akit agg kora s az események megtörték, arra kérte a cárt, hogy fogadja el lemondását. De csak kitérő választ kapott és tegnap ezt mondta egyik barátjának: „A cár nem látja, hogy a gyertyák már égnek a ravalom körül — s én hiányzom csupán, hogy megkezdhessék a szertartást!”

*

Szerda, 1915 június 16.

Vyrubovnének M... grófnő előtt tett bizalmas kijelentése szerint Maklakov Miklós belügyminiszter, Szabler, a Szent-Szinódus főprokurátora és Scseglovitov igazságügyminiszter minden erejükkel vetik a cárnál, hogy lebeszéljék a Duma összehívásáról és bebizonyítsák neki, hogy Oroszország nem bírja tovább folytatni a háborút.

A Duma kérdését illetően a cár hajthatatlan. Hiába támogatja a cárné is minden erejéből a miniszterek véleményét. A háború folytatásáról II. Miklós olyan indulatosan nyilatkozott, ami egészen szokatlan nála: „Békét kötni ebben a pillanatban egyértelmű volna a becstelenséggel és a forradalommal. Hát ilyesmit mernek javasolni nekem!...” A cárné éppily erélyesen hangoztatja, hogy ha Oroszország ma cserbenhagyná szövetségeseit, örök gyalázatot vonna magára; azonban esdve kéri a cárt, hogy ne tegyen semmiféle engedményt a parlamentarizmusnak és azt hajtogatja előtte: „Ne feledje, hogy ön az isteni fölkenés révén autokrata!... Isten nem bocsátaná meg, ha tökéletlenül töltené be azt a szerepet, amelyet idelent önre bízott!...”

*

Péntek, 1915 június 18.

Buchanan-nek és nekem, amikor ma reggel a külügyminisztériumban találkozunk, ugyanaz a gondolat ötlük az eszünkbe:

— Ma van Waterloo százéves évfordulója!

Azonban az óra nem alkalmas ironikus tréfálkozásokra és történelmi szembeállításokra: csakugyan éppen most rendkívül fontos hírt kaptunk. Maklakov belügyminisztert fölmentették állásától és utódjául kinevezték Scserbatov Borisszo-

vics Miklós herceget, a birodalmi ménések főigazgatóját,

Szaszonov ujjong. Maklakov visszavonulása világosan bizonyítja, hogy a cár továbbra is hű a szövetségi politikához és el van szánva a háború folytatására.

Az új belügyminiszter mind a mai napig igen visszavonultan élt. Szaszonov higgadt, élesesű és megbízhatóan hazafias férfiúnak jellemzi.

Szombat, 1915 június 19.

Konstantinovics Konstantin nagyherceg, Miklós cár unokája, az özvegy görög királyné öccse és Erzsébet szász-altenburgi hercegnő férje, aki 1858-ban született, tegnapelőtt meghalt Pavlovszokban, ahol visszavonult életet élt.*

Ma hat órakor holttestét nagy pompával átvittek a Szent-Péter- és Pál-székesegyházba, az Erődbe, amely a Romanovok Bastille-ja és Saint-Denis-je.**

A cár és a nagyhercegek mind gyalog követték a gyászkocsit. A templom kapujától egészen

* Atyja, Nikolajevics Konstantin nagyherceg, aki 1827-ben született és 1892-ben halt meg, fontos szerepet játszott II. Sándor uralkodása alatt. Nyílt és szabadelvű fölfogásával nagy része volt 1861-ben a jobbagység eltörlésében. S ő-t igyekezett bátyját az alkotmányos reformok útjára terelni. Sőt egy ideig hinni is lehetett, hogy a cárizmus, amelyet olyan férfiak kormányoztak, mint Milutin, Abaza, Cserkaszikij herceg és Szaniarin, végrevalahára a modern állam fogalma irányaiban fejiődik. Azonban az 1863. évi lengyel lázadás és néhány évvel később a nihilizmus föltűnése tönkretette Konstantin nagyherceg hitelét. Ettől fogva teljesen nagy-admirálsi teendőinek szentelte magát.

** A saint-denisi székesegyház volt a francia királyok temetkezőhelye.

az ikonosztázion előtt fölállított katafalkig karjukon vitték az óriási koporsót.

A szertartás, amely csupa előjátéka az ünnepélyes végtisztességnek, az ortodox liturgiához képest aránylag rövid; mégis eltart legalább egy óra hosszat.

A cár, az özvegy cárné, az uralkodó cárné, a nagyhercegek, a nagyhercegnők, a cári család hercegei és hercegnői mind itt vannak a ravatal jobboldalán. Mögöttük csoportosul a, diplomáciai testület.

Csupán néhány lépésnyire vagyok a cártól és egészen kényelmesen megfigyelhetem. Három hónap óta, mióta nem láttam, észrevehetően megváltozott: haja megritkult, helyenkint megöszült; arca lesoványodott; tekintete komor és réveteg.

Baloldalán az özvegy cárné áll mozdulatlanul, fenséges és magasztos tartásban emeli fejét és bár hatvannyolcéves, ebből a tartásból egy percre sem enged. Mellette Alexandra Feodorovna cárné áll görcsös-mereven; szederjes arca egy-egy pillanatra elsápad és szabálytalan, szaggatott lélegzés dagasztja mellét. Közvetlenül mellettük és még ugyanabban a sorban Mária Pavlovna nagyhercegnő áll éppoly mereven, éppoly méltóságosan, mint sógornője, az özvegy cárné. Utánuk a cár négy leánya sorakozik; a legidősebb, Olga, szüntelenül nyugtalan pillantásokat vet anyjára.

Az ortodox egyház szokásai ellenére három karosszéket helyeztek el a két cárné és Mária Pavlovna nagyhercegnő mögött. Alexandra cárné, akinek gyötrelme állni, négy ízben is kénytelen leülni. Mindannyiszor szemeihez emeli kezét, mintha mentetetődznék gyöngeségóért. Két szomszédja nem roppan meg, erejétől telhetőleg tartja magát s ekként néma tiltakozásban szembehelyezi

az előbbi cár uralkodásának méltóságos magatartását a mostani udvar elkorcsosodásával.

A hosszú és egyhangú litánia alatt bemutatattja magát nekem Scserbatov herceg, az új belügy-miniszter. Arca értelmes és nyílt, hangja meleg, egész egyénisége rokonszenves. Kérdés nélkül ezt mondja:

— Programom egyszerű. A birodalmi kormányzóknak kiadandó utasításaimat ebben foglalhatom össze: *Mindent a háborúért egészen a teljes győzelemig.* Nem fogok túrni semmiféle rendetlenséget, semmiféle kötelességmulasztást, semmiféle pesszimizmust.

Gratulálok szándékaihoz és hangsúlyozom, hogy most már sürgősen fogja össze az ország minden termelőerejét a hadsereg ellátása érdekében.

Most a papság megkezdí a záróimákat. A tömjénfüst felhőin keresztül ég felé száll az örök és fájdalmas könyörgés, amelyben mintha összesűrűsödnék az orosz lélek minden jámborsága: *Goszpodi pomiluj!... Uram irgalmazz!* Fönt a toronyban a székesegyház harangjai ismétlik a refrént.

És ekkor eszembe jut a legmegindítóbb emlék, amelyet Kropotkin emlékirataiban olvastam. A nagy forradalmár, aki két lépésnyire innen raboskodott az állami fegyházban, éjjel-nappal ezeknek a harangoknak a kongását hallgatta:

„Minden negyedórában elcsengték: *Goszpodi pomiluj!... Uram irgalmazz!* Aztán a nagyharang lassan elütötte az órákat s minden ütés közt hosszú szünetet tartott. Az éjfél sötét órájában a dallamot még ez a másik is követte: *Bozse cárja kranje... Isten óvja a cárt!** A harang-

* Itt Kropotkin téved. Az erőd harangjátéka, amelyet a tizenharmadik században szerkesztettek, nem játszhatja a nemzeti himnuszt, a *Bozse carja kranjet*, mert ezt Lvov herceg I. Miklós uralkodása alatt

zúgás negyedóra hosszat tartott. Alig hogy elvégződött, újabb *Goszpod! pomiluj!*... jelezte az álmatlan fogolynak, hogy hiábavaló életéből megint eltelt egy negyedóra és hogy sok negyedóra, sok óra, sok nap, sok hónap telik még el ebből a vegetatív életéből, míg porkolábjai, vagy talán a halál megszabadítja...”

*

Vasárnap, 1915 június 20.

A nemzeti erők ébredését tegnap Moszkva meghatározó tüntetéssel igazolta. A Zemsztvók Szövetsége és a Városok Szövetsége kongresszusra gyűlt egybe. Az elnöklő Lvov herceg teljes nyíltsággal föltárta, hogy a közigazgatás képtelen mozgósítani az ország erőforrásait a hadsereg szolgálatára: „Az Oroszország elé meredő probléma — jelentette ki — messze túlhaladja bürokráciánk képességeit. A megoldás megköveteli az egész ország erejének megfeszítését... Tíz hónapos háború után még mindig nem vagyunk mozgósítva. Egész Oroszországnak roppant katonai szervezetté, a hadseregek hatalmas arzenáljává kell válnia...”

Azonnal megállapodtak egy gyakorlati programban, íme, végre Oroszország a jó úton!

*

Hétfő, 1915 június 21.

Féltizenegykor visszatérek a Szent-Péter- és Pál-székesegyházba, ahol résztveszek Konstantinovic Konstantin nagyherceg ünnepélyes gyászszerztartásán.

Alexandra Feodorovna cárné, akit a tegnapelőtti szerztartás kimerített, nem jöhetett el. Az

szerzette; a harangjáték délben és éjjelkor a *Kol szlaven nas Goszpod v Sion!*... *Mily dicsőséges a mi Urunk Sionban!* kezdetű régi himnuszjátssza.

Özvegy cárné és Mária Pavlovna nagyhercegnő egymaguk büszkélkednek az első sorban a cár mellett.

A gyászszertartás két óra hosszát tart egyfolytában, káprázatos fényűzéssel, megható és pazar pompában.

Érdekes megfigyelni a cárt. Egy percre sem közömbös vagy figyelmetlen; természetes és mély-séges magabaszállás árad el rajta. Egy-egy pillanatban félig lehunyja szemeit; mikor megint fölpillant, tekintetében mintha valami belső világosság ragyogna.

... A végevárhatatlan szertartás mégis csak befejeződik: gyertyákat osztanak szét a résztvevők között, mintegy azoknak az örök világosságoknak szimbóluma gyanánt, amelyek az «elhunyt lelkéből sugárzanak. Most az egész templom káprázatos fényben tündöklök, amelyben csodálatosan csillannak meg az ikonosztázion aranya és drágakövei. A cár mozdulatlanul, összevont arccal, merev szemmel messze elnéz valami láthatatlan célpont felé, túl a földi horizontokon, túl ezen a csalóka világon...

*

Kedd. 1915 június 22.

Ma délelőtt a cár résztvesz egy 32.000 tonnás nagy páncélos cirkálónak, az *Izmail-nak* vízrebocsátásán, amelyet a Waszilibj-osztrovi hajógyárban építettek, azon a tájon, ahol a Néva elhagyja Petrogradot. Jelen van a diplomáciai testület és a kormány.

Az idő ragyogó, az ünnepség is nagyszabású és festői. De a látvány mintha senkit sem érdekelne. Az egyes csoportokban riadt arccal sugdosódnak: épp most kapták a hírt, hogy az orosz hadsereg kivonult Lembergől.

A cár közömbösen végzi az ünnepség szertar-

tásait. A hajó megáldása közben leteszi sapkáját. Az izzó napfény két mély és violaszínű ráncot rajzol szemei szögletébe, amelyek tegnap még nem voltak láthatók.

Ezalatt az óriás hajó föltartóztathatatlan és lassú iramban siklik a Neva felé; erős ellenáram hányja-veti a folyót; a kötelek megfeszülnek: az *Izmail* méltóságosan megáll.

A cár, mielőtt visszavonulna, ellátogat a műhelyekbe, ahová a munkások sietve visszatértek, Majdnem egy órát időz itt, gyakran megáll egy kis beszélgetésre azzal a nyugodt, bizalomgerjesztő és előkelő nyájassággal, amely jellemzi, valahányszor alacsony sorsúakkal érintkezik. Meleg és szemlátomást szívből jövő éljenzés kíséri, míg csak be nem fejezi körsétáját. És itt az orosz anarchizmus tűzfészkének kellős közepében vagyunk! ...

Mikor búcsút veszünk a cártól, gratulálok neki ahhoz a fogadtatáshoz, amelyben a műhelyekben része volt. Mélabús mosolyban derülnek föl a szemei; ezt feleli:

— Nincs semmi, ami oly jól esnék nekem, mint ha érzem, hogy egybeforrottam népemmel... Ma szükségem volt erre.

*

Szerda, 1915 június 23.

Szuvorin, a *Novoje Vremja* szerkesztője meglátogat, hogy bizalmasan elárulja nekem csüggedését:

— Nincs már reményem — mondja —, mostantól fogva csupa katasztrófa a végzetünk.

Fölhozom ellene az erőnek azt a föllángolását, amely ebben a pillanatban az egész orosz népet fölrázza és amely Moszkvában épp most nyilvánul meg szilárd elhatározásokban. Újra megszólal:

— Ismerem hazámat. Ez a föllángolás csak

szalmaláng. Hamarosan visszahullunk apátiánkba ... Ma fölháborodunk a *csinovnikok* ellen; őket vádoljuk minden rosszért, ami ér bennünket és igazunk van; de nem tudunk meglenni nélkülük. Holnap pedig nemtörődömségből, gyöngeségből, magunk adjuk magunkat újra a karmaikba...

*

Csütörtök, 1915 június 24.

Ma délután a szigeteken sétálok V.-nével és elmondom neki a Szuvorintól tegnap hallott csüggedt nyilatkozatokat.

— Legyen meggyőződve — feleli rá —, hogy ezer meg ezer orosz gondolkodik így... Turgenyev, aki ízig-vérig ismert bennünket, azt írta egyik novellájában, hogy Oroszország rendkívüli *maestriát* fejt ki abban, hogy minden vállalkozása kudarccal végződjék. Megindulunk, hogy fölhágjunk az égbe. De alig hogy elindultunk, észrevesszük, hogy az ég nagyon messze van. És ekkor már csak arra gondolunk, hogy minél gyorsabban lezuhanjunk, miközben össze-vissza törjük magunkat...

*

Péntek, 1915 június 25.

A cár ma reggel Baranovieibe utazott, a nagyfőhadiszállásra; a miniszterek is elkísérik, tekintettel arra, hogy fontos tanácskozás lesz Miklós nagyherceggel. Tudom, hogy Szaszonov, Bark pénzügyminiszter, Krivoisein földművelésügyi miniszter és Scserbaitov herceg belügyminiszter minden erejüket latba vetik, hogy kieszközöljék a Duma haladéktalan összehívását. Ellenfelük lesz Groremykin miniszterelnök, Scseglovitov igazságügyminiszter, Ruohlov közlekedésügyi miniszter és Szabler, a Szent-Szinódus főprokurátora.

A cár, mielőtt Carszkoje-Szelóból távozott, íá maga jószántából végrehajtotta egy elhatározását, amelyre már régen szükség lett volna. Fölmentette állásától Szuchomlinov tábornok hadügyminisztert és utódjául kinevezte Polivanov Andrejevics Alexia tábornokot, a birodalmi tanács tagját.

Szuchomlinov tábornokra súlyos felelősség nehezedik. Szerepe a municióválság körül éppoly bűnös, mint titokzatos. A múlt év szeptember 28-án, mikor megfelelt egyik kérdésemre, amelyet Joffre tábornok nevében hivatalosan intéztem hozzá, jegyzék útján azt hangoztatta előttem, hogy minden intézkedést megtett abból a célból, hogy biztosítsa az orosz hadseregnek mindazt a municiót, amelyre egy hosszú háború folyamán szüksége lehet. Szaszonov, akinek egy héttel ez előtt megemlítettem ezt a jegyzéket, arra kért, hogy adjam át neki, hogy megmutassa a cárnak, akit megdöbbsentett. Nemcsak hogy semmiféle intézkedés nem történt az orosz tüzérség növekvő szükségleteinek kielégítésére; hanem azóta Szuchomlinov tábornok alattomosan azon mesterkedett, hogy megghiúsítson minden újításit, amit a lövedékgyártás fokozása érdekében javasoltak neki. Furcsa, talányos viselkedés, amelynek a magyarázatát talán abban a vad gyűlöletben kell keresni, amellyel a hadügyminiszter Miklós nagyherceg iránt viseltetett, akinek nem tudta megbocsátani, hogy főparancsnok lett, holott biztosra vette, hogy ő kapja meg ezt az állást.

Polivanov tábornok tanult, mozgékony és munkás férfiú; van érzéke a szervezés és a parancsolás iránt. Egyebek közt azt mondják felőle, hogy liberális elvei vannak és ezek rokonszenvenné teszi a Duma előtt.

Hétfő, 1915 június 28.

Szaszonov, aki a nagyfőhadiszállásról visszatért, kitűnő benyomásokat hoz magával, legalább ami a főparancsnokság szellemét illeti.

— Az orosz hadsereg — mondja nekem — a lehető leghaladékosabban folytatja visszavonulását, miközben minden alkalmat megragad, hogy ellentámadást intézzen az ellenség ellen és nyugtalanítsa. Ha Miklós nagyherceg úgy látja, hogy a németek elvonják erőik egyik részét, hogy a nyugati frontra vessék, azonnal újra megkezdi az offenzívát. Az a hadműveleti terv, amelyet elfogadott, följosítja arra a reményre, hogy csapataink Varsóban még két hónapig tudják tartani magukat... Egyébként úgy tapasztaltam, hogy a vezérkar hangulata kitűnő...

Politikai tekintetben közli velem, hogy a cár ünnepélyes leiratban fölhívást intéz az ország minden erejéhez és egyúttal bejelenti a Duma közeli összehívását.

A lengyel kérdést is megvizsgálták. A cár elrendelte, hogy alakítsanak bizottságot, amely hat orosz tagból és hat lengyel tagból álljon, s amely majd Goremykin elnöklése alatt megállapítja az 1914 augusztus 16-iki kiáltványban a királyságnak megígért autonómia alapelveit. Soseglovitov igazságügy-miniszter és Szabler, a Szent-Szinódus főprokurátora esdve kérték a cárt, mondjon le erről a gondolatról és hangoztatták előtte, hogy a birodalom bármely részének autonómiája összeférhetetlen az autokrata abszolútizmus szent és sérthetetlen elveivel. Erőszakoskodásuk nemhogy meggyőzte volna a cárt, de egyenesen nem volt inyére. Sőt azt rebesgetik, hogy fölmenti őket állásuktól.

Kedd, 1915 június 29.

A balkáni tárgyalások zűrzavara tovább tart. Szerbia, Románia, Görögország, Bulgária vetelkedő és egymást keresztező követeléseit lehetetlen összeegyeztetni!

Hogy a probléma még megoldhatatlanabbá váljék, az orosz seregek általános visszavonulása tönkreteszi minden hitelünket, minden tekintélyünket Nisben éppúgy, mint Bukarestben, Athénben éppúgy, mint Szófiában... különösen Szófiában. Innen látom azt a kárörömet, azt a vidám éa saardonikus vigyorgást, amellyel Ferdinánd cár biztosan minden reggel méregeti a térképem az oroszok visszavonulását. Annak idején hány-szor lihegte előttem gyűlöletét Oroszország iránt! A második Balkán-háború óta ez a gyűlölet beteges megszállottsággá torzult; ment főképen az orosz politikának tulajdonítja 1913. évi döntő vereségét. És emlékszem, hogy ennek az évnek november havában, mikor XIII. Alfonz királlyal találkozott Bécsben, ezt mondta neki: „Bosszút állok Oroszországon és bosszúm rettenetes lesz”.

*

Szerda, 1915 június 30.

Az újságok ma reggel, június 27-iki kelettel cári leiratot közölnek, amely a miniszterelnökhöz van intézve:

Hazánk minden részéből fölhívásokat kapok, amelyek bizonyítják, hogy az oroszok mind a hadsereg ellátásának akarják szentelni erőiket. A nemzeti érzés ez egyhangú megnyilatkozásából egy ragyogó jövő megrendíthet étlen bizonyosságát merítem.

A háború elhúzódása egyre új erőfeszítéseket követel, de mi újra megerősítjük és megacélozzuk szivünkben azt az elhatározásunkat, hogy a küz-

delmet Isten segítségével az orosz seregek teljes diadaláig folytatjuk.

Az ellenséget le kell vernünk, éneikül a béke tehetetlen. Oroszország kimeríthetetlen erőforrásaiba vetett szilárd hittet elvárom, hogy a kormány és az állami intézmények, az orosz ipar és a haza minden hű fia párt- és oszlálykülönbség nélkül, vállvetve egy szívvel-lélekkel dolgozzék a hadsereg szükségleteinek ellátásán. Ez egyetlen és nemzeti föladat töltse be mostantól fogva az egységében győzhetetlen Oroszország minden gondolatát.

Végül a leirat bejelenti ia birodalmi tanács és a Duma közeli összehívását.

*

Csütörtök, 1915 július 1.

Néhány hét óta Kelet-Litvánia és Kurland valamennyi zsidó lakosát a főparancsnokság: rendeltére tömegesen kikergetik. Zsitomir, Kiev és Pul-tava felé terelik őket. Az orosz hatóságok, mint rendesen, minden előkészület nélkül, minden kímélet nélkül, kérlelhetetlen kegyetlenséggel fognak éhhez a művelethez. Például Kovno izraelita lakosságát, amely 40.000 főre rúg, május 3-án este értesítették, hogy negyvennyolc óra alatt el kell hagynia a várost. A kiürítésre mindenütt tragikus epizódok, aljas erőszakoskodások, rablások és gyújtogatások adták meg a jelt.

Egyidejűleg ébredező antiszemizmus harapódzik el az egész birodalomban. Ha az orosz seregek vereséget szenvednek, természetesen a zsidók az okai. A *Volga* című reakciós újság néhány nappal ezelőtt ezt írta: *Orosz nép, nyisd ki a szemed és ismerd föl, ki az ellenséged. A zsidó!... Nincs kegyelem a zsidónak!... Ezt az Istentől megátkozott népet nemzedékről-nemzedékre mindenki gyű-*

lölte és átkozta. Szent Oroszország fiainak vére, amelyet ők mindennap elárulnak, bosszúért kiált!...
A Lengyelországból, Litvániából és Kurlandból a háború eleje óta kiűzött és a legsötétebb nyomorúságba taszított zsidók száma meghaladja a 600.000-et.

*

Péntek, 1915 július 2.

Ma este tizenegy órakor sétát teszek a Szige-
teken.

Tündérien szép „fehér éjszakák”, napéjegyei éjszakák! Vájjon alkonyat-e ez még, vagy már hajnali szürkület¹? Nem lehet tudni. Tejfehér, szétfolyó, szivárványló fény tölti be a teret egészen a zenit mélységéig; gyöngyház és opálpára lebeg a vizek fölött. Szellő sem rezdül. A fák, a partok, az ösvények, a látóhatár, az egész táj valami áhítatos nyugalomban, valami végtelen édességben fürdik. Az ember szinte azt mondaná, hogy ez az alvilág tája, a lelkek tartózkodási helye, valami elíziumi pompa; keressük a feníciiai Didó árnyékát, amint a mirtuszok alatt bolyong:

*Inter quas Phoenism recens a vidnere Dido
Errabat silva in magna...*

*

Szombat, 1915 július 3.

A három nappal ezelőtt kiadott cári leirat izgatja a kedélyeket. Mindenfelől sürgetik a Duma haladéktalan összehívását; sőt azt is követelik, hogy ezentúl a miniszterek felelősek legyenek a parlamentnek, ami egyértelmű volna az autokratizmus bukásával.

A munkások közt forrongás van. Egyik informátorom, B... jelenti, hogy a szocialista propaganda a kaszárnyákban, különösen a gárdakaszárnyákban erősödik. A Pavlovszkij-ezred és a vol-

hyniai ezred állítólag meglehetősen meg van mé-
telyezve.

*

Hétfő, 1915 július 5.

Az osztrákok és a németek a Bug és a Visztula
közt folytatják előnyomulásukat Lublin felé.

Az orosz hadsereg lökészerűen egyremásra hát-
rál bizonyos állásokba, amelyeket úgyszólván
kénytelen elhagyni, mert nincs fegyvere és muní-
ciója.

*

Szombat, 1915 július 10.

Grube, a Szibériai Bank elnöke, akinek az éles-
látását több ízben tapasztaltam, tegnap ideérke-
zett Szófiából, ahol üzleti ügyekben tartózkodott.

Ma délelőtt meglátogat és közli velem benyomá-
sait:

— Sem a Badoszlavov-kormány, sem semmiféle
más kormány nem kötheti le magát a szövetséges
hatalmak mellett — magyarázgatja —, ha nem
jelenti be egyidejűleg a hatalmak hozzájárulását
ahhoz, hogy Bulgária haladéktalanul anektál-
hatja északi Macedóniát. Ebben nincs semmi két-
ség ... Maga Ferdinánd cár végleg a germán
hatalmakhoz szegődött.

Szavába vágok:

— Végleg? ... Bizonyos ön ebben?

— Radoszlavov, Toncsev, Ghennadiev, Danev,
mindenki ezt hangoztatta előttem.

— Ha Ferdinánd cár ellenünk van, semmire
sem megyünk. Azonban szerencsére vele mindig
zöldágra lehet vergődni, mert kiváltképen politi-
kus, ravasz és hajlékony. Minden erőfeszítésünket
arra kell összpontosítanunk, hogy őt meggyőz-
zük ...

Alig hogy távozik tőlem, a külügyminisz-

tóriumba megyek és Szaszonovval meghányjuk-vetjük az imént lefolyt beszélgetést.

Megegyezünk abban a gondolatban, hogy minden erőfeszítésünket Ferdinánd cárra kell összpontosítanunk, aztán megvizsgáljuk a különböző érveket, amelyeknek révén bizonyos kilátásunk lehetne arra, hogy megnyerjük ügyünknek.

— Mindenekfölött meg kell győznünk arról — mondja Szaszonov —, hogy végül is mi leszünk a győztesek.

— Ez nem lesz elég... Ezenfölül meg kell értetni vele, hogy győzelmünk nagyrészen tőle függ, hogy bizonyos tekintetben ő tartja kezében Európa és a világ sorsát... Ennek az embernek a hiúsága minden képzeletet felülmúl. Mindenekelőtt a hiúságát kell fölcsigáznunk és megnyernünk.

Végül kényesebb tárgyra térünk. Mikor négy évvel ezelőtt Szófiában voltam, Ferdinánd cár nyakig úszott az adósságban. Kicsapongásai, pompakedvelő és raffinait hajlamai, gyöngesége, amelynél fogva nem tudta megtagadni magától a műkedvelősködés vagy a fényűzés egy-egy örömét, végre kínos zavarba döntötték, amelyet a két Balkán-háború bizonyosan még súlyosbított. Nem volna lehetséges segítségére lennünk?

— Kényes dolog megtenni ezt az ajánlatot — felelem. — Mindazonáltal bizonyos óvatos formában, föltétlen titoktartás biztosítása mellett... Végül pedig ha az ajánlat igen magas helyről... például a cártól jönne ...

Szaszonov elmosolyodik.

— Csakugyan, a cár volna a legalkalmasabb ...

Aztán elmeséli, hogy 1912 vége felé a bolgár cár, minthogy „nagy pénztelenségben szenvedett”, mint Panurge mondaná, Miklós cártól hárommillió frankot kért kölcsön.

— Én határozottan azt tanácsoltam a cárnak, hogy tagadja meg; Ferdinánd nem olyan ember, akit hálával magunkhoz lehet láncolni. De ön tudja, milyen jó a cár; megindult a szíve a Kóburg siralmas jeremiádjain. Én azonban nem hagytam magam s hivatkoztam arra, hogy a titkos alapok pénztára nem bír el ekkora megterhelést. Erre a cár elhatározta, hogy ezt az összeget a magánpénztárából veszi. Másnap Wolkow tábornok átadott nekem hárommillió frankot, amelyet nyomban elküldtem Szófiába. Ferdinánd erről nyugtát adott követünknek, Nekludovnak. A nyugtája itt van az irataim közt.

— Ön nyugtát vett Ferdinándtól? Óriási hiba! Ezzel a nyugtával minden dolgát elrontotta... Eleve is bizonyos volt, hogy ez a hárommillió elveszett; annyi, mintha a Fekete-tengerbe dobták volna. De abban a pillanatban, amint az áldozatot meghozták, önnek csak egy lehetősége volt arra, hogy némi erkölcsi hasznot húzzon belőle; éspedig: vak bizalmat kellett volna mutatnia Ferdinánd puszta szavában, becsületézésében, lelki nemesiségében és érzelmeinek oly jól ismert őszinteségében ... ő a világ legműveltebb embere. Az a gondolat, hogy az ön irattárában egy hárommillió nyugta van az ő aláírásával, rá nézve bizonyosan fájó megaláztatás, elviselhetetlen sérelem. Ezt sohasem fogja megbocsátani Oroszországnak ...

*

Hétfő, 1915 július 12.

Értesülésem szerint a moszkvaiak a legnagyobb mértékben föl vannak háborodva a petrogradi társaság és az udvar ellen, amelyet azzal vádolnak, hogy megszakított minden közösséget a nemzeti érzéssel, a vereséget óhajtja, áruláson mesterskedik.

Az a párbaj, amely immár két század óta folyik az ortodox szlávság metropolisa és Nagy Péter mesterséges fővárosa között, sohasem lehetett élesebb, még a *zapadnicsesztvo* és a *szlavianofilsztvo*, a nyugatiaskodás és a szlavofilizmus küzdelmének hősi korszakában sem.

Abban az időben, vagyis 1860 körül Akszakov Konstantin, a tüzes idealista, ezeket a lángoló sorokat vágta oda Nagy Péter emlékének: *Te félreismerted Oroszországot és egész múltját. Ezért az átok bélyege van esztelen műveden. Te kérlelhetetlenül eltaszítottad Moszkvát. És magányos várost építettél, messze a népedtől, mert nem tudtál együtt élni vele!*

Ugyanabban az időpontban fivére, Akszakov Iván ezt írta Dosztojevszkijnek: „Annak, hogy új életre keljen bennünk a nemzeti érzés, alapföltétele, hogy minden erőnkből, egész lelkünkől megátkozzuk és leköpjük Szentpétervárt”.

*

Kedd, 1915 július 13.

Ma este sir Georg és lady Georgina Buchanan, Moray herceg és a nagykövetség néhány belső embere nálam van estebéden.

Moray herceg egy idő óta Petrogradban van, ahol egy amerikai szindikátus számlájára katonai rendelések ügyében tárgyal. Bár egyáltalában nem feddhetetlen ember és azok az üzletek, amelyekkel foglalkozik, érzésem szerint nem nagyon kifogástalanok, mégis meghívtam, tekintettel apjára és nehogy azt gondolják, hogy a francia nagykövetségre nem szabad beitennie a lábát.

A párisi kongresszus után, 1856 augusztusában Morny gróf* állította helyre Szentpétervárott Franciaország és Oroszország kapcsolatait. Sokat

* Csak 1862-ben nevezték ki herceggé.

magasztalták követségének a fényét; de ennél különbet is mondhatunk róla. Morny a legnagyobb mértékben realista szellem volt. Egyetlen világos pillantással észrevette, hogy a napóleoni dinasztia miféle előnyöket húzhat a kiváltságos helyzetből, amelybe a krími háború révén jutott. Egész levelezése mintája az okosságnak és az éleslátásnak. Irtózott a frázisoktól. Minthogy természeténél fogva szkeptikus volt, semminek és senkinek, még önmagának sem ült föl soha. II. Sándorhoz és Gorcsakovhoz való viszonyában csodálatos ügyességet, simulékony, finom és lebilincselő modort tanúsított. Az volt a vágya, hogy valóságos szövetséggé alakítsa át azt a jó viszonyt, amelyet Orlov gróf oly szerencsésen igyekezett létrehozni a két udvar között a párisi tárgyalások folyamán. És ezt a szövetséget azzal a jellemző pontos mérlegeléssel és rideg pozitívizmussal gondolta el, amely értelmének alaptörvénye volt. Azonban olyan császárt szolgált, aki éppen ellenkezőleg csak ábrándokban élt, csak nagyszabású és ködös elképzelésekben, torz és bonyolult tervekben lelte gyönyörűségét. Nem Morny eszméi győztek, hanem a nemzetiségi elmélet. 1857 után a francia politika megkezdte a hibáknak azt a hosszú sorozatát, amelynek végzetszerű logikával Sedanba kellett torkollania.

Sajnos, Mornynál mindig volt egy titkos teher-tétel; az érem másik felében nem volt semmi elegancia, semmi büszkeség. Követségének pompáját ellensúlyozták bizonyos furcsa üzletek: kép-üzletek, borüzletek, lóüzletek.

Követsége botrányal végződött. 1857 január 7-én feleségül vett egy gyönyörű árvaleányt, Trubeckoj Szergejevna Zsófia hercegnőt, az özvegy cárné udvarhölgyét. De Parisban egy általánosan ismert és régikeletű viszonyt hagyott, a híres Le-

hon grófnét, aki Mosselmann-leány volt s a júliusi monarchia idején a belga követ felesége. Ez nem csupán szívbeli és érzéki viszony volt: az anyagi érdekek is fontos szerepeit játszottak benne. 1840 körül, amikor Morny kilépett a hadseregből és pénztelen világfi volt, a dúsgazdag hercegnő adta neki az anyagi eszközöket a vagyonszerzéshez. Közösén megkezdett spekulációik, amelyekhez az egyik a pénzt, a másik pedig az életrevaló ügyességet adta, sikerültek. Ekként lassankint afféle pénzügyi és kereskedelmi szövetség lépett a két szerelmesnél az első mámor helyébe. A decemberi államcsíny után Morny szemérmetlenül belevette magát a (tőzsdei műveletekbe; a grófné ezen a réven nagy nyereségre tett szert. Ez a lánc azonban súlyosan nehezedett Mornyra. A császárságban elfoglalt rangja és nagyravágyása előtt nyíló roppant kilátások forró vágyat ébresztettek benne a családalapítás után. A fiatal Trubeckoj hercegnővel való házasságát a legnagyobb titokban készítették elő. Mikor Lehon grófnő az eseményről értesült, éktelen haragra gerjedt:

... *Notumque furens quid femina possit.*

Az elhagyott Ariadne nyilvánosan, a törvényszéknél kérelmezte annak a társas viszonynak a fölbontását, amely még összekötötte az esküszegő férfival és Rouhert választotta ügyvédjéül. III. Napoleon közbelépett, hogy elkerülje ennek a pernek szégyenteljes szennyes-teregetését, amelynek a leleplezése a kormányzatra is árnyékot vetettek volna: maga ítelt a vitás értékek fölosztásában. Egyúttal azonban visszahívta követét; de hogy a közönség szemében leplezze ezt a visszahívást, ki-nevezte a törvényhozótestület elnökévé.

Mikor az estebéd után S.-nével beszélgetek, aki nagy történelemkedvelő, összeállítom neki vendégem különös genealógiáját;

— Van az ereiben Beauharnais-vér Hortense királyné révén Talleyrand-vér nagyapja Charles de Flahaut révén, végül XV. Lajos-vér az említett Flahaut anyjának révén, aki Filleul-leány volt.

— Ami Hortense királynét illeti, értem a dolgot. De Talleyrand-t és különösen XV. Lajost illetőleg nem értem ... Magyarázza meg.

— Tehát. Mikor Charles de Flahaut, akli Hortense királyné szeretője volt, 1785-ben megszületett, anyja, Adelaide grófnő, már öt éve hivatalos kedvese volt Talleyrandnak, akit akkoriban Périgord abbénak hívtak. Ennek az apaságát pedig sohasem vonták kétségbe... Másrészt Flahaut grófnő egy Filleul-hölgynek volt a leánya, akinek a férje valami alárendelt hivatal viselt a versaillesi palotában. Ez a hölgy nagyon szép volt, testéből csak úgy áradt az érzékiség: néhány kellemes éjszakát szerzett XV. Lajosnak a Szarvaspark kis lakosztályaiban. Ebből a királyi szeszélyből egy Adelaide nevű leány született.

— Ön nagy tudós, mondja rá S.-né; de nem tud mindent. Az ön genealógiája nem teljes.

— Ugyan mi hiány ózhat belőle'?

— Az, hogy az ön ma esti vendégének, aki itt áll előttünk, minden valószínűség szerint Eomanov-vér is folydogál az ereiben.

— Ő!... Hogyhogy!

— Trubeckoj Zsófia, akit Moray feleségül vett, egyetlen gyermeke volt Trubeckoj Szergej hercegének, akinek szerelmi kalandjai 1835 körül nagy port vertek föl. Szüntelenül hangoztatták, hogy kedvese volt I. Miklósnak és hogy a leánya tőle való. Bizonyítékok hiányában vannak komoly gyanúok. Például Szergej hercegnő halála után Alexandra Feodorovna cárné, Miklós cár özvegye, magához vette a kis Zsófiát és két év múlva, mi-

kor Moray megkérte a kezét, II. Sándor cár adott neki hozományt...

*

Szerda, 1915 július 14.

Az orosz seregek kritikus helyzete szükségessé tette a szövetséges főparancsnokságok tanácsának az ülésezését, amely a francia főparancsnok elnöklete alatt július 7-én gyűlt egybe Chantillyban.

Joffre tábornok kifejtette, hogy amikor az egyik szövetséges sereg állja az ellenség főtámadását, a többi frontokon harcoló szövetségeseinek kötelességük segítségére sietni:

„1914 augusztus és szeptember havában — folytatta — az oroszok offenzívába kezdtek Kelet-Poroszsországban és Galíciában, hogy könnyítse-
nek a francia és angol seregek helyzetén, amelyek úgyszólván az egész német haderő nyomása alatt kénytelenek voltak hátrálni. Ma az oroszok helyzete hasonló közbelépést követel francia-angol részről. Ez éppúgy a becsület, mint az érdek kérdése ... A nyugati fronton a francia hadsereg által a folyó évi május 9-én az arrasi síkon megkezdett offenzíva tekintélyes német erőket kötött le, amelyeket különben keletre irányítottak volna; azonban ez az offenzíva nem hozta meg az elleneséges vonalak áttörését és a németek előnyomulásának föltartóztatását az orosz fronton...”

Néhány részletkérdés után az alábbi két következtetést vonta le:

„1. A nyugati fronton a francia seregek csak néhány hét múlva vállalkozhatnak nagyobb hadműveletekre, mert kénytelenek kiegészíteni muniókészletüket és végrehajtani bizonyos csapatmozdulatokat. Ez a haladék lehetővé teszi, hogy Anglia újabb erőket szállítson partra Franciaországban és pedig hat hadosztályt, amelyeknek augusztus első napjaiban kell megérkezniük. Ez a

hadművelet a francia terület fölszabadulását eredményezheti és mindenképen komolyan megkönnyíti az orosz hadsereg helyzetét.

2. Az olasz-szerb fronton a közös érdek megköveteli, hogy az olasz hadsereg teljes erejéből folytassa a már megkezdett offenzívát. Ha az olaszok a frontjukon német támadástól tartanak, egyelőre megelégedhetnek azzal, hogy elérik Laibach—Klagenfurt vidékét. Ez előnyös helyzetet teremt számukra, hogy folytathassák offenzívájukat Bécs és Pest ellen. Egyúttal föltétlenül szükséges, hogy a szerb hadsereg haladéktalanul megkezdje újra az offenzívát. A jelenlegi pillanat különösen kedvez megmozdulásának a Száva mentén, mert ennek a mozdulatnak célja az egyesülés az olaszokkal és Bosznia-Hercegovina bekerítése.

„Mindent összevéve, a becsület és a végszükség egyaránt megköveteli, hogy az angol-francia és az olasz-szerb hadseregek a lehető leggyorsabban energikus offenzívába kezdjenek.”

A Tanács elfogadta ezeket a következtetéseket.

Vasárnap, 1915 július 18.

Három nap óta az orosz seregek veszedelme észrevehetőleg súlyosabbra vált: most már nem csupán az osztrákok és németek ellenállhatatlan nyomása ellen kell küzdeniök a Bug és a Visztula között; ezenfölül ki kell tartaniök egy kettős offenzívát, amelyet az ellenség északon kezdett, a Narev-fronton és Kurlandban.

A Narev vidékén a németek elfoglalták a mlavai vonalakat, ahol 17.000 foglyot ejtettek. Kurlandban átkeltek a Windaván, elfoglalták Windaut és fenyegetik Mitaut, amely csupán ötven kilométernyire van Rigától.

Ez a helyzet, úgylátszik, megerősíti a cárt abban

a fölfogásában, amelyet épp a legjobbkor hangoztatott június 27-iki manifesztumában. Ennek a következménye, hogy elbocsátotta állásából Szabiért, a Szent-Szinódus főprokurátorát, a pacifista és németbarát klikk eszközét, Rasputin vazallusát. Az utódja Szamarin Dimitrijevics Sándor, a moszkvai kormányzóság nemesi marsallja: magas társadalmi állás, nemes hazafiság, átfogó és biztos szellem; a választás kitűnő.

Hétfő, 1915 július 19.

A kegyvesztés, amely tegnap a Szent-Szinódus főprokurátorát sújtotta, ma Scseglovitov igazságügy minisztert éri, aki az abszolutizmus és reakció szelleme tekintetében semmiben sem marad Szabler mögött. Az utódja, Chvosztov Alexejevics Sándor, a birodalmi tanács tagja, tisztességes és semleges *csinovnik*.

Maklakov, Szuchomlinov, Szabler, Scseglovitov egymást követő elbocsátása után nem marad a kormányban egy miniszter sem, aki ne volna híve a Szövetségnek és ne volna elszánva a háború folytatására. Különben megjegyzik azt is, hogy Szabler és Scseglovitov volt Rasputinnak legfőbb támasza.

N ... grófnő mondja nekem:

— A cár fölhasználta *sztavkai* tartózkodását, hogy végrehajtsa ezeket a súlyos elhatározásokat. Nem kért tanácsot senkitől, még a cárnétól sem... Mikor a hír Carszkoje-Szelóba érkezett, Alexandra Feodorovna egészen magánkívül volt a hallatára; nem is akarta elhinni... Vyrubovné meg van döbbenve... Rasputin kijelenti, hogy mindez nagy szerencsétlenségek előjele.

Kedd, 1915 július 20.

Tanácskozás a hadsereg nagy vezérkarának főnökével.

Bjelajev tábornok a térképen mutatja nekem az orosz seregek állását.

Déli Lengyelországban a Bug és a Visztula között frontjukat Grubieszov, Krasznosztav és Jozefov jelzi, harminc kilométernyire délre Lublintól. Varsó körül elhagyták a Bzura és Ravka folyását, hogy körív-alakban visszavonuljanak, amely átmegy Novogyorgyevszken, Golovinen, Blonjén, Grodiszkon, ahol erős védőállások vannak előkészítve. A Narev vidékén körülbelül a folyó vonalát tartják Novogyorgyevszk és Osztrolenka közt. A Nyementől nyugatra, Mariampol irányában, Kovno külső erődítményeit védelmezik. Végül a kurlandi szakaszban, miután Windaut és Tuckumot kiűritették, Mitaura és Schawlira támaszkodnak.

Miután Bjelajev tábornok néhány nem nagyon biztató észrevételt tesz erre a helyzetre, folytatja:

— Ön tudja, mily szűkében vagyunk a municiónak. Mindössze 24.000 lövedéket gyártunk naponta. Ilyen kiterjedt frontra ez elenyészően csekély!... Engem azonban sokkal jobban nyugtalanít, hogy nincsenek puskáink. Gondolja csak el, hogy több gyalogezredben, amelyek az utóbbi ütközetekben résztvettek, legalább is a katonák harmadrészenek nem volt puskája. Ezek a szerencsétlenek a srappellek pergőtüzében türelmesen várták, míg a társaik elesnek előttük, hogy aztán fölvehessenek a fegyverüket. Csoda, hogy ilyen körülmények közt nem tört ki pánik. Igaz, hogy *muzsikjaink* bámulatosan szívósak és nyugodtak! Azért mégis csak irtózatos ... Egyik hadseregpáncsnokunk írta nekem a múltkor: *A háború eleién, amikor volt lövedékünk és puskánk, győztünk. Mikor a*

muníció és a fegyver fogytán volt, még mindig pompásan verekedtünk. Hadseregünk ma, néma tüzéségével és gyalogságával, a tulajdon vérébe fullad... Meddig bírják még katonáink ezt a ropant megpróbáltatást? Mert elvégre ezek a vérfürdők túlságosan irtózatossak!... Mindenáron puska kell nekünk. Vájjon Franciaország nem adhatna? Kérem önt, nagykövet úr, emeljen szót érdeünkben Parisban!

— Melegen föl fogok szólalni érdekükben; még ma táviratozom...

*

Csütörtök, 1915 július 22.

Rasputin elutazott szülőfalujába, Pokrovszkó-jébe, a Tumen mellé, a tobolszki kormányzóságba. Barátnői, a *Rasputnici*, a „Rasputin-nők”, amint nevezik őket, azt hangoztatják, hogy csak egy kis pihenőre ment „orvosa tanácsára” és hamarosan visszatér. Az igazság az, hogy a cár parancsolta rá a távozást.

A Szent-Szinódus új főprokurátora eszközölte ki a rendeletet eltávolítására.

Szamarin, alighogy hivatalát elfoglalta, kifejtette a cár előtt, hogy lehetetlenség hivatását teljesítenie, ha Rasputin titokban tovább is hatalmaskodik az egyházi igazgatásban. Aztán utalva ősi moszkvai származására és nemesi marsall rangjára, ecsetelte azt a fájdalommal eltelt főháborodást, amelyet „Griska” botrányai keltenek Moszkvában, aki már az uralkodó felség tekintélyét is kikezdi. Végül határozott hangon kijelentette:

— Néhány nap múlva összeül a Duma. Tudom, hogy több képviselőnek szándéka kérdést intézni hozzám Efimovics Grigorij és az ő titkos mester-

kedései miatt. Lelkiismeretem arra kényszerít majd, hogy mindent őszintén megmondjak. A cár egyszerűen ennyit felelt rá:

— Jól van. Majd gondolkozom.

*

Szombat, 1915 július 24.

A cárné és Rasputin búcsúzása szívettépő volt. A cárné megígérte neki, hogy mindjárt a Duma ülése után visszahívja és könnyezve hozzátette: — „Nem tart sokáig!”

Rasputin szokásos fenyegetődzésével válaszolt: „Ne feledd, hogy nekem nincs szükségem sem a cásra, sem rád. Ha kiszolgáltatok ellenségeimnek, az engem nem izgat; van erőm, hogy megküzdjek velük. Maguk a démonok is tehetetlenek velem szemben ... De sem a cár, sem te nem tudtok meglenni nélkülem. Ha én nem vagyok itt, hogy védelmezzek benneteket, szerencsétlenség fogja érni a fiatokat!”

*

Szerda, 1915 július 28.

A németek Ivangorodtól északra átkeltek a Visztulán; az oroszok állása Lublinnál tartathatlan.

Szaszonov nagyon leverten és lázasan mondja nekem:

— Kérem önt, eszközölje ki kormányánál, hogy puskákat adjon nekünk!... Hogyan harcoljanak katonáink puska nélkül?

— Bjelajev tábornok kérésére már táviratoztam; megismétlem sürgős kéréseimet.

A nagyvezérkartól szerzett tájékoztatás szerint másfélmillió puskára volna szükség, hogy a pillanatnyi hiányt pótoljuk. Márpedig az orosz fegyvergyárak havonta csak 60.000 darabot gyárta-

nak. Mégis remélik, hogy a gyártás szeptemberben eléri a 90.000, októberben a 150.000 darabot.

*

Csütörtök, 1915 július 29.

Amint áthaladok a Fontanka melletti téren, a komor palota mellett, ahol 1801 március 23-án I. Pált oly hirtelen a másvilágra küldték, Tanejev Szergejevics Sándorral találkozom.

Tanejev államtitkár, főudvarmester, a birodalmi tanács tagja, a cári kabinetiroda igazgatója, Vyubov Anna apja, egyike Rasputin legfőbb támogatóinak.

Egy darabig együtt sétálunk a téren. Kérdést intéz hozzám a háború felől. Hangoztatom föltétlen optimizmusomat és várom, hogy mit szól hozzá. Eleinte mintha mindent helyeselné, amit mondok; de többé-kevésbé burkolt mondatokban hamarosan elárulja nyugtalankodását és szomorúságát. Különösen egy dolog ragadja meg figyelmemet, amit bővebben kifejti; mert erre nem most elsőízben hívják föl figyelmemet:

— Az orosz parasztoknak — mondja — mélységes érzékük van az igazság iránt, nem a törvényes igazság iránt, amelyet nem igen tudnak megkülönböztetni a csendőrségtől, hanem az erkölcsi igazság, az isteni igazság iránt... Furcsa dolog ez: lelkiismeretüket, amely rendszerint nem nagyon feszélyezi őket, mégis annyira átítatta a kereszténység, hogy szüntelenül a jutalmazás és a büntetés problémáját veti föl előttük. Ha egy *muzsik* úgy érzi, hogy valami igazságtalanság esett rajta, a legtöbbször szóltanul belenyugszik, mert fatalista és lemondó; de szüntelenül rágódik az igazságtalanságon, amely rajta esett és ismételteti magában, hogy *ezért megfizetnek*, előbb vagy utóbb, idelent vagy az Isten ítélőszéke

előtt... Biztosíthatom, nagykövet úr, hogy éppígy gondolkodnak a háborúról is. Akármilyen áldozatot magukra vállalnak, föltéve, hogy törvényesnek és szükségesnek, vagyis Oroszország magasabb érdekével, a cár és Isten akaratával egyezőnek érzik. De ha olyan áldozatokat rónak rájuk, amelyeknek a jogosságát nem látják be, előbb vagy utóbb számonkérjük. És ha a *muzsik* megelégteli a beletörődést, rettenetessé válik. Hát ettől félek én!...

Minthogy az orosz nép egész pszichológiája benne van Tolsztojban, csak lapozgatnom kell néhány kötetben és megtalálom bennük megkapó formában azt, amit Tanejev most mondott. A jasznája-poljánai apostol, mikor érveket keres a vegetarianizmus érdekében, egyik cikket egy mézsárszék undorító leírásával végzi: „Leöltek egy disznót. Az egyik legény rézsút beleszúrta késsel a nyakába. Az állat éles és siralmas rőfögést hallatott; egyszer csak kisiklott hóhérjának kezéből és véresen elrohant. Minthogy rövidlátó vagyok, messziről nem láttam a jelenet részleteit; csak a disznó testét láttam, amely rózsaszínű volt, mint valami emberi test és hallottam kétségbeesett visítozását. De a kocsis, aki kísért, állhatatosan figyelte, mi történik. Lefülették a disznót, levágták és földarabolták. Mikor a rőfögése elhalt, a kocsis mélyet sóhajtott: „Hát lehetséges — szólalt meg végre —, lehetséges, hogy ezek ne feleljenek ezért!”

Három hónap óta, hogy patakokban folyik az orosz vér Lengyelország és Galícia síkságain, ugyan hány muzsik gondolta el: „Lehetséges-e, hogy *ők* ne feleljenek mindezért?”

Péntek, 1915 július 30.

Három nap múlva megnyílik a Duma új ülészaka. De már sok képviselő megérkezett Petrogradba és a Taurisz-palotában nagy az élénkség.

Minden tartományból ugyanaz a kiáltás hangzik: „Oroszország veszélyben van! A kormány és az uralkodó felelős a katonai összeomlásért. Az ország megmentése megköveteli a nemzeti képviselet közvetlen segítségét és szüntelen ellenőrzését. Az orosz nép jobban el van szánva, mint valaha, a háború folytatására egészen a győzelemig ...” így majdnem minden csoportban heves, fölháborodott vádaskodások hangzanak a kegyen rendszer és a romlottság ellen, az udvarban és a magas államhivatalokban érvényesülő német befolyások aknamunkája ellen, Szuchomlinov tábornok ellen, Rasputin ellen, a cárné ellen.

Viszont a szélsőjobboldali képviselők, a „fekete blokk” tagjai sajnálják azokat az engedményeket, amelyeket a cár tett a liberalizmusnak és erélyesen a késhegyig menő reakció mellett nyilatkoznak ...

*

Szombat, 1915 július 31.

A cár ma délelőtt résztvesz a *Borodino* páncélos cirkáló vízrebocsátásán, amelyet a galernij-osztrovi hajógyárban építettek, a Néva torkolatánál. Az ünnepségen, amelynek a ragyogó idő kedvez, résztvesz a diplomáciai testület, az udvar és a kormány.

Június 22-én a túlsó parton részt vettünk az *Izmail* vízrebocsátásán; akkor értesültünk Lemberg kiürítéséről. Ma, mikor Galernij-Osztrovba érkezünk, arról értesülünk, hogy az osztrákok és németek tegnap bevonultak Lublinba és hogy az oroszok föladják Mitaut!

Az erősen tűző nap élesen kiemeli az arcok fakó színét és a rajtuk előmlő szorongó szomorúságot. A cár fásult mozdulatlanságba mered, tekintete komor és réveteg. Több ízben is összeszorítja száját, mintha ásítást fojtana el. Legföljebb akkor eleveníti egy kis időre derű az arcát, mikor a *Borodino* gerince végigsiklik a csúsztatón és lejut a Név ár a.

Az ünnepség végeztével meglátogatjuk a műhelyeket. A cárt mindenütt éljenzés fogadja. Időnkint megáll, hogy elbeszélgessen a munkásokkal és mosolyogva kezet ráz velük. Mikor megindul, az éljenzések megkettőződnek.

És mégis, még csak tegnap kaptam az értesítést, hogy épp ezekben a műhelyekben a forradalmi izgatás nyugtalanító munkája folyik!

*

Vasárnap, 1915 augusztus 1.

A Duma ülészaka ma tüzes, füledt és vihart jelentő atmoszférában megnyílt. Az arcok mintha villamossággal volnának telítve: a legtöbb arcon a düh vagy az aggodalom kifejezése ül.

Goremykin, az agg miniszterelnök, amint a cár nevében fölszólal, elhaló hangját tőle telhetőleg fölemeli, mikor e nyilatkozathoz ér: „Minden gondolatunkat, minden erőfeszítésiünket a háború folytatására kell összpontosítanunk. A kormánynak nincs más előterjeszteni való programja, mint a győzelem.”

Azután Polivanov tábornok hadügyminiszter józan és megkapó erélyességgel összefoglalja ezt a győzelmi programot: „Hadseregünk csak akkor győzhet, ha érzi maga mögött az egész megszervezett országot, mint valami roppant tartályt, amelyből kifogyhatatlanul táplálékot meríthet.”

Mikor leszáll a szónoki emelvényről, megéljen-

zik, mert épp annyi rokonszenv fogadja őt az országgyűlésen, mint amennyi gyűlöletet és megvetést keltett elődje, Szuchomlinov.

Az ülés további folytatna és a folyosói beszélgetések nem hagynak semmi kétséget a Duma akarata vagy inkább akaratai iránt: végét vetni az adminisztráció visszaéléseinek és ügyefogyottságának; kinyomozni a felelősséggel terhelt személyeket, bármily magasállásúak is; elriasztó intézkedéseket kikényszeríteni; megszervezni a nemzeti képviselőket és a kormány együttműködését, hogy az ország minden termelőerejét a hadsereg szolgálatába állítsák; végül ébren tartani és élesíteni a közvéleményben azt a megrendíthetetlen elhatározást, hogy a háborút a teljes győzelemig kell folytatni.

*

Szerda, 1915 augusztus 4.

Közlöm Szaszonovval, hogy a francia kormány végtelenül sajnálja, de nincs módjában puskát szállítani az orosz hadseregnek.

Szaszonov megdöbben.

— Ez a visszautasítás — mondja — lesújt!...

— Ez nem visszautasítás, csupán az anyagi lehetetlenségnek, a teljes lehetetlenségnek kifejezése.

Fejét csóválja és íémülten folytatja:

— Mit tegyünk!... Csak a fronton álló ezredek fölfegyverkezésére 1,500.000 puskára volna szükségünk. Mi pedig havonta csupán 50.000 darabot gyártunk ... Meg aztán mivel szereljük föl tartalékainkat, újoncainkat?...

*

Csütörtök, 1915 augusztus 5.

A Taurisz-palotában a viták egyre forróbbak. Nyílt üléseken éppúgy, mint zárt üléseken szaka-

datlan és engesztelhetetlen vádaskodás folyik a hadügyi igazgatás ellen. A bürokrácia minden hibáját föltárják, a cárizmus minden bűnét nyíltan kitergetik és mint valami refrén, mindig visszatér ugyanaz a következtetés: „Elég volt a hazugságból! Elég «a bűnökből!... Reformokat!... Megtorlást!... A kormányzatot tetőtől talpig meg kell változtatni!...”

A Duma 375 szavazat közül 345 szavazattal fölszólítja a kormányt, hogy helyezze vád alá Szu-chomlinov tábornokot és mindazokat a hivatalnokokat, akik gondatlanságban vagy sikkasztásban bűnösök.

*

Péntek, 1915 augusztus 6.

A németek tegnap bevonultak Varsóba. Stratégiai szempontból ez az esemény messzeható jelentőségű. Az oroszok elvesztik egész Lengyelországot roppant erőforrásaival együtt; kénytelenek visszavonulni a Búgra, & Nyemen felső folyására és a Dvinára.

De a morális következményei engem jobban nyugtalanítanak.

Vájjon nem az a veszedelem fenyeget-e, hogy a nemzeti energiának azt a föllendülését, amely Oroszországban egy ideje mutatkozik, megtöri ez az új vereség, amely újabbaknak a közeli bekövetkezését jósolja, például Osszovec, Kovno, Vilna elvesztését?

*

Vasárnap, 1915 augusztus 8.

Valahányszor az orosz seregek visszavonulnak, a rendőrség mindannyiszor tovább folytatja a zsidók kikergetését. Ezt a műveletet, mint rendszeren, mindenütt sürgősen, éppoly ügyetlenül, mint kíméletlenül hajtják végre. Az érdekelteket csak

az utolsó órában értesítik; sem idejük, sem módjuk nincs arra, hogy valamit magukkal vigyenek. Nyakra-főre begyömöszölik őket a vonatokba; birákák módjára hajtják az utakon; még rendeltetési helyüket sem mondják meg nekik, amely különben is számtalanszor változik az út folyamán. Ezenfölül mihelyt a távozásokra kiadott rendeletnek híre megy a városban, az ortodox lakosság majdnem mindenütt ráveti magát a ghettóra és földülja. Podoliában, Volhyniában, Besszarábiában, Ukrajnában összezsúfolva., szörnyű nyomorúságban sínylődnek. A kikergetettek teljes száma eléri a nyolcszáztezret.

Ez a barbár eljárás, amellyel egy egész népet sújtanak, azzal az ürüggyel, hogy vallási atavizmus egyetemesen gyanússá teszi a kémkedésben és az árulásban, végül is fölháborította a Duma liberális csoportjait. Kovno izraelita képviselője, Friedmann, ékesszóló tiltakozásra emelte szavát: „Az orosz zsidók — mondotta — bőségesen kivesszik részüket a háborúból... A sajtó a zsidó önkéntesek tekintélyes számát jegyezte föl. Ezeknek az önkénteseknek képzettségüknél fogva joguk volna a tiszti rangra; tudták, hogy sohasem fogják elnyerni; és mégis beálltak... Több százezer zsidó ontja véré a csatatéren. Mégis azt látjuk, hogy kiújulnak az erőszakoskodások és az igazságtalanságok a zsidók ellen... Egy hosszú háborúban megtörténik, hogy a sikerek kudarcokkal váltakoznak. Ennélfogva kapóra jön, hogy mindig kéznél legyenek úgynevezett bűnösök, hogy azokra kenjék a kudarcokat. Mindig kell tartalékban lennie egy bűnbaknak. Sajnos, Izrael sorsa minden időkbén az volt, hogy bűnbak legyen! Alig hogy az ellenség átlépte határunkat, máris egy gyűlöletes mende-monda terjedt el: *A zsidók átadják aranyukat a németeknek; találtak ilyen piszkos*

aranyat repülőgépekben, koporsókban, pálinkás-hordókban, kacsák és bárányok bögyében!... Ez a mende-monda, mivel a hatóságok terjesztették és megerősítették, mindenfelé hitelre talált. És ekkor láttuk, hogy a zsidók ellen olyan kegyetlen rendszabályokat hoztak, amilyeneket egyetlen nép sem élt át soha a történelem folyamán... Gyalázatos dolog így megvádolni árulással egy egész fajt. Ilyen becsstelen rágalom csak az önkényuralom országában keletkezhetett, olyan országban, ahol a zsidók a legelemibb jogoktól is meg vannak fosztva. Én szemébe mondom Oroszországnak, szemébe mondom a civilizált világnak, hogy a zsidók ellen hangoztatott vád aljas hazugság, amelyet azok találtak ki, akik a tulajdon bűneiket akarják takargatni.”

*

Hétfő, 1915 augusztus 9.

Szaszonovval arról a különös elzárkózásról beszélgettünk, amelyre a cár és a cárné kárhozzátja magát; így panaszkodik:

— Sajnálatos dolog ez! Lassan-lassan űrt teremtettek maguk körül; már senki sem közeledik hozzájuk. A cárné gyengélkedése volt az ürügy, hogy még a családi összejöveteleket is megszüntessék. Egy nagyherceg vagy nagyhercegnő is csak nagy ügyel-bajjal tud kihallgatást kapni öfelségéiknél. Leszámítva a cár hivatalos érintkezéseit minisztereivel, kívülről egyetlen hang sem hatol ebbe a házba. A múltkor, amikor távoztam a palotából, láttam Vyubovné-t bemenni és fájdalommal gondoltam el: íme, ez az ő megszokott társaságuk, ez az egyetlen társaságuk, idáig süllyedt tehát az egykor oly ragyogó, oly eleven orosz udvar!

— Én azt hittem, hogy az udvar már az előbbi

cár uralkodása alatt elvesztette minden eleven-ségét, minden fényét.

— Ó, össze sem lehet hasonlítani a mai állapottal! ... Az igaz, hogy III. Sándor és Mária Feodorovna, akik rendkívül igénytelen emberek voltak, szívesen elnyújtották gacsinai tartózkodásukat. Azonban ősztől húsvétig nagyszerű bálók és hangversenyek voltak a Téli-palotában, nem is számítva az Anicskov-palotabeli meghitt fogadásokat. A nagyhercegek és nagyhercegnők, a diplomáciai testület, a tábornokok, a miniszterek, a magas méltóságok egyre-másra hivatalosak voltak a cár asztalához. Gyakran maguk a Felségek is elfogadtak egy-egy meghívást villásreggelire a nagykövetekhez és az orosz arisztokrácia képviselőihez, a Woronzovokhoz, a Baljatinzskiakhoz, a Balachovokhoz, Cheremetjevекhez, az Orlovökhöz, a Kocsubejekhez, a Jusszupovokhoz... Gacsinábaii természetesen sokkal nyugodtabb és családiasabb volt az udvar élete. Alig is volt valami szertartásosság! A Felségek túlságosan nagyszabásúnak és pompásnak tartották a Pál cár számára épült lakosztályokat; a félemeleten foglaltak el egy sor apró, alacsony, szűk, dísztelen, rosszul bútorozott, kényelmetlenebbnél kényelmetlenebb szobát; az óriás termetű III. Sándor kezével elérte a mennyezetet... Emlékszem, hogy ott jártam egyszer és ma is őrzöm ennek a látogatásomnak egy mulatságos emlékét. Akkoriban újdonsült titkár voltam a külügyminisztériumban. Azt a megbízást kaptam, hogy állítsam össze azoknak az ajándékoknak a jegyzékét, amelyeket a Felségek valami esküvő alkalmából a dán udvarnak küldtek és amelyeket elhozattak Gacsinába. Megérkezem a palotába; a cárné első szobalányához utasítanak, aki egyenesen bevezet Mária Feodorovna szobájába. Az ajándékok mind ki voltak rakva egy asz-

talon. Hamarosan elkészíteni a jegyzéküket. Aztán körülnézek és naiv módon kifejezést adok meglepetésemnek, hogy a Felségek ilyen kényelmetlenül laknak: „Miért választották Öfelségéik ezt a lakosztályt?” — kérdezem a szobalánytól. Ő az ajkát biggyeszti és így felel: „Mert ennél kényelmetlenebb és csúnyább nincs nekik.”

*

Kedd, 1915 augusztus 10.

Bulgária és a germán hatalmak bizalmas egyetértése erősödik. Német és osztrák-magyar bankok szindikátusa följánlott a bolgár államkincstárnak egy 120 millió frankos hitelt. Egyidejűleg Eadoszlavov félhivatalos sajtója útján kijelenti, hogy a német hadsereg legutóbbi lengyelországi győzelmei „tönkresilányították Oroszországot” és hogy az Entente egész politikai építménye összeomlott.

*

Péntek, 1915 augusztus 13.

Briancsaninov volt gárdatiszt, Gorcsakov herceg veje, a „liberális nacionalizmus” igen tevékeny vezérembere, tegnap arra kért, hogy fogadjam hosszú és bizalmas eszmecsérére.

Ma délután fogadom és ámbár nagyon megszoktam már pesszimizmusát, meglep az a komor, magábamélyedt, fájdalmas arckifejezés, amelyet a vonásain olvasok.

— Soha még ilyen nyugtalan nem voltam — kezdi. — Oroszország halálos veszedelemben forog. Történelmének egyetlen órájában sem fenyegette még ennél nagyobb veszedelem. A német méreg, amelyet két évszázad óta ereiben hordoz, már-már megöli. Nem mentheti meg más, csak egy nemzeti forradalom.

— Forradalom háború idején?... Hogy gondolhat ilyesmire?

— Igen, éppen erre gondolok. A forradalom, amilyenek én látom, amilyenek én kívánom, erőszakos fölszabadulása lenne az egész nemzeti dinamizmusnak, magasztos ébredése minden szláv energiának... Néhánynapos elkerülhetetlen zavargások után, mondjuk akár egyhónapi zűrzavar és fejetlenség után, Oroszország oly nagyságban emelkednék föl, amit ön nem is sejt. Akkor meglátná ön, mennyi erkölcsi erő van az orosz népben! Ez a nép a hősiesség, a lelkesedés, a nemesség mérhetetlen tartalékait rejtí magában. Ez a nép az idealizmus leghatalmasabb gócpontja a világon!

— Ebben nem kételkedem; azonban az orosz nép egyúttal a társadalmi bomlás és a nemzeti szétforgácsolódás szörnyű csiráit is magában hordja... ön azt mondja, hogy egy forradalom legföljebb egyhónapos zűrzavart és fejetlenséget hozna magával. Honnan tudja? Egyik legértelmesebb és legélesebbeszű honfitársa a múltkoriban elárulta nekem, mekkora rémülettel tölti el egy fenyegető forradalom: „Nálunk — mondotta — a forradalom csak romboló és pusztító lehet. Ha az Isten nem ment meg tőle, irtózatoss lesz és végevárhatatlan. Tízéves anarchia!...” És ezt a jóslatát pozitív és pszichológiai természetű érvekkel támogatta, amelyek meggyőzőknek tüntek előttem. Megérti, ha ennek a jóslatnak a fényénél bizalmatlan vagyok az ön úgynevezett nemzeti forradalma iránt.

Mégis állhatatosan tovább magasztalja annak a megújodásnak varázsos hatásait, amelyet a nép fölkelésétől vár.

— Odafönt, a fejre kellene az első ütést mérni — mondja. — A cár megmaradhatna trónján;

mert ha nincs is akarateroje, alapjában véve elég jó hazafi. Azonban a cárnét és nővérét, Erzsébet nagyhercegnőt, a moszkvai apátnőt, valamelyik uráli kolostorba kellene zárni, mint ahogy régi nagy cárijaink idejében tették volna. Azután az egész *potsdami udvart*, a balti bárók egész klikkjét, Vyrubovné és Rasputin egész kamarilláját Szibéria mélyére kellene száműzni. Végül pedig Nikolajevics Miklós nagyhercegnek haladéktalanul le kellene mondania fővezéri méltóságáról...

— Nikolajevics Miklós nagyhercegnek!... Ön meggyanúsítja az ő hazafiságát? Nem tartja őt eléggé orosznak, eléggé németellenesnek¹? Hát mi kell önnek?... És én gyönyörűséggel láttam benne az ortodox, autokrata és nemzeti Szent Oroszország bajnokát!

— Elismerem, hogy hazafi és van benne akaraterő. Azonban nem tud megbirkózni föladataival. Nem vezér, csak bálvány. Márpedig nekünk vezérre van szükségünk.

Végül aprólékosan pontos képet fest a hadseregről:

— A hadsereg hősiessége és önmegtagadása ma is bámulatraméltó; de már nem hisz a győzelemben; előre tudja, hogy fölládozzák, mint a birka, amelyet a mézárszékre visznek. Egy napon, talán hamarosan, bekövetkezik a teljes csüggedés, a passzív elfásulás; a hadsereg szakadatlanul hátrálni fog, nem küzd tovább, nem fog tovább ellentállni. Azon a napon diadalmaskodni fog a németbarát párt. Kénytelenek leszünk békét kötni... s még hozzá milyen békét!

Fölhozom ellene, hogy bármily kedvezőtlen is a katonai helyzet, távolról sem kétségbeejtő; hogy az a nemzeti mozgalom, amelynek irányítását a Duma vette a kezébe, alkalmas a bizalomkeltésre

és hogy a kellő módszerrel, kitartással és munkával még jóvá lehet tenni a múltak hibáit.

— Nem! — kiált fel sötéten és hevesen — nem! A Duma nem tud megküzdeni azokkal a hivatalos vagy titkos erőkkel, amelyekkel a német párt rendelkezik. Fogadok önnel, hogy két hónap sem telik bele és munkaképtelenné válik vagy föloszlik. Az egész kormányzati rendszert meg kell változtatni. Boldogulásunknak utolsó lehetősége egy nemzeti államcsíny... A helyzet, nagykövet úr, súlyosabb, mint ön gondolja. Tudja-e, mit mondott nekem 6gy órával ezelőtt Gucskov Ivanovics Sándor, az októbristák vezére, az Iparosok Központi Bizottságának elnöke, az a férfin, akinek tisztánlátását és bátorságát bizonyára ön is elismeri? Nos tehát! Könnyes szemmel ezt mondta: *Oroszország elveszett! Nincs remény!*

*

Szombat, 1915 augusztus 14.

A Duma mai ülését komoly és szenvedélyes vita töltötte be.

Egy muníciós-bizottság fölállításáról vitatkoztak, amely a hadügyminisztérium fölé volna helyezendő. A vita lassan-lassan kiszélesedett és áttért a kormányzat bírálataira.

Adzsemov novocserkaszki képviselő, a kadett-párt egyik legszenvedélyesebb szónoka robbantotta ki a vihart: „A közvélemény mindjárt a háború kitörésekor megértette a küzdelem jellegét és nagyságát; megértette, hogy a győzelem az egész ország megszervezése nélkül lehetetlen. A kormány természetesen nem értette meg és mikor a közvélemény megmagyarázta neki, elzárkózott a megértés elől, fitymálva visszautasított mindenkit, aki följajnlotta neki segítségét. Mert hát a hadügyminiszternek megvoltak a maga hivatalos

szállítói; a rendelkezéseket családiásán intézték; egész kegyencrendszer, szívésségrendszer, kiváltságrendszer uralkodott. Ekként nemcsak hogy nem szervezték meg az országot, hanem szörnyű zűrzavarba taszították ... Ma végre a kormány elismeri, hogy valamennyi társadalmi szervezet együttműködése nélkül hadseregeink nem győzhetnek; bevallja, hogy gyökeres reform szükséges és hogy ezt a reformot nekünk kell végrehajtánunk. Ez, uraim, a közvélemény győzelme és egyúttal ennek a borzalmas korszaknak a tanulsága. Lloyd George mondta legutóbb az alsóházban, hogy a németek, miközben katonáinkat gránátokkal árasztják el, az orosz nép láncait tördelik. Ez a tiszta igazság. Az orosz nép immár szabadon szervezkedik a győzelemre!”

Ez a szónoklat a baloldal és a közép padjaiban viharos éljenzést kelt.

Ennek a viharos hangulatnak az izgalmas Csenkeli szocialista képviselő fölrohan a szószékre és átkokat szór a „cárizmus zsarnokságára, amely Oroszországot a mélységbe rántotta”. De hamarosan olyan gyalázkodásokra ragadtatja magát, hogy az elnök megvonja tőle a szót. Egyébként átkozódásai kínos hatást keltenek a közép- és balpártokban, amelyeknek liberalizmusa továbbra is monarchikus.

A vita megint kiszélesedik, mikor Maklakov Vazul, a nagy moszkvai ügyvéd fölszólal. Hatalmas dialektikával bizonyítja, hogy a hadügyminisztériumon kívül municíós-bizottságot kell fölláttítani és a technikai szolgálat legfőbb vezetését egy főigazgatóra kell bízni, aki ennek a bizottságnak volna felelős; ekként a bürokrácia mindenhatóságát támadja, amely alapja, sőt föltétele az autokrata rendszernek. Miután bebizonyította, hogy „Oroszország tökéletes mintája az olyan ál-

lámnak, amelyben az emberek nincsenek a helyükön”, így folytatja: „A legtöbb adminisztratív ki-nevezés botrány, a közvélemény kihívása. És ha a tévedést néha fölismerik, lehetetlenség jóvátenni: a hatalom presztízse nem engedi. Az új kormány, amelynek föladata Németország legyőzése, hamarosan rá fog jönni, hogy sokkal nehezebb legyőzni a hivatalnokokat... Azokban a súlyos órákban, amelyeket átélünk, ennek véget kell érnie. Az ország kimerült az áldozatokban. Mi, a képviselői, mi magunk is sok áldozatot hozunk; sok követelésünket elhalasztjuk, minden elkeseredésünket megfékezzük. Elfeledjük jogos haragunkat és gyűlöletünket és fölajánljuk együttműködésünket mindabban, ami ellen még nem régen küzdöttünk. Tehát jogunk van megkövetelni, hogy a kormány ugyanígy cselekedjék és fölülemelkedjék mindenemű pártszemponton és neheztelésen, hogy ez legyen az egyetlen jelszava: *The right men in the right places!*”

A jobboldali többség igen kínosan érezte magát, de mert alapjában véve hazafias és mert kénytelen elismerni, hogy a hivatalnok-rendszer bünei teszik tönkre Oroszországot, megszavazza a muníciós-bizottság fölállítását.

Ezzel megindul a párbaj a bürokrata kaszt és a nemzeti képviselet között. Vájjon megbékélnek-e a közös érdek magasabb szempontjából? ... Oroszország egész jövője ettől függ ...

Ez a viharos ülés, váratlan fordulattal, Lengyelország iránt megnyilvánult mély hódolattal zárult. Mégpedig a szilaj jobboldali képviselő, Puriskievics, az abszolutizmus fanatikusa, a szélsőséges oroszosító találta meg lelkében és lelkiismeretfurdalásaiban azokat a szavakat, amelyekre szükség volt:

„Halálos bűn volna az orosz állam és az orosz

becsület ellen, ha nem ünnepelnők erről a szószék-ről azt, amit a lengyelek tettek és még ma is tesznek értünk. Ah, ki tudná elmondani mindazt, amit szenvedtek, amit tűrtek, hogy elősegítsék győzelmünket! ... Pedig másképp is viselkedhettek volna. A balti népek például, azok a népek, amelyeket Oroszország annyira dédelgetett, a legfeketébb hátlátlanságot tanúsították irántunk. Ezzel szemben a lengyelek, akiknek sokkal több fölpanaszolni valójuk van velünk szemben, a haza leghűségesebb és legderékabb védelmezőinek bizonyultak... Most, íme, az orosz seregek, sajnos, kénytelenek voltak kiüríteni Varsót, a lengyel léleknek ezt a szent helyét. Önkéntelenül is Mickiewicz Ádám verse jut eszembe: *Vájjon elhangzik-e nálunk az a varázsszó, amely elűzi a kétségbeesést, lerázza szíveinkről a súlyos terhet, főlészántja arcunkról könnyeink patakjait és dicsőséggel visszaadja nekünk mindazt, ami elveszett?* ... De a lengyelek nem hullanak a kétségbeesés karjaiba. Nem folyik könny az arcukon. Csak a szívükben erősebb a gyűlölet a közös ellenség ellen, mélységesebb a hit a végső győzelemben. Áldott legyen tehát előre is dicsőségünk jövő napja, amelyen diadalt ül majd az egyesült szlávság! Bár meghozná nekünk hatalmunk megújítását s egyúttal Lengyelország oly drága sóvárgásának megvalósulását: a lengyel nép autonómiáját a cár jogara alatt!”

*

Vasárnap, 1915 augusztus 15.

A németek tegnap elfoglalták a Nyemen és az Esja között a Kovnót védő előretolt állásokat. Egyúttal Dragicinnél átkeltek a Búgon és ekként megszakították az orosz vonalakat a Nurzec és a Narev között.

Ma este Carszkoje-Szelóban ebédelek Pál nagyhercegnél.

Hohenfeisen grófnő, miután aggodalmasan ki kérdez a litvániai német offenzíva haladásáról, ezt mondja:

— Arra számítottam, hogy családi körben, csupán a nagyherceg és gyermekeim társaságában fogadom. De a cárné, mikor megtudta, hogy ön nálunk ebédel, rávette Vyrubovné, hogy meghivassa magát, hogy megkérdezze az ön véleményét a helyzetről.

Vyrubovné, aki még nem épült föl január 15-iki szörnyű balesetéből, mankókra támaszkodva érkezik. Hosszas ágybanfekvése következtében nagyon meghízott; a lehető legegyszerűbben, a legvidékiebben van felöltözve; a nyakán gyöngysort visel, amely ezer rubelt sem ér. Nála szerényebb külsejű császári kegyenc nem volt még a világon.

Ebéd közben a társalgás vontatott és akadozó; én optimizmust mutatok.

Asztalbontáskor Vyrubovné arra kér, hogy üljek mellé. Mély sóhaj száll föl dús kebléből és puha ajkain fölhangzik a sopánkodás:

— Ah, nagykövet úr, milyen kemény idők! Mindennap rossz híreket kapunk és a hírek napról napra rosszabbak!... Őfelségéik nagyon szomorúak, nagyon nyugtalanok! Mikor meghallották, hogy ma este együtt ebédelek önnel, megbíztak, hogy kérdezzem meg az ön őszinte, kimerítő véleményét a szerencsétlen eseményekről. Ezt a baráti szolgálatot elvárják öntől... Nos tehát! Mit üzen nekik? Csakugyan olyan bizakodó ön, amilyennek az imént, ebéd közben mutatkozott? Megígértem a cárnénak, hogy még ma este megviszem neki az ön válaszát.

— Az imént csakugyan nagyon is meggyőződésem ellenére beszéltem; de nincs jogom máskép

beszélni, még bizalmas baráti körben sem ... Alapjában véve nagyon nyugtalankodom és gonosz idők közeledését látom. Mégis megőrzöm bizalmamat a jövőben, mert úgy veszem észre, hogy a cárnak az utóbbi időben egész sor kitűnő sugallata volt. Azok a nyilatkozatok, amelyeket miniszterei az ő nevében a Dumában fölolvastak, annyira minden ízükben megfelelnek a magam nézeteinek, hogy sem hozzátenni, sem azokból elvenni nem tudnék. Csak egyet kívánok, éspedig, hogy öfelsége állhatatosan megmaradjon ezen az úton, amely a nagy nemzeti út, a nagy történelmi út, amelyen Oroszország a veszedelem óráiban mindig megtalálta boldogulását.

Vyrubovné feszült figyelemmel hallgat. Egy-egy pillanatban utánam motyogja szavaimat, hogy jobban a lelkébe vesse őket. Egyébként nincs semmi egyéni véleménye; úgy érzem, mintha fonográfba beszélnek.

Ezután a muníciókérdésről nyilatkozom, arról a nagyszerű programról, amelyet a zemsztvó, a törvényhatóságok és a magánüzemek igyekeznek végrehajtani, hogy a hadsereg szükségleteinek megfelelő háborús szervezetet teremtsenek. Záradéku nyomatékosan hangsúlyozom, hogy az országnak csatlakoznia kell a kormány tevékenységéhez:

— Oroszország ereje mindig uralkodójának és népének belső egységében volt. A régi nagy cárok nem csupán *az orosz földnek* voltak gyűjtői; válságos órákban *az orosz lelkeknek is összegyűjtői* voltak. Miklós Cár ősei hagyományainak megfelelően nemesen fogta föl kötelességét. Mondja meg neki, hogy arra kérem, helyezze fölébe ezentúl ezt A kötelességét minden egyéb kötelességének. Szerintem ez a győzelem elengedhetetlen és döntő föltétele.

— Igen, igen — mormogja akadozva —, igen, pontosan elmondom a Felsőeknek.

Féltízkor¹ egy inas jelenti, hogy Vyrubovné kocsija előállt.

— Nagykövet úr — mondja Vyrubovné —, engedjen meg még egy utolsó kérdést, amelyet a cárné különösen a lelkemre kötött. Mit gondol, eljutnak a németek Petrogradba? Ez rettenetes volna!

Fölcattanok:

— A németek Petrogradban!... De hiszen több mint ötszáz versztnyire vannak! És ott vannak még a pskovi vonalak! Végül nemsokára itt az őszi sár és a téli hó. És biztosan számítok rá, hogy mire megjön ,a tavasz, az orosz hadsereg újra megkezdí győzelmes offenzíváját.

Hálásan megköszöni és elbiceg mankóin. Miközben távozik, elnézem fénylő és tömött haját, keskeny koponyáját, vérmes és kövér nyakát, gömbölyű hátát, hatalmas csípőit, ezt az egész dús és forró testet. És döbbsenten gondolk arra, hogy egy ilyen közészerű, ilyen közönséges testű és lelkű teremtés a jelen körülmények között minden tekintetben befolyást gyakorolhat Oroszország sorsára!

Végre magunkra maradunk, a nagyherceg, Hohenfeisen grófnő és én. Elmesélem nekik, hogy mit mondtam Vyrubovnének.

A nagyherceg aggodalmasan kérdezi:

— Nem rémíti meg önt belső helyzetünk l... Ezek a viták ia Dumában, ez rettenetes! Ez egyenesen a forradalomba visz bennünket! Az első lépéseket már megtették!... Nem gondolja ön, hogy a cár és a cárné máris veszélyben forog?

— Nem, nézetem szerint ebben a pillanatban sem a cár, sem a cárné nem forog veszélyben, ám bár a közönség föl van háborodva a cárné ellen.

Ismerek például bizonyos embereket, akik egyenesen arról beszélnek, hogy a cárnét be kell zárni valamelyik uráli vagy szibériai kolostorba.

— Kolostorba zárni a cárnét!... Hát elképzelhető, hogy a cár eltűri, hogy hozzányúljanak a feleségéhez? Nem!... Hiszen akkor meg kellene ölni a cárt, meg kellene buktatni a dinasztiát... És aztán kit állítanak a helyébe?... Az orosz nép képtelen önmagát kormányozni: nincs semmi politikai nevelése; a lakosság kilenctizedrésze nem tud sem írni, sem olvasni; a munkásokat megméltelyezte az anarchizmus; a parasztok csak földosztásra gondolnak ... s ezzel meg lehet buktatni egy kormányzatot; de nem lehet kormányt alakítani!

Aztán mintha valami erős izgalom ragadná meg, nagy léptekkel többször szótlanul végigmegy a szalonon. Végül megáll előttem, összefonja karjait, a rémület lángja lobban szemében és ezt mondja:

— Ha a forradalom kitör, vadságban mindent fölül fog múlni, amit eddig láttunk... Pokoli lesz... Oroszország nem éli túl!

Féltizenegykor autón visszamegyek Petrogradba. Hideg köd, az ősz előhírnöke terpeszkedik a fővárossal szomszédos roppant síkságon. Komor gondolatokat forgatok fejemben ... Hányszor tértem már vissza Garszkoje-Szelóból komor gondolatokkal?

*

Szerda, 1915 augusztus 18.

A uémetek ma éjjel lendületes támadás után bevonultak Koivnóba.

A Visztula és a Bug összefolyásánál rohammal bevették Novogyorgyevszk előretolt erődítményeit.

Tovább délre közelednek Breszt-Litovszkhoz.

Kovno elfoglalása a Duma folyosóin élénk izgalmat kelt; Miklós nagyherceg; tudatlanságát okolják érte; a német párt árulását emlegetik.

*

Csütörtök, 1915 augusztus 19.

Ma reggel Szaszonovnak lázasak a szemei és az area fakó, mint rossz napjaiban:

— Hallgassa csak meg — mondja —, miről értesülök Szófiából. Egyébként csöppet sem lep meg a dolog.

És fölolvassa előttem Savinszkijnek egy táviratát, amely hitelt érdemlő bizalmas besúgás alapján közli, hogy a bolgár kormány máris elhárította, hogy a germán hatalmakat támogatja és megtámadja Szerbiát.

Péntek, 1915 augusztus 20.

Novogyorgyevszk vára, az oroszok utolsó lenyelországi védőbástyája, a németek kezére jutott. Az egész helyörség, körülbelül 85.000 ember, foglyul esett.

Japán kollégám, Motono, aki néhány napot Moszkvában töltött, megállapította *ott*, hogy a háborús hangulat kitűnő: el vannak szánva a végletekig tartó küzdelemre, eleve is vállalják a legnagyobb áldozatokat, föltétlenül bíznak a végső győzelemben: csupa 1812-re emlékeztető érzelem.

*

Vasárnap, 1915 augusztus 22.

Rasputin nem maradt sokáig szibériai falujában. Három nappal ezelőtt visszaérkezett és máris hosszas megbeszélései voltak a cárnéval.

A cár a hadseregnél van.

*

Hétfő, 1915 augusztus 23.

Az oroszok tegnap kiürítették Osszovec erődjét a Bobr mellett.

Az osztrákok és németek rohamosan előrehaladnak a Bug jobbpartján. A Breszt-Litovszkot védő erődök nagyobb része már hatalmukban van.

*

Kedd, 1915 augusztus 24.

Egyik informátorom, L..., akire alapos a gyanúm, hogy az *Ochranához* tartozik, de épp ezért annál jobb az értesülései, jelenti, hogy a Duma „munkáspárti” csoportjának vezére, Kerenszki Feodorovics Sándor, az ékesszóló és tüzes ügyvéd, legutóbb meghívta magához a többi szocialista főcsoportok képviselőit, hogy megvizsgálják, milyen cselekvő szerep nyílhat a proletariátus vezérei számára, ha újabb katonai vereségek a cári kormányt békekötésre kényszerítenek.

A tanácskozás különben nem hozott semmiféle gyakorlati határozatot, de megállapította két fontos pontját annak a programnak, amelyet a szocialista párt zászlajára ír majd, ha elérkezik a békekötés órája; ezek: 1. az általános szavazati jog haladéktalan bevezetése Oroszországban; 2. a népek föltétlen önrendelkezési joga.

MÁSODIK FEJEZET.

1915 augusztus 25—szeptember 20.

Szerda, 1915 augusztus 25.

Mikor ma délelőtt belépek Szaszonovhoz, hivatalosan közömbös bangón nyomban a következő kijelentést teszi:

— Nagykövet úr, a cár Őfelségének egy fontos elhatározását kell közölnöm önnel, és kérem, bogy újabb értesítésig tartsa titokban. Őfelsége elhatározta, bogy Nikolajevics Miklós nagyherceget fölmenti fővezéri állásától és kinevezi császári helytartónak a Kaukázusba, Woronzov-Daskov gróf helyébe, aki egészségi okokból kénytelen visszavonulni. Őfelsége maga veszi át hadseregeinek főparancsnokságát.

Megkérdézem:

— Amit ön most bejelent nekem, nem csupán szándék, hanem végleges elhatározás?

— Igen, ez visszavonhatatlan elhatározás. A cár tegnap közölte a minisztertanáccsal, azzal a megjegyzéssel, hogy semmiféle vitát nem enged meg.

— A cár fogja gyakorolni a tényleges főparancsnokságot?

— Igen, olyan értelemben, hogy mostantól kezdve a nagyfőhadiszálláson fog tartózkodni és a hadműveletek irányítása tőle fog kiindulni. A főparancsnokság részletkérdéseiben rábízta magát az új vezérkari főnökre, Alexejev tábornokra. Különben a nagyfőhadiszállás közelebb kerül

Petrogradhoz; valószínűleg Mohilevben fogják föllállítani.

Egy darabig csak nézünk egymásra és hallgatunk. Aztán Szaszonov veszi föl újra a szót:

— Most, hogy hivatalosan elmondtam önnek a mondanivalómat, bevallhatom, kedves barátom, hogy vigasztalhatatlan vagyok a car elhatározása miatt. Emlékszik, hogy már a háború elején élére akart állni csapatainak és hogy a miniszterek mind, elsősorban én magam, könyörögtünk neki, hogy a világért ne tegye. Akkori ellenvetéseink ma még inkább érvényesek. Megpróbáltatásaink minden valószínűség szerint még nem értek véget. Hosszú hónapokra van szükség, hogy újjászervezzük hadseregünket, hogy megadjuk neki a harci eszközöket. Mi fog történni ez idő alatt? Meddig leszünk kénytelenek hátrálni! Nem szörnyű gondolat ez, hogy most már a cár személyesen lesz felelős minden ránszakadó szerencsétlenségért? És ha valamelyik tábornokunk ügyetlensége miatt vereség ér bennünket, ez nem csupán katonai katasztrófa lesz, hanem egyúttal politikai és dinasztikus katasztrófa is.

— De hát milyen okokból határozta el magát a cár ilyen komoly lépésre, anélkül hogy meghallgatta volna minisztereit?

— Több okból. Először is azért, mert Miklós nagyherceg nem tudott megfelelni föladatának. Erélyes ember és a csapatok bíznak benne; de nincs meg sem a kellő tudása, sem a kellő áttekintése ily nagy terjedelmű hadműveletek irányításához. Alexejev tábornok, mint stratég, jóval fölötte áll. Nagyon is érthetőnek találtam volna, ha Alexejevet nevezik ki fővezérnek.

Állhatatosan tovább kérdezek:

— Mik azok az egyéb okok, amelyek a cárt arra

készítették, hogy személyesen gyakorolja a főparancsnokságot?

Szaszonov egy pillanatig szomorú és fáradt tekintettel mered rám. Aztán tétovázva így felel:

— A cár bizonyosan jelezni akarta, hogy számára elérkezett az óra, hogy gyakorolja legfőbb uralkodói kiváltságát, hadseregeinek vezérletét. Ezentúl már senki sem befolyásolhatja abban az akaratában, hogy a háborút a legvégső áldozatokig folytassa... Ha voltak még egyéb okai, azokra inkább nem is vagyok kíváncsi.

E szibillai mondása után távozom.

Ma este kitűnő forrásból értesülök, hogy Miklós nagyherceg kegyvesztésén már régóta mesterkedett engesztelhetetlen ellensége, Szuchomlinov tábornok, volt hadügyminiszter, aki botrányos kudarcai ellenére is titokban tovább élvezi a Felsőgek bizalmát. A hadműveletek folyása különösen az utóbbi hónapokban rendkívül sok ürügyet játszott a kezére, hogy a hadsereg szerencsétlenségeit mind a fővezér tudatlanságára hárítsa. Egyébként ő volt az, aki Rasputin és Wojejkov tábornok támogatásával lassankint elhitette a cárral és a cárnéval, hogy Miklós nagyherceg a csapatok közt, sőt az országban is aljas népszerűséget hajhász, azzal a hátsó gondolattal, hogy valami lázadó mozgalom majd a trónra emeli. Az a lelkes éljenzés, amely a legutóbbi moszkvai zavargások folyamán több ízben is üdvözölte a nagyherceget, nagyon erős érvet adott ellenségei kezébe. A cár mégis tétovázott, hogy végrehajtsa-e olyan komoly intézkedést, mint amilyen a fővezér kicserélése, egy általános visszavonulás legváltóságosabb szakaszában. Ekkor a cselszövés vezetői azzal érveltek előtte, hogy nincs már vesztegetni való ideje: Wojejkov tábornok, akinek föladata örködni a cár biztonságán, azt hangoztatta, hogy a rendőrség a Felsőgek

ellen irányuló összeesküvésnek jött a nyomára, amelynek legfőbb szervezője állítólag a személyes szolgálatukra beosztott egyik tiszt. Mikor a cár még mindig ellentállt, hivatkoztak vallásos érzésére. A cárné és Rasputin nyomatékos energiával hajtogatták előtte: „Ha a trón és a haza veszélyben van, az autokrata cárnak hadseregei élén van a helye. Átengedni ezt a helyet másnak annyi, mint megszegni az Isten akaratát!”

Egyébként a *sztarec*, aki természeténél fogva rendkívül fecsegő, nem titkolja, hogy miket beszél Carszkoje-Szelóban. Tegnap is elmondta egy bizalmas összejövetelen, ahol egyfolytában két óra hosszat szónokolt, azzal az ötletszerű, tüzes és fékezetten lendülettel, amely sokszor bámulatosan ékesszólóvá teszi. Amennyire módom van ítéletet mondani azokból a töredékekből, amelyek beszédeiből hozzám jutnak, az érvek, amelyekre ő a cár előtt hivatkozik, jóval meghaladják a politika és stratégia aktuális eshetőségeit: ami mellett ő kardoskodik, az vallási tétel. Képekben gazdag aforizmáiból, amelyeknek javarészt valószínűleg a Szent-Szinódusban lévő barátai sugallják, ez a tanítás bontakozik ki: „A cár nem csupán földi kormányzója és feje alattvalóinak. A koronázási szent kenet velük szemben végtelenül magasabbrendű hivatást rótt rá; képviselőjükké, közbenjárójukká és védelmezőjükké avatja a Felséges Bíró előtt; tehát arra kötelezi, hogy magára vegye népének minden igaztalanságát, minden megpróbáltatását és minden szenvedését, hogy feleljen amazokért és érvényesítse emezeket Isten előtt...” Most értem meg Bakunin egyik mondását, amely valamikor annyira meglepett: „A *muzsik* sötét lelkében a cár olyan, mint valami orosz Krisztus.”

Csütörtök, 1915 augusztus 26.

A németek elfoglalták Breszt-Litovszkot; az orosz hadsereg visszavonul Minszk irányában.

*

Péntek, 1915 augusztus 27.

Bár a cár titoktartást parancsolt, az az elhatározása, hogy átveszi a hadsereg főparancsnokságát, máris kiszivárgott a közönség körébe.

A hír siralmas hatást kelt. Hivatkoznak arra, hogy a cár teljesen tapasztalatlan a stratégia tereén; hogy közvetlenül felelős lesz azokért a vereségekért, amelyek szemmeláthatólag küszöbön vannak; végül hogy „rontó szeme van”.

Ez a hír bizonytalanabb formában még a néptömegek közt is elterjedt. Itt a hatás még kedvezőtlenebb; azt mondják, hogy a cár és a cárné nem érezte már magát biztonságban Carszkoje-Szelóban és a hadsereg körében akar menedéket keresni.

Ilyen körülmények között a miniszterelnök arra kérte a cárt, hogy legalább halassza el elhatározásának a végrehajtását. A cár „egészen rövid időre” hozzájárult ehhez.

*

Vasárnap, 1915 augusztus 29.

Rasputint ezúttal először támadja a sajtó. Mindaddig a cenzúra és a rendőrség megvédelmezte mindennemű hírlapi kritika ellen. A *Gazetta de la Bourse* vezeti a hadjáratot.

Ennek az embernek egész múltját, alacsony származását, lopásait, részegeskedését, tivornyáit, cselszövéseit, botrányos összeköttetéseit az előkelő társasággal, a magas méltóságokkal és a főpapsággal, nyíltan kitergeti. Azonban igen ügyesen nem tesz semmiféle célzást bizalmas viszonyára a cár-

rai és a cárnéval. „Hogyan — írja ezeknek a cikkeknek a szerzője —, hogyan lehetséges ez? Hogyan űzhetett csúfot Oroszországból ennyi ideig egy ilyen hitvány kalandor? Nem. megdöbbenő gondolat-e, hogy a hivatalos egyház, a Szent-Színódus, az arisztokrácia, a miniszter, a szenátus, a birodalmi tanács és a Duma sok-sok tagja öszszeszűrhetette a levért ezzel a bitanggal?... Nem a legszörnyűbb vád-e ez, amit csak föl lehet hozni a kormányzat ellen? ... Tegnap még egészen természetesen tetszett az a politikai és társadalmi botrány, amelyet Rasputin neve jelentett. Ma Oroszország azt akarja, hogy ennek vége legyen...” Ámbár azok a tények és esetek, amelyeket a *Gazetta de la Bourse* közöl, általánosan ismertek, közlésük mégis nagy hatást tesz. Csodálkoznak, hogy Scserbatov herceg, az új belügyminiszter, engedélyezte ennek a cikknek a kinyomatását; de egyértelműen azt jósolgatják, hogy nem fogja sokáig megtartani tárcáját.

*

Hétfő, 1915 augusztus 30.

Tanácskozásom Bjelajev tábornokkal, a hadsereg nagyvezérkarának főnökével. Íme rövid foglalata kérdéseimre adott feleleteinek:

1. Az orosz hadsereg veszteségei óriásiak. A májusi, júniusi és júliusi havi 350.000 főnyi veszteség augusztusban 450.000 főre emelkedett. Az orosz hadsereg tehát a Dunajecnél szenvedett első veresége óta körülbelül 1,500.000 embert veszített.

2. A tüzérségi lövedékek rendelkezésre álló napi mennyisége jelenleg 35.000; ez hamarosan 42.000-re fog emelkedni.

3. Az orosz gyárak ezidőszerint havonta 67.000 puskát gyártanak; a külföldi gyárak 16.000 darabot szállítanak; ez összesen 83.000. Ez a szám vál-

tozatlan marad egészen november 15-ig. Ettől az időponttól fogva a külföldi szállítások havi 76.000 darabra emelkednek. Az orosz gyalogság tehát számíthat arra, hogy havonta 143.000 puskával fog rendelkezni.

4. A Breszt-Litovszk vidékén harcoló német hadseregek aligha fenyegetik Moszkvát, tekintettel egyrészt a távolságra (1100 kilométer), másrészt a természetes akadályokra és az utak őszi állapotára.

5. Petrograd védelmére tizenhat hadtestből álló négy hadsereg van elhelyezve a Pskov—Vilna vonalon Ruszkij tábornok parancsnoksága alatt. Ha a Dvinszk—Vilna szakasz tovább nem lesz tartható, ez a négy hadsereg merőlegesen visszavon a Pskov környékére. Ilyen körülmények között és ha még számbavesszük a küszöbön álló őszt, nem valószínű, hogy a németek Petrogradot elfoglalják.

*

Kedd, 1915 augusztus 31.

Polivanov tábornok hadügyminiszter vitte Miklós nagyherceghez azt a levelet, amellyel a cár fölmentette a főparancsnokság alól. A nagyherceg, miután elolvasta a cári üzenetet, keresztet vetett magára és csak ennyit mondott: „Hála Istennek! A cár fölment egy kötelesség alól, amely halálosan kimerített.” Aztán másról beszélt, mintha az eset nem izgatná. Méltóságosabban nem lehet fogadni ilyen nyilvánvaló kegyvesztést.

*

Szerda, 1915 szeptember 1.

A „Moszkvai ipari és kereskedelmi társaság” ma befejezte munkáját és elfogadott egy indítványt, amelyben hangoztatja: 1. hogy Oroszország életbevágó érdekei követelik a háború folytatását a győ-

zelemig; 2. hogy szükséges haladéktalanul a közbizalomnak örvendő férfiak kezébe adni a hatalmat és megadni nekik a teljes cselekvési szabadságot. Végül a gyűlés kifejezi azt a meggyőződését, hogy „a cár a moszkvai nép hűségesszavát meg fogja hallgatni”.

Ez a fölhívás a cárhoz egy felelős minisztérium haladéktalan megalakítására annál jellemzőbb, mert Moszkából hangzik föl, a szent városból, az orosz nacionalizmus gócpontjából.

Még jellemzőbbek azok a kommentárok, amelyek az indítvány megszavazását kísérték, s amelyeknek közlését a cenzúra megtiltotta. Szenvedélyes kritikák hangzottak el a jelenlegi miniszterek ellen és a cár személyét is belevonták a vádaskodásba.

Arról értesülök, hogy a munkáskörökben izgalom uralkodik.

Vájjon a germán-bolgár megegyezés meg volna már pecsételve? Nagyon is hajlandó vagyok ezt hinni. Szófiából csakugyan jelentik, hogy János Albert mecklenburg-schwerini herceg a Wilhelm-Strasse egyik magasrangú hivatalnokának kíséretében odaérkezett. A német hercegek között János Albert egyike a legkiválóbbaknak; két fontos régensséget sikerrel vezetett, a mecklenburgi nagyhercegséget és a braunschweigi hercegséget; nagybátyja Alexandrina dán királynénak és Cecilia hercegnőnek, a Kronprinz feleségének. Minthogy a germán császárok ismerik Ferdinánd cár jellemét és tudják, milyen hiú fölfogása van uralkodói kiváltságairól, föltételezem, hogy a döntő megegyezéshez való hozzájárulásának elnyerése érdekében legokosabbnak látták, hogy legalább is ősi és uralkodói családból való követet küldjenek hozzá. Radoszlavov nyilatkozatai és a félhivatalos

sajtó hangja egyébként világosan elárulja, hogy Bulgária Szerbia megtámadására készül.

*

Csütörtök, 1915 szeptember 2.

Hohenfelsen grófnő, Pál nagyherceg morgantikus felesége, akiből most lett Palej hercegnő, tegnap este telefonon meghívott mára estebédre és nyomatékosan kért, hogy fogadjam el a meghívást, mert *ők* beszélni akarnak velem.

A szalonban ott találok Vyrubovné, Sztachovics Mihályt és Benckendorff Dimitrijt. Itt van Pavlovics Dimitrij nagyherceg is, aki ma reggel érkezett a nagyfőhadiszállásról.

Aggodalmas szomorúság üli meg az ebédet. Az étkezés folyamán a palota ajtónállója bíborszínű arannyal hímzett köpenyében, sapkájával a kezében, két ízben is odalép Dimitrij nagyherceghez és néhány szót súg a fülébe. Pál nagyherceg mindannyiszor kérdő tekintettel fordul íia felé, aki csak ennyit mond:

— Semmi... Még mindig semmi!

Palej hercegnő halkán ezt mondja nekem:

— A nagyherceg mindjárt elmeséli önnek, hogy miért jött fel Dimitrij a *sztavkávól*: ma reggel, alighogy megérkezett, kihallgatást kért a cártól. De lehetetlen onnan választ kapni. Az ajtónálló kétszer telefonált a Sándor-palota irodájába s érdeklődött, vajjon Őfelsége nem adott-e valami parancsot. Még mindig semmi! Rossz jel!

Miközben a szalonban fölszolgálják a kávé, Vyrubovné ülésel kínál maga mellett és minden bevezetés nélkül ezt mondja:

— Nagykövet úr, ön tudja, hogy a cár milyen súlyos elhatározásra jutott. Nos! mi a véleménye? ... Maga Őfelsége bízott meg, hogy kérdezzem meg öntől.

— Végleges ez az elhatározás?

— Ó, igen, mindenképen!

— Ebben az esetben ellenvetéseim későn jönnek.

— A Felsőgeket nagyon lehangolná, ha nem vinnék nekik egyéb választ. Nagyon szeretnék ismerni az ön véleményét!

— De hát hogyan kockáztathatnék véleményt olyan intézkedésről, amelynek igazi indítóokait nem isim erem? A cárnak bizonyára rendkívül fontos okai voltak, hogy megszokott munkájának terhét még a katonai főparancsnokság szörnyű felelősségével súlyosbítsa— Mik ezek az okok?

A kérdésem zavarba hozza. Rámszegezi riadt szemeit s néhány érthetetlen szót hebeg. Aztán tétozó hangon közli velem:

— A cár úgy gondolta, hogy ilyen súlyos körülmények között cári kötelessége, hogy csapatainak élére álljon és magára vegye a háború minden felelősségét... Mielőtt erre a meggyőződésre jutott, sokat elmélkedett, sokat imádkozott... Végre a múltkor, miután szentmisét hallgatott, ezt mondta nekünk: *Talán engesztelő áldozatra van szükség Oroszország megmentése érdekében. Én leszek ez az áldozat. Legyen meg az Isten akarata!* Mikor ezt mondotta, nagyon sápadt volt; de az arcán tökéletes megnyugvás kifejezése ült.

A cárnak ez a nyilatkozata mélyen megrendített. Az áldozatra rendeltetés és az isteni akaratban való tökéletes megnyugvás gondolata nagyon is jól megegyezik passzív jellemével. Ha azonban a hadiszerecsé még néhány hónapig ellenünk szegődik, vajjon nem fog-e az isteni parancsokban való megnyugvásban ürügyet vagy mentséget találni erőfeszítéseinek ellanyhulására, reményeinek földadására, minden katasztrófa néma elfogadására?

Egy pillanatig hallgatok; mert most én vagyok nagy zavarban, hogy mit feleljek. Végül ezt mondom Vyrubovnének:

— Az, amit ön közölt velem, még jobban megnehezíti, hogy véleményt mondjak a cár elhatározásáról, mert ez az ő lelkiismeretének ügye Istenel. Különben is, minthogy ez az elhatározás visszavonhatatlan, nem lenne semmi értelme a bíráltságának; a fontos az, hogy a lehető legnagyobb hasznot húzzuk belőle. Márpedig a cárnak fővezéri új munkakörében állandóan alkalma lesz éreztetni nem csupán csapataival, hanem népével, egész népével, a győzelem szükségességét... Számomra, a szövetséges Franciaország nagykövete számára, Oroszország katonai programja benne foglalatik abban az esküben, amelyet Őfelsége 1914 augusztus 2-án az evangéliumra és a Kazáni Miasszonyunk ikonjára tett. Ön emlékszik a Téli-palotában lefolyt fenséges szertartásra. A cár azon a napon megújította az 1812. évi esküt és megesküdött, hogy nem írja alá a békét addig, míg egyetlen ellenséges katona áll orosz földön. Kötelezettséget vállalt Isten előtt, hogy nem engedi elcsüggesztetni magát semmiféle megpróbáltatástól, hogy a háborút bármily áldozatok árán is egészen a győzelemig folytatja. Most, hogy uralkodói tekintélyével közvetlenül befolyást gyakorol majd a hadsereg vezényletére, sokkal könnyebb lesz megtartania ezt a szent kötelezettséget. Szerintem így lesz ő Oroszország megmentője; ilyen értelemben bátorkodom magyarázni azt a sugallatot, amelyet a mennyből kapott; szíveskedjék ezt nevében megmondani.

Kettőt-hármat hunyorít a szemével: szemlátómást erőlködik, hogy összefoglalja magában, amit hallott. Aztán, mintha sietne könnyíteni emlékezetén, búcsút vesz tőlem:

— Azonnal jelentem a Felsőeknek, amit ön most mondott és hálásan köszönöm.

Míg elbúcsúzik Palej hercegnőtől, Pál nagyherceg fiával együtt magával visz a dolgozószobájába.

Most Dimitrij nagyherceg elmeséli, hogy ma reggel érkezett különvonaton a *sztavká-ról*, hogy tájékoztassa a cárt arról a sajnálatos hatásról, amelyet Miklós nagyherceg kegyvesztése a csapatok körében keltett. A kandallóhoz támaszkodva, ideges kézmozdulatokkal, szaggatott szavakban folytatja:

— Mindent elmondok a cárnak: el vagyok szánva, hogy mindent elmondok neki. Még azt is megmondom, hogy ha nem mond le tervéről, amire még mindig van idő, akkor a következmények kiszámíthatatlanok és mind a dinasztíára, mind Oroszországra egyformán gyászosak lehetnek. Végül olyan megoldást fogok neki javasolni, amellyel alapjában véve még mindent jóvátehet. Az ötlet az enyém; megvolt az a szerencsém, hogy el tudtam fogadtatni Miklós nagyherceggel, aki ezúttal ismét bámulatosan hazafiasnak és önzetlennek mutatkozott. Megoldásom lényege az, hogy a oár átveszi ugyan a főparancsnokságot, de megtartja maga mellett a nagyherceget vezérkari főnöknek. Küldetésemnek az a célja, hogy a nagyherceg nevében ezt javasljam a cárnak ... De ön látja, hogy Őfelsége nem nagyon siet fogadni. Mindjárt reggel, amint a vonatról leszálltam, kihallgatást kértem. Most esti tíz óra. Semmi válasz!... Mit szól tervemhez?

— Magában véve kitűnőnek tartom. De nem hiszem, hogy a cár hozzájárul; komoly okaim vannak azt hinnem, hogy föltétlenül ragaszkodik Miklós nagyhercegnek a hadseregből való eltávolításához.

— Sajnos! — sóhajt Pál nagyherceg. — Én is azt hiszem, mint ön, nagykövet úr, hogy a cár sohasem fog beleegyezni abba, hogy Nikolajevics Miklóst megtartsa maga mellett.

Dimitrij nagyherceg dühös mozdulattal megsz-Bzire hajítja cigarettáját, öles léptekkel végigméri a szobát, aztán összefonja karjait és fölkiált:

— Akkor végünk van! Mert ezentúl a cárné és kamarillája parancsol majd a *sztavkán!*... Ez irtózatos!

Kis ideig hallgat, aztán hozzám fordul:

— Nagykövet úr, engedjen meg egy kérdést. Igaz-e, hogy a szövetséges kormányok közbeléptek, vagy közbelépni szándékoznak, hogy megakadályozzák a cárt a főparancsnokság átvételében?

— Nem. A fővezér kinevezése az uralkodó belső ügye,

— Ön megnyugtat! A *sztavkán* azt mondták, hogy Franciaország és Anglia követelni fogja Miklós nagyherceg megtartását. Ez óriási hiba lett volna, önök tönkretették volna Nikolajevics Miklós népszerűségét és maguk ellen hangoltak volna minden orosz, elsősorban engem.

Pál nagyherceg hozzáteszi:

— Meg aztán ez nem használt volna semmit. A cár, abban a lelkiállapotban, amelyben van, nem riad vissza semmi akadálytól, elmegy a legélesebb rendszabályokig, hogy végrehajtsa elhatározását. Ha a szövetségesek szembeszállnak vele, inkább széttépi a szövetséget, mint hogy megengedje uralkodói kiváltságának kétségbevonását, ami az ő szemében egyúttal vallási kötelesség is...

Visszamegyünk a szalonba. Palej hercegnő ezt a kérdést intézi hozzám:

— Nos, milyen következtetést von le mindabból, amit ma este hallott?

— Semmiféle következtetést... Ha a miszticizmus foglalja el az államrezón helyét, semmit sem lehet előre tudni. Mostantól fogva mindenre el vagyok készülve.

Péntek, 1915 szeptember 3.

A mai délután folyamán két ízben is, először a Troickij-hídon, másodszer a Jekaterinszkij-csatorna partján találkozom egy udvari automobilal, amelyben igen komoly arccal a cár és a cárné ül. Oly szokatlan dolog, hogy Petrogradban vannak, hogy a meglepetéstől minden járókelő össze-
rezzen.

A Felségek először az erőd székesegyházában voltak, ahol I. Sándor, I. Miklós, II. Sándor és III. Sándor sírjainál imádkoztak. Innen Nagy Péter házikápolnájába mentek, ahol megcsókolták az Üdvözítő képét, amelyet Alexejevics Péter minden-
hová magával vitetett. Végül elhajtattak a Kazáni Miasszonyunk templomába, ahol sokáig tér-
deltek a Szűz csodatévő ikonja előtt. Mindezek az ájtatosságak bizonyítják, hogy a cár azon a ponton van, hogy végrehajtsa azt a nagyfontosságú cselekedetet, amelyet szükségesnek tart Oroszország boldogulása és megváltása szempontjából.

Másrészt arról értesülök, hogy a cár ma reggel, mielőtt Carszkoje-Szelóból távozott volna, fogadta Dimitrij nagyherceget és határozottan visszautasította azt a gondolatot, hogy Miklós nagyherceget vezérkari főnöki minőségben megtartsa a *sztavkán*.

Ha összefoglalom mindazokat a nyugtalanító tüneteket, amelyeket az utóbbi időben följegyeztem, világosan látom, hogy az orosz nép szívében forradalmi válság erjed.

Milyen, időpontban, milyen alakban, milyen körülmények között tör ki majd a válság? Vájjon alkalmi és döntő oka katonai vereség, éhínség, véres sztrájk, kaszárnyai lázadás, palotai dráma lesz-e? Nem tudom. De úgy látom, hogy ez az esemény a történelmi végzetszerűség jellegével mar most jelentkezik. A valószínűsége mindenesetre máris oly nagy, hogy kötelességemnek tartom értesíteni a francia kormányt. Táviratot intézek Deleasséhoz. Kifejtem a katonai helyzet veszedelmeit és ezzel végzem: *A belső helyzet távolról sem megnyugtató. A legutóbbi időkhöz azt lehetett hinni, hogy a háború vége előtt nem törnek ki forradalmi zavargások. Ma már ezt nem merném állítani. Fölvetődik az a kérdés, vájjon Oroszország többé-kevésbé hosszú ideig képes-e még hathatósan betölteni szövetségesi szerepét? Bármily bizonytalan is ez az eshetőség, mostantól fogva szerepelnie kell a Köztársaság kormányának terveiben és Joffre tábornok számításáiban.*

*

Vasárnap, 1915 szeptember 5.

A cár tegnap este a nagyfőhadiszállásra utazott, ahol ma veszi át a fővezérletet.

Elutazása előtt aláírt egy rendeletet, amely mindenkit megdöbbsent és lesújt: egy szó magyarázat nélkül elbocsátotta katonai irodájának főnökét, Orlov Vladimir herceget.

Húszéves barátság fűzte a herceget II. Miklós-hoz, állásánál fogva be volt avatva az uralkodó mindennapi és legbensőbb életébe, de azért mindig megőrizte urával szemben jellemének függetlenségét és beszédének őszinteségét és szüntelenül küzdött Rasputin ellen. Most már egyetlen ember sincs a Felsőház környezetében, aki ne volna a *sztarec* híve.

*

Hétfő, 1915 szeptember 6.

A cár átvette az összes szárazföldi és tengeri haderők főparancsnokságát és a következő napi-parancsot bocsátotta ki:

Ma átvetem a hadiszíntéren működő valamennyi szárazföldi és tengeri fegyveres erő főparancsnokságát.

Szilárd hittel az isteni irgalmasságban és megrendíthetetlen bizalommal a végső győzelemben, teljesíteni fogjuk szent kötelességünket: az utolsó lehelleltig védelmezzük hazánkat és nem, fogjuk tűrni az orosz föld meggyalázását.

Kelt a nagyfőhadiszálláson, 1915 szeptember 5-én.

MIKLÓS.

*

Ezenkívül Miklós nagyherceghez ezt a kéziratot intézte:

A háború kezdetén politikai természetű okok gátoltak abban, hogy kövessem lelkem hajlamát és azonnal a hadsereg élére álljak. Ezért Önt bízom meg az összes szárazföldi és tengeri fegyveres erők főparancsnokságával.

Császári Fenséged a háború folyamán egész Oroszország szemei előtt oly megingathatatlan hősiességről tett tanúbizonyságot, amely bennem és minden oroszban mélységes bizalmat és forró jókívánságokat ébresztett, amelyek mindenhová elkísérték az ön nevét a hadiszerencse kikerülhetetlen változásaiban. A haza iránti kötelességem, amelyei Isten bízott reám, azt parancsolja, hogy ma, mikor az ellenség a birodalom belsejébe hatolt, átvegyem a harcoló csapatok főparancsnokságát, megosszam, hadseregemmel a háború fáradalmait és vele együtt védelmezzem az orosz földet az ellenség vakmerő támadásai ellen.

Milyen időpontban, milyen alakban, milyen körülmények között tör ki majd a válsága Vájjon alkalmi és döntő oka katonai vereség, éhínség, véres sztrájk, kaszárnyai lázadás, palotai dráma lesz-e? Nem tudom. De úgy látom, hogy ez az esemény a történelmi végzetszerűség jellegével már most jelentkezik. A valószínűsége mindenestre máris oly nagy, hogy kötelességemnek tartom értesíteni a francia kormányt. Táviratot intézek Delcasséhoz. Kifejtem a katonai helyzet veszedelmeit és ezzel végzem: *A belső hely set távolról sem megnyugtató. A legutóbbi időkhöz azt lehetett hinni, hogy a háború vége előtt nem törnek ki forradalmi zavargások. Ma már ezt nem merném állítani. Fölvetődik az a kérdés, vájjon Oroszország többé-kevésbé hosszú ideig képes-e még hathatósan betölteni szövetségesi szerepét? Bármily bizonytalan is ez az eshetőség, mostantól fogva szerepelnie kell a Köztársaság kormányának terveiben és Joffre tábornok számításáiban.*

*

Vasárnap, 1915 szeptember 5.

A cár tegnap este a nagyfőhadiszállásra utazott, ahol ma veszi át a fővezérletet.

Elutazása előtt aláírt egy rendeletet, amely mindenkit megdöbbsent és lesújt: egy szó magyarázat nélkül elbocsátotta katonai irodájának főnökét, Orlov Vladimir herceget.

Húszéves barátság fűzte a herceget II. Miklós-hoz, állásánál fogva be volt avatva az uralkodó mindennapi és legbensőbb életébe, de azért mindig megőrizte urával szemben jellemének függetlenségét és beszédének őszinteségét és szüntelenül küzdött Kasputin ellen. Most már egyetlen ember sincs a Felsőség környezetében, aki ne volna a *sztarec* híve.

*

Hétfő, 1915 szeptember 6-

A cár átvette az összes szárazföldi és tengeri haderők főparancsnokságát és a következő napi-parancsot bocsátotta ki:

Ma átvettem a hadiszíntéren működő valamennyi szárazföldi és tengeri fegyveres erő főparancsnokságát.

Szilárd hittel az isteni irgalmasságban és megrendíthetetlen bizalommal a végső győzelemben, teljesíteni fogjuk szent kötelességünket: az utolsó lehelleltig védelmezzük hazánkat és nem fogjuk túrni az orosz föld meggy átázását.

Kelt a nagyfőhadiszálláson, 1915 szeptember 5-én.

MIKLÓS.

*

Ezenkívül Miklós nagyherceghez ezt a kéziratot intézte:

A háború kezdetén politikai természetű okok gátoltak abban, hogy kövessem lelkem hajlamát és azonnal a hadsereg élére álljak. Ezért Önt bízam meg az összes szárazföldi és tengeri fegyveres erők főparancsnokságával.

Császári Fenséged a háború folyamán egész Oroszország szemei előtt oly megingathatatlan hősiességről tett tanúbizonyságot, amely bennem és minden oroszban mélységes bizalmat és forró jókívánságokat ébresztett, amelyek mindenhová elkísérték az ön nevét a hadiszerencse kikerülhetetlen változásaiban. A haza iránti kötelességem, amelyei Isten bízott reám, azt parancsolja, hogy ma, mikor az ellenség a birodalom belsejébe hatolt, átvegyem a harcoló csapatok főparancsnokságát, megosszam hadseregemmel a háború fáradalmait és vele együtt védelmezzem az orosz földet az ellenség vakmerő támadásai ellen.

A Gondviselés útjai kifürkészhetetlenek; azonban kötelességérzetem és vágyam megerősít ezen elhatározásomban, melyet a közjó gondja sugall.

Az ellenség támadása, amely a nyugati fronton napról-napra erősödik, mindenekelőtt az összes polgári és katonai erők fokozott összpontosítását követeli, valamint a parancsnoklás egységesítését a háború idejére. Továbbá megköveteli a kormányzat és igazgatás valamennyi elemének átalál7ios fölfokozott tevékenységét. Mindezek a föladatok azonban elvonják figyelmünket a déli frontról. Ilyen körülmények között arra a fölismerésre jutottam, hogy ezen a fronton szükségem van az ön tanácsaira és segítségére. Ennek következtében kinevezem önt kaukázusi helytartómmá és az ott harcoló hősiességű hadsereg főparancsnokává.

Fogadja Császári Fenséged a magam és a haza mélységes hálóját a háború érdekében kifejtett egész működéséért.

MIKLÓS.

Miklós nagyherceg a cár határozott kívánságára egyenesen Tifliszbe utazott, Petrograd érintése nélkül.

*

Kedd, 1915 szeptember 7.

Látogatást teszek M... bárónónél. Egyedül van, zongorázik. Gyönyörű lendülettel, bátor és gyakorlott biztonsággal a csodálatos *B-moll* szonátát játssza, amelyet Beethoven Lichnovszky hercegnek ajánlott; éppen a patetikus második variációt kezdi. Az ajtóból kérőleg intek felé, mire a kedvemért folytatja.

Mikor az utolsó akkordot leütötte, lezárja a zongorát, felém nyújtja még mindig remegő ujjait s mintha a szívéből törne fel a kiáltás:

— Inkább lemondok Oroszországról, mint hogy lemondjak a zenéről!

Igaz, hogy M ... bárónő livlandi származású. Mégis a családja már több mint száz év óta szolgálja a cárizmust magas udvari és katonai méltóságokban. Azért mégsem olvadt bele az orosz közösségbe. És az a fölkiáltás, amelyet a zene izgalma csalt ki belőle, pontosan mutatja annak a hazafiságnak a mértékét, amely a balti nemesség bizonyos családjait eltölti.

*

Szerda, 1915 szeptember 8.

Dzsunkovszkij tábornok, a cár hadsegedé, csendőrségi főparancsnok, a belügyminiszternek rendőrségi ügyekben munkatársa, a birodalom leghatalmasabb személyisége, aki különben kényes és rettegett hivatalában meg tudta szerezni mindenkinek a becsülését, állását veszítette. A cárné ismételt támadásainak esett áldozatul, aki nyíltan megvádolta azzal, hogy ő az értelmi szerzője a lapokban megjelent Rasputin-ellenes cikkeknek és hogy alattomban Miklós nagyherceg felségsértő népszerűségén dolgozott.

Dzsunkovszkij tábornokot különben a cár már régen elítélte, mert volt bátorsága föltárni előtte a *sztarec* gyalázatosságait, például ő mondta el azt a tivornya-jelenetet, amely Moszkvát ez év április havában megbotránkoztatta.

*

Csütörtök, 1915 szeptember 9.

A cár a főparancsnokság átvételét ragyogó győzelemmel avatja föl, amelyet a déli hadsereg aratott a németeken Tarnopol mellett. Az ütközet öt napig tartott a Szereth mentén; az orosz hadisákmány 17.000 fogoly és valami negyven ágyú

A hadiszerecsének ez a visszatérése, amely egybeesik a fővezérváltozással, ujjongást vált ki

Miklós nagyherceg ellenségeinél. Attól tartok, hogy az ujjongásuk rövidéletű lesz; mert a front minden többi részén, különösen Litvániában, a német nyomás napról-napra erősödik.

*

Péntek, 1915 szeptember 10.

Szaszonov ezt mondja nekem ma délelőtt:
— Végtelenül bántanak azok a hírek, amelyeket a bolgár ügyben Londonból és Parisból kapok. Úgy veszem észre, hogy sem Grey, sem Delcassé nem érti meg, milyen súlyos dolog készülődik Szófiában. Hivatalos szófecsérléssel vesztegetjük a kimondhatatlanul drága időt . . . Egy napig sem lenne szabad késlekednünk, ki kellene jelentenünk Kadoszlavovnak, hogy Macedóniának úgynevezett elvitathatatlan zónája a háború után Bulgáriához fog csatoltatni, és hogy mi garantáljuk ezt az átcsatolást, ha a bolgár hadsereg rövidesen megtámadja Törökországot . . . Utasítottam Szavinszkijt, hogy sürgősen lépjen érintkezésbe szövetséges kollégáival egy ilyen értelemben teendő demars ügyében... Vájjon ezúttal végre célt érünk-e?

*

Vasárnap, 1915 szeptember 12.

Az orosz seregek helyzete Litvániában rohamosan súlyosodik. Vilnától északkeletre az ellenség erőltetett, menetben nyomul elő Wilkomiron át Dvinszk irányában; lovas járőrei Szvencianinél már elérik a vasútvonalat, az egyetlen ütőeret, amely összeköti Vilnát Dvinszkkal, Pskovot Petrogradal. Tovább délre a Zelvianka és a Nyemen összefolyásánál vívott elkeseredett harcok után Lida közelében a Vilnából Pinszkbe vezető országutat fenyegeti. Tehát nyakrafőre ki kell üríteni Vilnát.

Íme néhány pontos értesülés afelől, hogy Orlov Vladimir herceg milyen körülmények között volt kénytelen elhagyni néhány nappal ezelőtt azt a bizalmi állást, amelyet a cár mellett évek hosszú sora óta betöltött.

Nikolajevics Vladimir közvetett úton és véletlenül értesült kegyvesztéséről. A cár, mikor értesítette Miklós nagyherceget, hogy kinevezte a Kaukázus császári helytartójává, leveléhez ezt az utóiratot csatolta: „Orlov Vladimírt, akit annyira szeretsz, neked ajándékozom; a polgári ügyekben hasznát veheted.” A nagyherceg, aki bizalmas barátságban van Orlov val, egyik szárnysegédje útján azonnal megkérdezte tőle, hogy mit jelent ez a váratlan határozat.

Orlov néhány óra múlva megtudta, hogy a cár, aki éppen indulóban volt a nagyfőhadiszállásra, az ő nevét kitörölte azoknak a személyeknek a jegyzékéből, akik hivatalosak voltak Ófelsége vonatára; ebből minden fejtörés nélkül azt a következtetést vonta le, hogy II. Miklós nem óhajtja többé látni. Tökéletes előkelőséggel tartózkodott minden panaszkodástól, minden szemrehányástól és útrakelt Tifliszbe.

De távozása előtt könnyíteni akart lelkiismeretén. Levelet írt Fredericks grófnak, a cár személye körüli miniszternek es arra kérte ezt az öreg szolgát, hogy nyissa föl a cár szeméit, hogy tisztán lássa Kaszpútnak és cinkosainak gyalázatos szerepét, akiket nyíltan azzal vádolt meg, hogy Németország ügynökei; sőt volt annyi bátorsága, hogy levelét ezzel a vészkiáltással zárja: „A cárnak immár egyetlen vesztegetni való napja sincs, hogy lerázza magáról azokat a titkos erőket, amelyek szorongatják. Különbösen rövidesen végük van a Romanovoknak és vége Oroszországnak.”

Szerda, 1915 szeptember 15.

Ma este egy semleges házban ebédek Kovalevszkij Maximmal, Miljukovval, Maklakowal, Singarevvel, a liberális párt vezérkarával és elitjével. Más országokban ez az ebéd a világ legtermészetesebb dolga lenne. Itt a hivatalos világ és a progresszív elemek oly mereven elkülönülnek egymástól, hogy el vagyok készülve rá, hogy kormányhü körökben élesen el fognak ítélni. Pedig ezek a kifogástalanul tisztességes, nagy-műveltségű férfiak egyáltalán nem forradalmárok; politikai eszményük az alkotmányos monarchiában csúcsosodik. Ilyen értelemben mondhatta Miljukov, *Az Orosz Civilizáció* nagy történetírója, az első Duma idejében: „Mi nem alkotunk ellenzékét öfelsége *ellen*, mi öfelsége ellenzéke vagyunk.”

Mikor megérkezem, valamennyien ott csoportosulnak Kovalevszkij körül és izgatottan, döbönt arccal beszélgetnek; csakugyan most értesültek, hogy a kormány elhatározta a Duma elnapolását. Ekként azok a szép remények, amelyeket hat héttel ezelőtt, az ülésszak elején szőttek, immár megsemmisültek; a nemzeti képviselő ellenőrzése el van temetve; felelős minisztérium alakítása már csupán agyrém; a „fekete blokk” semmisíti meg; a személyes hatalomnak, az autokrata abszolutizmusnak és a titkos erőknek diadala ez... Az egész estebéd azoknak a komor kilátásoknak a fűrkésésével telik el, amelyeket a reakció támadó visszatérése föltár.

Asztalbontáskor egy újságíró jelenti, hogy a Dumát elnapoló ukázt ma délután aláírták és holnap nyilvánosságra hozzák.

Visszavonulok a szalon egyik szögletébe Kovalevszkijjal és Miljukovval. Közlik velem, hogy a nemzeti képviselőten esett sérelem miatt ki akar-

nak vonulni a vegyes bizottságokból, amelyeket legutóbb szerveztek a hadügyminisztériumban a gyárak munkájának fokozására:

— Visszautasítják a Duma közreműködését: hát jó! De ezentúl a kormányra hárítjuk a háború egész felelősségét.

Nyomatékosan kifejtem előttük, hogy ez a magatartás milyen helytelen, sőt vétkes:

— Nem tartozik rám az önök politikai indítókainak és számításainak mérlegelése. De mint a szövetséges Franciaország, ama Franciaország nagykövetének, amely Oroszország védelmére fogott fegyvert, jogom van emlékeztetni önöket arra, hogy *hadiállapotban* vannak és tartózkodniuk kell minden olyan cselekvéstől, minden olyan megnyilatkozástól, amely azzal a kockázattal járna, hogy csökkenti katonai erőikifejtésüket.

Megígérik, hogy ezt fontolóra veszik. Záradékul Kovalevszkij ezt mondja:

— A Dumának ez a feloszlatása bűn. Szinte kedve volna az embernek siettetni a forradalmat, amelyhez különben nem nyúlna.

Ezt a kérdést intézem hozzá:

— Azt hiszi ön, hogy a jelenlegi válság forradalmi zavargásokra vezet?

Összenéz Miljukowal. Aztán rámfüggeszti fényes és finom tekintetét és ezt feleli:

— Amennyiben rajtunk áll, a háború alatt nem lesz forradalom... Azonban talán már hamarosan nem rajtunk fog állni.

Amint kettesben maradok Kovalevszkij Maximmal, kikérdezem történelmi és szociológiai munkái felől. Kovalevszkij, a moszkvai egyetem volt tanára, akit nem egyszer megrendszabályoztak független véleményei miatt, 1887-ben kénytelen volt hazáját elhagyni és sokat utazott Franciaországban, Angliában, az Egyesült-Államokban; jelen-

leg az *intelligencia* egyik legjellegzetesebb alakja. Oroszország politikai és társadalmi intézményeiről írt tanulmányai elárulják széleskörű műveltségét, nyilt és egyenes lelkét, szabad, szintetikus és az angol pozitívizmus tanulmányozásán kicsiszolódott gondolkodásmódját. Pártjában az a vélemény, hogy nagy szerep vár rá azon a napon, amikor az autokratizmus átalakul alkotmányos monarchiává. Én úgy gondolom, hogy ez a szerep csupán a befolyás és az elmélet szerepe lesz. Kovalevszkij Maxim, mint az orosz liberalizmus valamennyi vezérembere, sokkal inkább spekulatív, sokkal inkább elméleti, sokkal inkább a könyvek embere, hogysen a cselekvés embere lehetne. Az általános eszmék átértése és a politikai rendszerek ismerete nem elegendő az emberek ügyeinek kormányzására: kell még hozzá a valóság iránti érzék, a lehetséges és a szükséges megérzése, készség az elhatározásban, határozottság a kitervezésben, a nép szenvedélyeinek fölismerése, megfontolt bátorság, csupa olyan tulajdonságok, amelyek, nézetem szerint, nincsenek meg a kadettekben, bármily hazafiasak és jóakarotnak is különben.

Utoljára arra kérem Kovalevszkijt, hogy fáradhatatlanul osztogassa környezetében a türelemre és okosságra intő jó tanácsait. Végül megkérem, hogy gondolkodjék el azon a vallomáson, amelyet 1848 júniusának napjaiban a régi „monarchikus ellenzék” egyik vezére, a hírhedt lakoma-hadjárat egyik szervezője, Duvergier de Hauranne mélabúsan elsóhajtott: „Ha tudtuk volna, milyen vékonyak a vulkán falai, nem idéztük volna elő a kitörését!”

*

Csütörtök, 1915 szeptember 16.

A Duma elnapolását kihirdették.

A Putilov-Művek és a balti hajógyárak nyomban sztrájkba léptek.

*

Péntek, 1915 szeptember 17.

A sztrájkok ma úgyszólván Petrograd minden gyárára kiterjedtek. Zavargást azonban sehonnan eem jelentenek. A vezetők hangoztatják, hogy csupán tiltakozni akarnak a Duma fölösztatása ellen és hogy két nap múlva újra megkezdődik a munka.

Egyik informátorom, aki jól ismeri a munkásoköröket, ezt mondja:

— Ezúttal még nem kell tartani semmitől. Ez csak főpróba.

Hozzáteszi, hogy Lenin tanítása és „defetista” propagandája egyre jobban terjed a munkásosztály tanult rétegeiben.

*

Vasárnap, 1915 szeptember 19.

A Balti-tengertől a Dnyeszterig húzódó óriási fronton az oroszok folytatják lassú visszavonulásukat.

Tegnap egy vakmerő átkaroló támadás Vilmát a németek kezére juttatta. Egész Litvánia elveszett.

*

Hétfő, 1915 szeptember 20.

A petrogradi sztrájkok befejeződtek. Moszkvában a Zemsztvók Szövetsége és a Városok Szövetsége elfogadott egy indítványt, amely követeli a Duma haladéktalan összehívását és olyan minisztérium alakítását, „amely az ország bizalmát bírja”.

Azok a hírek, amelyeket vidékről kapok, kielégítőek, olyan értelemben, hogy kizárják a forradalmi mozgalom lehetőségét és bizonyítják, hogy az ország tömegeiben szilárd az elhatározás a háború folytatására.

HARMADIK FEJEZET.

1915 szeptember 21—november 8.

Kedd, 1915 szeptember 21.

Ferdinánd cár fölfedte kártyáit: Bulgária mozgósít és készülődik Szerbia megtámadására. Mikor Szaszonov közli velem a hírt, fölkiáltok:

— Szerbiának nem szabad engednie, hogy megtámadják; neki kell azonnal támadnia.

— Nem — feleli Szaszonov. — Még meg kell kísérelnünk a konfliktus megakadályozását.

Ellene vetem, hogy a konfliktus már kikerülhetetlen; hogy Bulgária játéka már hosszú idő óta nagyon is átlátszó; hogy ebben a pillanatban a diplomáciai eljárásnak nem lehetne más eredménye, mint hogy időt enged a bolgár hadseregnek a mozgósításra és a fölvonulásra; hogy a szerbeknek végük van, ha nem aknázzák ki azt a körülményt, hogy a Szófiába vezető út még néhány napig nyitva van előttük. Végül kijelentem, hogy a szerbek akciójának támogatására az orosz flottának bombáznia kell Burgaszt és Várnát.

— Nem! — kiált föl Szaszonov... — Bulgária hitsorsosunk; a vérünk árán teremtettük meg; nekünk köszönheti nemzeti és politikai létét; nem bánhatunk vele mint ellenséggel.

— De hiszen ő maga szállt szembe önökkel mint ellenség... S még hozzá milyen időpontban!

— Mindegy! Még tárgyalni kell... Egyidejűleg fellebbeznünk kell a bolgár nép tömegeihez és föl

kell tárnunk előtte azt a gyalázatos bűnt, amelyre csábítani akarják. Ha Miklós cár a szlávság nevében kiáltványt intéz hozzá, annak minden bizonnyal nagy hatása lesz; nincs jogunk hozzá, hogy kiaknáztatlanul hagyjuk ezt az utolsó lehetőséget.

— Ragaszkodom ahhoz, amit az imént mondtam önnek. A szerbeknek erőltetett menetben rá kell vetniök magukat Szófiára; különben a bolgárok egy hónapon belül Belgrádban vannak.

Péntek, 1915 szeptember 24.

Egy tegnap este Parisban föladott távirat arról értesít, hogy a francia és brit kormány elhatározta, hogy egy hadtestet küld a Balkánra,

Szaszonov, mikor meghallja tőlem ezt a hírt, ujjong örömeiben. Nézete szerint szövetséges csapatok küldése Szerbia segítségére megváltoztatja a Balkán-probléma egész jellegét. Azt kívánja, hogy ez a csapatküldés minél előbb váljék ismeretessé Szófiában, hogy a bolgár kormánynak legyen ideje megszüntetni katonai készülődéseit; másrészt igyekezni fog visszatartani a szerbeket attól, hogy megtámadják a bolgár hadsereget, mielőtt az nem lép nyíltan offenzívába.

Ez utóbbi pont ellen aj lehető legélesebben tiltakozom. És minthogy okom van azt hinni, hogy Parisban ugyanígy gondolkodnak, ezt táviratozom Delcassénak: *Alig tudom megérteni Szaszonov úr gondolkozásmódját. A szerb hadsereg hirtelen betörése bolgár területre roppant visszhangot verne Németországban és Ausztriában, valamint Törökországban, Görögországban és Bornaniában. Bulgária épségéhez többé semmi közünk. Ha hasonló és gyors sikert tudunk elérni a rovására, kötelességünk megragadni az alkalmat, itt*

nincs szó többé balkáni egyensúlyról és történelmi emlékekről. Fő a győzelem!

*

Szombat, 1915 szeptember 25.

Bulgária magatartása az orosz közönség körében szenvedélyes fölháborodást kelt. Maguk az újságok is, amelyek mindeddig a legnagyobb elnézést tanúsították a bolgárok iránt, csatlakoznak az általános méltatlankodáshoz, bár még mindig igyekeznek szembeállítani Ferdinánd cár személyes politikáját népének érzelmeivel.

Vasárnap, 1915. szeptember 26.

A nagy offenzíva, amelyet a francia vezérkar hosszú hónapok óta előkészít, végre tegnap a Champagne-ban megkezdődött; támogatja, az Angolok támadása Artoisban.

A kezdete szerencsés; .25 kilométer hosszú és 3—4 kilométer mély fronton behatoltunk a német vonalakba; 15,000 foglyot ejtettünk.

Hétfő, 1915 szeptember 27.

A Zemsztvók Szövetsége és a Városok Szövetsége, amely az utóbbi napokban Moszkvában ülésezett, együttesen a következő indítványt fogadta el: *Az Oroszországot sújtó tragikus megpróbáltatásban első kötelességünknek tartjuk forró üdvözetünket küldeni rendíthetetlen, dicsőséges és drága hadseregünknek. Az orosz nép szilárdabban el van szánva, mint valaha, hogy M szövetségeseivel teljes, egységben a Háborút a győzelemig folytatja. Azonban a győzelem útján még sok akadály emelkedik, amelyet kormányzatunk régi*

bűnei, vagyis a hatalom felelőtlensége, a kormány és a nép közötti kapcsolat teljes hiánya stb. támasztott. Gyökeres változásra van szükség... Jelenlegi kormányzóink helyébe olyan emberekre van szükség, akik a nemzeti bizalom letéteményesei. A Dumának haladéktalanul újra meg kell kezdenie munkáját.

A két Szövetség külön-külön három kiküldöttet választott, azzal a megbízatással, hogy élőszóval terjesszék a cár elé az ország kívánságait.

Goremykin miniszterelnök azt a tanácsot adta a cárnak, hogy ne fogadja ezeket a megbízottakat, akiknek szerinte semmiféle jogcímük sincs arra, „hogyan az orosz föld nevében beszéljenek”. Ennél fogva a cár megtagadta a kihallgatást.

*

Kedd, 1915 szeptember 28.

Az orosz kormány kebelében egyenetlenség uralkodik. Több miniszter, megrémülve az udvarnál túlsúlyra jutott reakciós áramlatoktól, közös levelet intézett a cárhoz, amelyben arra kérik, hogy álljon meg ezen a végzetes úton s egyúttal kijelentik, hogy lelkiismeretük nem engedi meg, hogy továbbra is Goremykin elnöksége alatt dolgozzanak. Szaszonovon kívül aláírta ezt a levelet Scserbatov hercegi belügyminiszter, Krivosein földművelésügyi miniszter, Sahovszkoj herceg kereskedelmi miniszter, Bark pénzügyminiszter és Szamarin, a Szent-Szinódus főprokurátora. Polivanov tábornok hadügyminiszter és Grigorovics tengernagy tengerészeti miniszter tartózkodott az aláírástól, katonai fegyelmi szempontból.

A cár, miután ezt a levelet megkapta, a minisztereket mind összehívta a *sztatikára*; most utaztak el Mohilevbe, ahová holnap étkeznek; Az ügy szágos titoktatás alatt folyik.

Egy héttel ezelőtt Rodzianko, a Duma elnöke, kihallgatást kért a cártól. Ma délelőtt kapta az értesítést, hogy kérését nem teljesítették.

*

Szerda, 1915 szeptember 29.

Tegnapelőtt az orosz kormány azt a javaslatot tette a szövetséges kormányoknak, hogy a szófiai kormányhoz a következő jegyzéket intézzék: *A szövetséges hatalmaknak súlyos okuk van gyanúsaknak találni azokat a szándékokat, melyek a bolgár hadsereg általános mozgósítását előidéztek, de másrészt mindenképen igyekeznek fõntartani azokat a baráti kapcsolatokat, amelyek õket Bulgáriához fûzik; éppen e barátság nevében kötelességüknek tartják fölkérni a királyi kormányt, hogy vonja vissza mozgósítási rendeletét, vagy jelentse ki, hogy hajlandó az említett hatalmakkal együttmûködni Törökország ellen. Ha a királyi kormány huszonnégy óra leforgása alatt nem járul hozzá e javaslat egyik vagy másik feléhez, a szövetséges hatalmak azonnal minden összeköttetést megszakítanak Bulgáriával.*

Kifejtettem Szsaszonov előtt, hogy ez a szelíd forma már eleve hatástalanná teszi ezt az intelmet: õ mégis fõntartotta javaslatát. Ma Buchanan arról értesít, hogy sir Edward Grey még jobban enyhíteni akarja az orosz jegyzéket és semmit sem akar benne hagyni, ami ultimátumhoz hasonlítana. Delcassénak ezt táviratozom:

Sir Edward Greynek ezt a politikáját eltévelyedésnek tartom. Vájjon újra kezdjük Bulgáriával szemben azt a hibát, amelyet Törökországgal szemben elkövettünk és amelyet még most sem tettünk teljesen jóvá? Sir Edward nem látja, hogy a németek napról-napra jobban megfészkelik magukat Bulgáriában és hogy nemsokára õk lesznek ott a

hangadók? Vájjon naiv módon hisz Ferdinánd király békés nyilatkozataiban? Vájjon addig akar várni a föllépéssel Szófiában, míg a bolgár hadsereg befejezi összpontosítását és a német tisztek elfoglalják parancsnokságaikat? Németország jónak látta bolgár területen megindítani ellenünk a háborút. Nos, ma rajtunk áll, hogy ugyanezen a területen haladéktalanul döntő csapást mérjünk rá. És mi még tanácskozunk.

*

Csütörtök, 1915 szeptember 30.

Ma este arról értesülök, hogy a cár tegnap Mohilevben keményen bánt azokkal a miniszterekkel, akik a levelet aláírták. Rideg hangon kijelentette nekik:

— Nem fogom tűrni, hogy a minisztereim sztrájkba lépjenek miniszterelnökkömmel szemben. Mindenkit kényszeríteni fogok, hogy tiszteletben tartsa akaratomat.

Offenzívánk a Champagne-ban fényesen és szakadatlanul folyik.

Hatása az orosz közvéleményre kitűnő. Az a csalódás, amelyet a nyugati front mozdulatlansága keltett, már nyugtalanítóvá vált, mert a hadseregben is elterjedt. A *Novo je V rem ja* híven ecseteli az általános benyomást. Mikor a német erők nagyobb része és majdnem az egész osztrák-magyar hadsereg elkeseredetten küzdött ellenünk, nyugati szövetségeseink télenek maradtak. Értelmetlen volt Joffre tábornoknak ez a passzivitása éppen legkínosabb megpróbáltatásaink idején. A francia-angol offenzíva véget vet minden félreértésnek. Most már nyilvánvaló, hogy szövetségeseink látszólagos tétlensége tulajdonképpen az előkészület ideje volt.

Péntek, 1915 október 1.

A köztársaság elnöke megbíz, hogy adjam át a cárnak a következő táviratot:

A súlyos helyzet, amelyet Ferdinánd királynak véglegesen ellenséges magatartása és a bolgár mozgósítás előidézett, élénken nyugtalanítja a francia kormányt. Igen komoly okaink varrnak attól tartani, hogy a bolgárok elvágják a Szalonikiből Nisbe vezető utat és ekként hamarosan abba a helyzetbe hoznak bennünket, hogy lehetetlenné válik érintkezésünk nemcsak Szerbiával, hanem magával Oroszországgal is, és lehetetlenné válik a szövetségeseink számára gyártott muníció szállítása. Ma az Oroszországnak szánt gránátok gyártása eléri a napi három-négyezer darabot; ez fokozatosan növekszik, úgyhogy januárban eléri a tízezeret, azt a mennyiséget, amelyet Felséged kormánya kíván.

Oroszországnak és Franciaországnak főbenjáró közös érdeke, hogy fõntartsák összeköttetésük szabadságát. Megegyeztünk Angliával, hogy a lehető leggyorsabban csapatokat küldünk Szerbiába. Azonban orosz csapatok jelenléte kétségtelenül a legerősebb hatást gyakorolná a bolgár népre. Ha Felséged jelenleg nem rendelkezik egy hadosztályal, vagy úgy gondolja, hogy nincs módjában ezt a hadosztályt Szerbiába eljuttatni, legalább annyi volna szükséges, hogy néhány kisebb orosz csapat megbízást kapjon, hogy a mieinkkel együtt őrizze a szaloniki utat. Akkor talán a bolgár népet Felséged iránt érzett hálája föltartóztatná a testvérgyilkos küzdelem útján és a szövetséges országok egyetértése mindenesetre világosan szemébe tûnnek minden balkán népnek. Kérem Felségedet, bocsássa meg sürgetésemet és fogadja hűséges baráti érzelmeim kifejezését.

POINCARÉ.

Vasárnap, 1915 október 3.

Bulgária „testvérgyilkos” cselekedete Szerbiával szemben az egész orosz társadalomban igen élénk izgalmat kelt; szinte a fölbáborodás hulláma söpör végig egész Oroszországon.

*

Kedd, 1915 október 5.

Athénből rossz hírt kapunk. Konstantin király kényszerítette Venizeloszt, hogy lemondjon a hatalomról. A miniszterelnök néhány napja azt a kijelentést tette a hellén Kamara előtt, hogy ha a nemzeti, program végrehajtása Görögországot viszályba keveri a germán birodalmakkal, a kormány tudni fogja kötelességét. Ezeket a kemény szavakat Berlinben tűrhetetlennek tartották. Mirbach gróf, Németország athéni követe, szemrehányásokat tett a királynak császári sógora nevében és egészen bizonyosan emlékeztette titkos megegyezésükre. Konstantin azonnal követelte és meg is kapta Venizelosz lemondását.

Az első angol-francia csapat-különítmény partraszállott Szalonikiben.

*

Szerda, 1915 október 6.

A cár, aki szemleúton van a fronton, csupán a következő távirattal válaszol a Köztársaság elnökének:

Minden tekintetben osztom fölfogását a szaloniki vonal rendkívüli fontosságában, mely biztosítja az összeköttetést Franciaország és szövetségesei közt. Nagy súlyt vetek arra, hogy ezt a vonalat angol-francia csapatok szállják meg és örömmel értesültem, hogy partraszállásuk már folyamatban van. Különösen örültem volna, ha hadse-

regemnek egy különítménye csatlakozhatott volna hozzájuk és ez új fronton szövetségeseinkkel még szorosabb együttműködést létesített volna. Végtelen sajnálatomra e pillanatban lehetetlen e célra csapatokat elvonnom és főkép lehetetlen őket eljuttatnom rendeltetési helyükre a rendelkezésünkre álló utakon.

Főntartom magamnak, hogy mihelyt a körülmények megengedik, visszatérjek az ön eszméjére, amelynek alaposságát elismerem; fölhasználok ezt az alkalmat, Elnök úr, hogy kifejezzem örömemet, amellyel a hadseregemnek szánt lövedékek gyártására vonatkozó értesítését fogadtam. Azt a segítséget, amelyet e nagyfontosságú kérdésben a francia ipar nyújt Oroszországnak, országom nagyban méltányolja. Fogadja Elnök úr, változatlan és hű barátságom kifejezését.

MIKLÓS.

Mikor Szaszonov megismerteti velem ezt a tegnap este Parisba küldött táviratot, ezt mondom neki:

— A cárnak ez a döntése elfogadhatatlan. Felkérem önt, eszközöljön ki számomra kihallgatást. Igyekezni fogok meggyőzni őt, hogy Oroszország nem háríthatja szövetségeseire a Balkánon kezdődő új háború minden terhét.

— Csakhogy a cár a fronton van, mégpedig mindennap másntt!

— Ott keresem föl, ahol akarja. De ragaszkodom hozzá, hogy közölje velem a kihallgatásra vonatkozó kérésemet.

— Jó! Táviratozni fogok neki.

*

Szombat, 1915 október 9.

A reakciós befolyások napról-napra jobban erősödnek a cár környezetében.

Scserbatov herceg belügyminisztert és Szamarint, a Szent-Szinódus főprokurátorát, akik alig három hónapja foglalták el állásukat és liberális irányzatuk révén rokonszenvesek voltak a közvélemény előtt, egy szó magyarázat nélkül elbocsátották. Az új belügyminisztert, Chovsztov Nikolajevics Alexist, Nizsnij-Novgorod volt kormányzóját és a Duma jobboldalának egyik vezérét, erőskezű embernek ismerik. Szamarin utódját a Szent-Szinódusnál még nem nevezték ki.

*

Vasárnap, 1915 október 10.

A cár ma délután fogad Carszkoje-Szelóban.

Jó színben van, az arcán bizakodás és nyugodtság sugárzik, amit már régóta nem tapasztaltam nála. Azonnal rátérünk látogatásom tárgyára. Kifejtem előtte azt a sokféle szempontot, amelyek Oroszországot kötelezik, hogy kivegye részét abból a katonai akcióból, amelyet Franciaországi és Anglia megindított a Balkánon; záradókul ezt mondom:

— Sire, Franciaország az ön hadseregének és hajóhadának közreműködését kéri Bulgária ellen. Ha a dunai út nem alkalmas csapatszállításra, ott van Archangelszk. Ezen az úton nem egészen harminc nap alatt át lehet szállítani egy gyalogdandárt Oroszország belsejéből Szalonikibe. Kérem Felsőgedet, rendelje el ennek a dandárnak az elindítását. A tengeri hadműveleteket illetőleg tudom, hogy a) keleti szelek, amelyek ebben az évszakban a Fekete-tengeren dühöngenek, szinte lehetetlenné teszik a partraszállást Burgaszban és Várnában. De két-három cirkálónak könnyű volna bombázni Várna erődeit és a Burgasz öblét védő Eminé-fok ütegeit. Kérem Felsőgedet, rendelje el ezt a bombázást.

A cár, miután megszakítás nélkül végighallgatott, hosszas hallgatásba mélyed. Kétszer-háromszor végigsimít a szakállán, miközben csizmája orrát nézegeti. Végül fölkapja fejét, tiszta szemeit rámszegezi és ezt a kijelentést teszi:

— Erkölcsei és politikai szempontból habozás nélkül azt a feleletet adnám, amelyet ön vár tőlem. Teljesítem a kéréseit. De megérti, hogy a gyakorlati végrehajtás szempontjából meg kell hallgatnom vezérkaromat.

— Eszerint Felsőged fölhatalmaz, hogy közöljem a Köztársaság kormányával, hogy Arehangelszken át rövidesen útnak indul egy orosz csapattest Szerbia segítségére?

— Igen.

— Ugyancsak jelenthetem, hogy a feketetengeri orosz hajóhad rövidesen parancsot kap Várna és Burgasz erődéinek bombázására?

— Igen... Azonban, hogy igazoljam az orosz nép szemében ezt az utóbbi hadműveletet, megvárom, míg a bolgár hadsereg megkezdí az ellenségeskedést a szerbek ellen.

— Köszönöm Felsőgednek e nyilatkozatokat. Beszélgetésünk most bizalmasabb jelleget ölt.

Kérdést intézek a cárhoz, hogy milyen benyomásokkal tért vissza a frontról. Ezt feleli:

— Benyomásaim kitűnőek. Bizakodóbb és jobb hangulatban vagyok, mint valaha. Az az élet, amelyet hadseregem ólén folytatok, igen egészséges és edző! Milyen nagyszerű katona az orosz katona! Azt hiszem, mindenre merne vállalkozni! És milyen erős benne a győzelmi akarat, a győzelembé vetett hit!

— Boldogan hallom Felsőgednek e szavait; mert még óriási munkát kell végeznünk és csak akkor arathatunk győzelmet, ha állhatatosan kitartunk.

A cár ökölbe szorítja kezeit, a feje fölé emeli és így felel:

— Nyakig benne vagyok a kitartásban; valósággal belesüppedtem. És nem jövök ki belőle, csak ha kivívtuk a teljes győzelmet.

Végül champagne-i offenzívánk felől kérdezősködik és magasztalja a francia csapatok nagyszerű tulajdonságait. Utoljára rólam beszél, petrogradi életemről:

— Sajnálom önt, mondja, hogy ilyen nyomott, ilyen pesszimista környezetben kell élnie! Tudom, hogy hősiezen ellentáll Petrograd mételyes levegőjének. De ha egyszer majd úgy érzi, hogy meg van fertőzve, látogasson meg a fronton és biztosítom, hogy azonnal meg fog gyógyulni.

Hirtelen elkomolyodik és nyers hangon hozzáteszi:

— Ezeket a petrogradi miazmákat idáig érzi az ember, huszonnégy versznyi távolságra! Mégpedig ezek a rossz szagok nem a néplakta városnegyedekből áramlanak, hanem a szalonokból! Micsoda szégyen! Micsoda nyomorúság! Hogy lehetnek ilyen lelkiismeretlenek, hazafiatlanok és kishitűek!

Azután fölkel és melegen folytatja:

— Isten önnel, nagykövet úr! El kell búcsúznom öntől, ma este visszautazom a *sztavkára* és még sok ia dolgom... Bár csupa kellemes dolgot mondhatnánk egymásnak, ha majd újra találkozunk! ...

*

Hétfő, 1915 október 11.

P.-nénél ebédelek bizalmas körben. Ezt kérde tőlem:

— Nos! Milyen hangulatban találta a cárt tegnap?

— *In very good spirits.*

— Tehát nem is sejti, hogy mi van készülöben ellene?

Minden ízében asszonyos izgalommal közöl velem néhány beszélgetést, amit az utóbbi napokban hallott s amelynek ez a veleje: „így nem tarthat tovább. Oroszország történelme folyamán gyakran volt kénytelen túrni a kegyencek uralmát; de sohasem élt meg a Rasputin uralmához fogható gyalázatosságot. Határozottan a régi nagyhatású gyógyszerekhez kell folyamodni, azokhoz, amelyek egyedül lehetségesek és hathatósak egy autokrata kormányzatban: le kell tenni a cárt és helyette ki kell kiáltani cárrá Alexis cárevicset, Nikolajevics Miklós nagyherceg régenssége mellett ... Az idő sürget: Oroszország a mélység szélén áll...”

Ugyanígy 'beszéltek Szentpétervár szalonjaiban 1801 március havában. Az akkori összeesküvőknek, Pahlennek és Benningsennek ugyancsak az volt a célja, hogy kikényszerítse I. Pál *lemondását* fia javára.

*

Kedd, 1915 október 12.

Vyrubovné bizonyos kijelentései szerint, amelyeket tegnap este tett egy jámbor házban, ahol mindnyájan egyik Rasputinban, az a jókedv, bizakodás, lendület, amit a cárbán észrevettem, nagyrészből azoknak a rajongó magasztalásoknak köszönhető, amelyekkel a cárné elhalmozza, mióta „igazi autokrata” módjára viselkedik, Szüntelenül ezt hangoztatja előtte: „ön most már méltó nagy őseihez; bizonyos vagyok benne, hogy büszkék önre és a menny magasából megáldják önt... Most, hogy arra az útra tért, amelyet az isteni Gondviselés kijelölt, immár nem kételkedem, hogy

győzelmet aratunk mind külső, mind belső ellenségeink fölött; ön egy csapással megmenti a hazát és a trónt... Mennyire igazunk volt, hogy hallgattunk a mi drága Grigorijunkra! Mennyit segítettek rajtunk az ő imádságai Istennél!...”

Gyakran hallottam vitákat ama kérdés fölött, vájjon Rasputin őszintén hangoztatja-e természetfölötti képességeit, vagy alapjában véve csak szélhámos, sarlatán. A vélemények majdnem mindig megoszlottak; mert a *sztarec* csupa ellentmondás, összefüggéstelenség és furcsaság. Én magam kételkedem őszinteségében. Nem gyakorolhatna ilyen lenyűgöző hatást, ha nem volna egyénileg meggyőződve rendkívüli adományairól. Misztikus hatalmába vetett hite a főtényezője hatásának, önmagát kábítja el elsősorban a szószátyárkodásaival és a hókusz-pókuszaival; legföljebb megtoldja egy kis hengegessel. Már a hermetizmus nagymestere, a *Philosophia saga* lángeszű szerzője, Paracelsus helyesen vette észre, hogy a csodatevő ember meggyőzőerejének elengedhetetlen feltétele, hogy önmaga higgyen a maga dinamizmusában: *non potest facere quod non credit posse facere*; „Nem tehet olyasmit, amiről nincs meggyőződve, hogy megtteheti...” Különben is hogyan hinné Rasputin, hogy kivételes hatalom árad belőle! Napról-napra megbizonyosodik felőle környezetének hiszékenysége révén. Mikor isteni ihletét hangoztatja, hogy fantáziáit a cárnéra kényszerítse, az a haladéktalan engedelmesség, amelyet nála megtalál, elegendő bizonyíték szemében állításának igazsága mellett. Ekként kölcsönösen szuggerálják egymást.

Vájjon Rasputin éppolyan hatalmat gyakorol-e a cár fölött is, mint a cárné fölött? — Nem, és a különbség jelentékeny.

Alexandra Feodorovna a *sztareccel* szemben afféle hipnózisban él. Akármilyen véleményt fejez ki Rasputin, akármilyen akaratot nyilvánít, a éárné belenyugszik, azonnal engedelmeskedik: azok a gondolatok, amelyeket szuggerál neki, befészkelődnek agyába s a legcsekélyebb ellentmondást sem idézik föl benne. A cárnál sokkal kevésbé passzív, sokkal kevésbé teljes ez az alárendeltség. Meg van győződve ugyan, hogy Grigorij *Bözsi cselloyjek*, „Isten embere”: mégis nagyrészt föntartja vele szemben szabad akaratát; sohasem enged neki az első szóra. Ez a viszonylagos függetlenség különösen akkor érvényesül, ha a *sztarec* politikába avatkozik. Ilyenkor II. Miklós hallgatásba és tartózkodásba burkolózik; kisiklik a zavarba ejtő kérdések elől; halogatja a döntő választásokat mindenképen csak hosszas belső tusa után adja meg magát, amelyben gyakran természetes esze kerekedik felül. Azonban erkölcsi és vallási tekintetben a cár erősen Rasputin befolyása alatt áll; sok erőt és megnyugvást merít ebből a befolyásból, amint a minap bevallotta egyik hadsegédének, Drenteln ezredesnek, aki sétáján kísérte:

— Nem tudom megérteni, mondta neki, miért acsarkodik annyira Orlov herceg Rasputin ellen; folytonosan rágalmazta előttem és azt hangoztatta, hogy a barátsága végzetes rám. Éppen ellenkezőleg Például, ide hallgasson: ha gondom, kétségem, kellemetlenségem van, elegendő öt percig beszélgetnem Grigorijjal és azonnal érzem, hogy megerősödtem és megnyugodtam. Mindig tudja a módját, hogy azt mondja, amit éppen hallani szeretnék. És jóságos szavainak hatása heteken át megmarad bennem...

Szerda, 1915 október 13.

Delcassé, .aki egy idő óta sehogy sem tudott összehozni minisztértársaival és aki különben is szenvedett az idegességtől, tegnap beadta lemondását.

*

Péntek, 1915 október 15.

A bolgárok kezdik levonni a következményeit annak a roppant hibának, amelyet akkor követünk el, mikor megengedtük, hogy zavartalanul végrehajtsák csapatösszevonásaikat. Megkezdtek az offenzívát, az alattomos és meglepő offenzívát Egri-Palánka vidékén, a piroti szakaszban és a Timok partján. Mindenütt visszaverték a szerbeket, egy osztrák-német hadsereg pedig elfoglalta Belgrádot és Szemendriát.

*

Szombat, 1915 október 16.

Shakespeare és Balzac után Dosztojevszkij a legnagyobb lélekidéző, képzeleti lények leghatalmasabb teremtője, az az író, aki az ihlet révén legmélyebben behatolt a belső élet és az erkölcsi patológia titkaiba, a szenvedélyek mechanizmusába, az elemi érók és a mély ösztönök sötét „szerepébe, mindabba, ami végzetszerű, titokzatos és megismerhetetlen az emberi természetben. Mennyivel magasabbrendű ebben a tekintetben Tolsztojnál, akiben a művész, a gondolkodó, az apostol, a próféta oly gyakran háttérbe szorította a pszichológust! Mikor a *Bűn és Bűnhődés-t* írta, még védekezett az ellen, hogy pszichológus, mert tudatában volt, hogy lángelméje csupa ihletvéltetés, sejtés és a vízióknak szinte beteges túlhajtottsága, ő maga mondta magáról: „Pszichológusnak neveltek. Tévedés. Én csupán realista; vagyok, a szó magasabbrendű értelmében, vagyis a

lélek minden mélységeit rajzolom. Műveiben, mint valami repertóriumban, megtaláljuk mindazokat a jellemeket, mindazokat a különösségeket, mindazokat az eltévelyedéseket, amelyek az orosz lelket az emberiség növényének legmeglepőbb és legellentétesebb virágává teszik.

Ma *Egy író naplója* című művéből ezt a lebilincselő részletet jegyzem ki:

„Az orosz mindig szükségét érzi, hogy átlépje a mértéket, hogy a szakadékhoz jusson, hogy kihajoljon a szélén, hogy kikémlelje a fenekét és gyakran örült módjára belevesse magát. Ez a tagadás szükségérzete a leghívőbb emberben, amellyel tagad mindent, tagadja a legszentebb érzelmeket, a legmagasztosabb eszményt, a legszentebb dolgokat és a hazát. Az orosz egyéni életének vagy nemzeti életének válságos óráiban megdöbbenő elhamarkodottsággal dönt a jó vagy a rossz mellett. A düh, az alkohol, a szerelem, a bujaság, a büszkeség, az irigység befolyása alatt azonnal kész, hogy mindent összetörjön, mindent eltaszítson magától, családot, hitet, hagyományokat. Ekként a legjobb ember gonosztevővé válik s nem akar egyebet, mint megtagadni önmagát, megsemmisülni valami hirtelen vonaglásban. Egyébként ugyanezt a szenvedélyességét tanúsítja lelkének megmentésében, mikor mindennek a szélső határához érkezett és nem tudja többé merre menjen...” Dosztojevszkij írta ezt is: „A nihilizmus csak azért keletkezett minálunk, mert mindnyájan nihilisták vagyunk.”

*

Vasárnap, 1915 október 17.

A szerbek az egész Duna-, Száva- és Drinafronton visszavonulnak a Mackensen tábornagy parancsnoksága alatt álló két osztrák-német hadstog rettenetes nyomása alatt.

A szerb kormány és a diplomáciai testület készülődik átköltözni Nisből Monasztirba.

Kedd, 1915 október 19.

A cár tegnap kiáltványt bocsátott ki a bolgár árulásról:

Mi II. Miklós, Isten kegyelméből minden oroszok cárja és ura, Lengyelország királya, Finnország nagyhercege stb. stb. stb. Adjuk tudtára hű alattvalóinknak, hogy a bolgár népnek a szláv ügygel szemben elkövetett árulása, amelyet alattomosan már a háború kezdete óta előkészítettek, amely azonban lehetetlennek látszott, bekövetkezett.

A bolgár csapatok megtámadták hű szövetségeseinket, Szerbiát, amely egy hatalmasabb erejű ellenség elleni küzdelemben vérzett. Oroszország és a velünk szövetséges nagyhatalmak igyekeztek elhárítani Szász-Kóburg Ferdinánd kormányának ezt a végzetes lépését. De a Németországtól sugalmazott titkos mesterkedések diadalt arattak. Bulgária, hitsorsosunk, amelyet az orosz nép testvéri szeretete és vére szabadított föl a török szolgaságból, nyíltan a keresztény hit, a szlávság és Oroszország ellenségeinek oldalára állt.

Az orosz nép fájdalommal látja, hogy árulóvá lett az a Bulgária, amely egészen az utolsó napokig oly kedves volt előtte; vérző szívvel ránt kardot ellene és Isten igazságos büntetésére bizza a szláv ügy árulóinak sorsát.

Kelt a nagy főhadiszálláson, a kegyeiéin 1915. évének október 18-án.

MIKLÓS.

Hétfő, 1915 október 25.

A szerb összeomlás gyorsabb ütemet vesz. A bolgárok hirtelen betörése Vranjába, a Mo-

rava felső folyásánál és Üszkübbe, a Vardar mellett, elvágta a Nisből Szalonikibe vezető vasútvonalat. A királyi kormány és a diplomáciai testület most már nem menekülhet Monasztirba; megpróbálják elérni Szkutarit és az adriai tengerpartot Mitrovicán, Prizrenden és Gyakovón át, vagyis Albánia hegyrengetegén keresztül, ahol már hó fedi a hegytetőket!

Pasics naponta kétségbeesett segélykiáltást intéz a szövetségesekhez ... de hiába.

*

Csütörtök, 1915 október 28.

Tegnap a feketetengeri orosz flotta megjelent Várna előtt, amelyet két óra hosszat bombázott. Az ellenségeskedések tehát megkezdődtek a föl-szabadító Oroszország és az áruló Bulgária között.

*

Vaeárnap, 1915 október 31.

Belcassé visszalépése bizonyos változásokat vont maga után a francia kormány összetételében. Viviani átadja a miniszterelnökséget Briandnak, aki ezenfölül a külügyminiszteri tárcát is vállalja.

*

Hétfő, 1915 november 1.

A három szövetséges hatalom a francia kormány kezdeményezésére tárgyal a román kormánnyal, hogy kieszközölje 200.000 főnyi orosz sereg átvonulását a Moldván és a Dunán a szerbek megsegítésére.

*

Szerda, 1915 november 3.

Sürgetéseimre válaszul a cár Szaszonov útján megnyugtat, „hogy valamint a francia kormány,

ő is fontosnak tartja, hogy a lehető legrövidebb idő alatt öt hadtestből álló hadsereget vethessen, harcba a bolgárok ellen". Ezeknek a hadtesteknek az összpontosítása már megkezdődött és a lehető legnagyobb gyorsasággal fog folytatódni.

De Laguiehe tábornoktól kapott értesüléseim igazolják, hogy a csapatok szabályszerűen érkeznek Kisenev és Odessza vidékére; azonban a szállítás nehézsége nem jogosít föl arra a reményre, hogy az összpontosítás december első napjai előtt befejeződik.

Csütörtök, 1915 november 4.

Bratianu határozottan kijelentette Anglia bukaresti követének, hogy nem engedi meg a szerbek segítségére küldendő orosz hadsereg átvonulását román területen. Ezenfölül felsorolta azokat a katonai természetű általános föltételeket, amelyek-től Románia függővé teszi esetleges csatlakozását szövetségünkhöz. Ezek a föltételek a következők:

1. 500.000 főnyi francia-angol hadsereg összpontosuljon a Balkánon.

2. 200.000 főnyi orosz hadsereg összpontosuljon Besszarábiában.

3. A balkáni francia-angol hadsereg és a besszarábiai orosz hadsereg elsősorban a bolgárok ellen lép harcba.

4. A Balti-tengertől Bukovináig az orosz hadseregek erélyes támadást kezdenek az osztrákok és németek ellen.

5. A román hadsereg Archangelszken át megkapja Franciaországtól és Angliától mindazt a fegyvert és lőszert, amire szüksége van.

Amennyiben ezt az öt föltételt nem teljesítik előzetesen, a román kormány fentartja cselekvési szabadságát.

Hétfő, 1915 november 8.

Szaszonov ma délelőtt fölolvastam nekem egy levelet, amelyet Alexejev tábornoktól kaptam s amelynek ez a lényege:

„A cári főhadiszállásra érkezett valamennyi jelentés arra mutat, hogy az orosz hadsereg ezidő szerint már nem számíthat a románok segítségére.”

„Egy orosz hadsereg szállítása a Dunán lehetetlen.”

„A partraszállás Várnában vagy Burgaszban csak akkor volna megvalósítható, ha az orosz flottának hadműveleti bázisul rendelkezésére állna Konstanza. Az Odesszában és Szebasztopolban együtt lévő hajók összes tonnatartalma egyszerre legföljebb húszezer ember átszállítását engedi meg; ekként az elsőnek érkező csapatok súlyos veszedelemben forognának a teljes expedíciós hadtest partraszállásáig.”

„Oroszország számára tehát anyagi lehetetlenség *közvetlenül* a szerb népnek segítségére sietni; *közvetve* azonban hathatós (segítséget nyújthat, és pedig azzal, hogy újra megindítja Galiciában az offenzívát.”

NEGYEDIK FEJEZET.

1915 november 9—december 31.

Kedd, 1915 november 9.

A reakció szele, amely egy hónappal ezelőtt elsöpörte Scserbatov herceg belügyminisztert és Szamarint, a Szent-Szinódus főprokurátorát, újabb áldozatot követelt: Krivosein földművelésügyi minisztert valami semmitmondó betegség-ürüggyel fölmentették állásától.

Krivoseinben a kitűnő adminisztratív tehetség államférfiúi temperamentummal párosult, ami nem mindennapos dolog Oroszországban. A monarchikus liberalizmusnak kétségtelenül ő a legkimagaslóbb alakja. Rasputin akaratából bukik meg, aki azzal vádolja, hogy egy gyékényen árul a forradalmárokkal. Készemről nem hiszem, hogy Krivosein alkotmányos eszménye sokban túlhaladná az 1814. évi francia Chartát. És vallásos jámborságáról éppúgy jót mernék állni, mint dinasztikus hűségéről.

A Goremykin elnöklete alatt álló kormányban eszerint már csak két liberális hajlamú miniszter van: Szaszonov és Polivanov tábornok.

*

Szerda, 1915 november 10.

A háborúval járó minden kényelmetlenség és megkötöttség között legérzékenyebben sújtja az orosz társadalmat az, hogy nem mehet külföldre.

Alig van nap, hogy ne ejtenék ki előttem sóvárgó sóhajtozás közben Trouville, Cannes, Biarritz, Spaa, Bellagio, Velence nevét és a legvarázslatosabb iszót: Parist!... Egyébként biztos vagyok benne, hogy *in petto* odagondolják ebbe a sorozatba Karlsbad, Gastein, Homburg, Wiesbaden rosszhangzású neveit.

Ez az utazási *vágy* velejárója az orosz nép egyik eleven ösztönének: a nomád-hajlamnak.

Ugyanez az ösztön az alsóbb néposztályokban a kóborlás formáját ölti. Egész Oroszország hemzseg a *muzsikoktól*, akik találomra kóborolnak és nem tudnak megállapodni soha sehol. Gorkij Maxim festői módon írja le jellemük különös költőiséget, amelyben a semmittevés, az eszem-iszom és a tolvajlás cinikus szokása az individualizmus szenvedélyével, az újdonság csillapíthatatlan szomjúságával, a természet és a zene iránti túlfinomult érzékkel, az ábrándozásra és a búskomorságra való rajongó hajlandósággal párosul. Néha ezekhez csatlakozik még a miszticizmus is. Ez jellemzi ezeket az örök zarándokokat, ezeket a rongyos és kiaszott *sztranniki-ke*t, akik szüntelenül járnak kolostorról kolostorra, szentélyről szentélyre és egy darab kenyérért koldulnak „Krisztus nevében”.

Az előkelői társaságbeli oroszoknál az utazási kedv csupán erkölcsi nyugtalanságukat árulja el, azt a szükségérzetüket, hogy meneküljenek az unalom elől, meneküljenek önmagjuk elől. Ez a hajlandóság sokaknál a mániával, valami beteges viselkedésséggel határos. Elutazásuk mindig hirtelen, váratlan, indokolatlan; nyilvánvaló, hogy valami ellenállhatatlan ösztönzésnek engednek. Most, hogy nem vehetik útjukat nyugatnak, Moszkvába, Kievbe, Finnországba, a Krimbe, a Kaukázusba mennek és úgyszólván azonnal visz-

szatérnak. Megnevezhetnék két fiatal asszonyt, akik a múlt nyáron ilyen hirtelenül elutaztak a Szolovieckij-kolostorba, amely; a Fehér-tenger egyik szigetén van, százhatvan tengeri mérföldnyire Archangelszktől... és két hét múlva vissza tértek.

*

Péntek, 1915 november 12.

A szerencsétlen szerbeket az osztrákoknak és németeknek északról, a bolgároknak keletről jövő kettős nyomása hősiesség után elsöpörte.

November 7-én Nis városa, az ősi szerb főváros, Nagy Konstantin szülőhelye, a bolgárok kezére jutott. Kraljevo és Kragujevac között az osztrákok és németek átkeltek a nyugati Moraván és útjukban mindenütt roppant zsákmányt ejtettek.

A francia-angol előőrsök tegnap érintkezésbe jutottak a bolgárokkal a Vardar völgyében, Kara-szü mellett. Azonban a szövetségesek közbelépése Macedóniában túlságosan sokáig várat magára. Nemsokára nem lesz többé Szerbia!

*

Szombat, 1915 november 13.

A klubban a túlzó reakciós és mindig mogorva kedvű öreg Vjaziemskij herceg kegyeskedik nyilatkozni előttem a belpolitikáról; természetesen ujjong Krivoisein elbocsátásán: meggyőződése, hogy Oroszország csak az autokrata elv szigorú alkalmazásával találhatja meg boldogulását. Én tartózkodó álláspontot foglalok el.

— Ön — folytatja — bizonyosan nagyon elmaradottnak tart engem és sejtem, hogy Krivoisein úr az ön teljes rokonszenvét élvezzi. Azonban szerintem a liberálisok, akik monarchistáknak tettetik magukat és lépten-nyomon ontják a hűségnyilatkozatokat, éppen a legveszedelmesebbek. Az igazi for-

radalmárokkal szemben legalább tudja az ember, hányadán van; látja, mit akarnak, mit szeretnének. A többiek, akik progresszíveknek nevezik magukat, a kadettek, az októbristák, mindegy, akárhogy nevezzük őket, elárulják a kormányzatot és képmutató módon a forradalomba sodornak bennünket, amely egyébként a legelső napon elsöpri őket, mert jóval túlcsap majd azon a határon, amelyet ők elképzelnek; borzalomban fölülmúl majd mindent, amit valaha is látott a világ. A szocialisták nem lesznek egyedül a dinom-dánomban; a parasztok is hozzáülnek. És ha egyszer a *muzsik*, ez a páratlanul szelíd muzsik, fölszabadul láncairól, megvadul. Újra megérjük Pugacsev idejét. Irtózatos leszi Megmenekülésünk utolsó lehetősége a reakció... igen, a reakció. Önt bizonyosan megbotrántoztatom ezzel a beszéddel s ön olyan udvarias, hogy nem feel; de hadd mondjak el önnek mindent, amit gondolok!

— Igaza van — válaszolom —, hogy hallgatáso-mat nem veszi beleegyezésnek. Azonban cseppet sem botrántoztat meg és nagy érdeklődéssel hallgatom. Folytassa tehát, kérem.

— Hát jó, folytatom. Nyugaton nem ismernek bennünket. A cárizmust forradalmáraink és regényíróink iratai alapján ítélik meg. Nem tudják, hogy a cárizmus maga Oroszország. A cárok alapították Oroszországot. És a legdurvábbak, a legkegyetlenebbek voltak a legjobbak. Rettenetes Iván, Nagy Péter, I. Miklós nélkül nem volna Oroszország... Az orosz nép a világ legkezesebb népe, ha szigorúan kormányozzák; de önmagát képtelen kormányozni. Mihelyt lazítanak a gyep-lőjén, anarchiába süllyed. Ezt egész történelmünk bizonyítja. Úr kell neki, föltétlen úr: csak akkor megy egyenesen, ha vasöklöt érez a feje fölött. A legcsekélyebb szabadság megrészegíti. Ön nem

fogja megváltoztatni a természetét: vannak emberek, akik egyetlen pohár bortól lerészegednek. Ez talán a hosszú tatár uralomból maradt rájuk. De így van! Minket nem lehet angol módszerekkel kormányozni... Nem, a parlamentarizmus sohasem fog gyökeret verni nálunk.

— Hát akkor mi?... A kancsuka és Szibéria?

Egy pillanatig tétovázik; aztán széles, keserű kacagással folytatja:

— A kancsuka? Ezt is a tatároknak köszönhetjük és még ez a legjobb, amit ránk hagytak... Szibériát, higye meg, nem ok nélkül helyezte Isten Oroszország kapui elé.

— Ön egy annamita közmondást juttat eszembe, amelyet valamikor Szaigonban hallottam: *Isten mindenütt növesztett bambuszt, ahol annamiták vannak.* A kis sárga kulik tökéletesen megértették azt az okviszonyt, amely a bambuszdorong és a hátuk között fennáll... De hogy ne tréfalkozással végezzem beszélgetésünket, engedje meg kijelentem: lelkem mélyén élénken kívánom, hogy Oroszország lassankint megteremtse a képviselői kormány föltételeit, abban az igen bő mértékben, amelyben ez a kormányforma, nézetem szerint, összeegyeztethető az orosz nép jellemével. De mint az egyik szövetséges hatalomnak követe, éppily élénken kívánom, hogy minden reformkísérlet halasszanak el a béke aláírásáig; mert egyetértek önnel abban, hogy ezidőszerint a cárizmus Oroszország legmagasabbrendű nemzeti megtestesülése és legnagyobb ereje.

*

Vasárnap, 1915 november 14.

A Moszkvából és a vidékről hozzám érkező jelentések szerint a szerbek veresége fájdalmasan érinti az orosz lelket, amely mindig rendkívül fo-

gékony a részvét és a testvériség érzelmei iránt. Ebből az alkalomból Szaszonov elmeséli nekem, hogy tegnap a cár gyóntató jávai, Wasziljev Sándor atyával beszélgetett:

— Szent ember — beszéli —, aranyszív, kiválóan magasrendű és tiszta lélek. A homályban él, az imádságban, és visszavonultságban. Gyermekkorom óta ismerem... Tegnap találkoztam vele az Üdvözítő temploma előtt és egy darabig együtt sétáltunk. Tövéről-hegyére kikérdezett Szerbia felől, érdeklődött, vajjon nem mulasztottunk-e el még valamit a megmentésére, vajjon táplálhatunk-e még valami reményt, hogy föltartóztatjuk a támadást, vajjon van-e mód rá, hogy új csapatokat küldjünk Szalonikibe stb. Hogy egy kissé csodálkoztam ez állhatatos kérdéseken, ezt mondta: „Mind den tartózkodás nélkül elárulom önnek, hogy Szerbia szerencsétlensége kegyetlen szorongást, szinte lelkiismeretfurdalást okoz a mi forrón szeretett cárunknak.”

*

Kedd, 1915 november 16.

A kurlandi orosz hadsereg körülbelül két hét óta meglehetősen makacs offenzívát folytat, némi sikerrel, Slock, Ixküll és Dvinszk vidékén. Ez a hadművelet csak másodrangú jelentőséggel bír: mégis arra kényszeríti a német vezérkart, hogy a zord hidegben nagyszámú csapatokat tartson a harcvonalban.

S.-né, aki Ixküllből érkezik, ahol egy segélyhely vezetője, az orosz sebesültekről, türelmességükről, szelídségükről, rezignációjukról beszél.

— Majdnem mindig van ebben valami vallásos érzés — mondja —, amely nem egyszer különös formát, egészen misztikus formát ölt. A legtöbbjüknél, egyszerű *muzsikok-nál*, megfigyeltem azt

a gondolatot, hogy szenvedésük nem csupán a tulajdon bűneik kiengeszteléséül van rájuk róva, hanem egyúttal a világ bűneiért való felelősségük osztályrészét is jelenti és hogy ezt a szenvedést úgy kell fogadniok, mint ahogy Krisztus vitte a keresztyét, az egész emberiség megváltásáért. Ha kis ideig parasztjaink között élne, meglepetéssel látná, milyen evangéliumi a lelkük... Mosolyogva hozzáteszi:

— Ez nem gátolja őket abban, hogy durvák, renyhék, hazugok, tolvajok, testesek, paráznák, tudom is én micsodák ne legyenek... Ah, milyen bonyolultnak is láthatja ön a szláv lelket!

— Igen, mint Turgenyev mondotta: *a szláv lélek sötét erdő.*

*

Vasárnap, 1915 november 21.

Ködös, havas és szomorú napok. Amint a tél ráteríti Oroszországra halotti leplét, a lelkek elbágyadnak, az akaratok ellanyhulnak. Mindenütt csak komor arcokat látok; mindenütt csak csüggedt szavakat hallok; a háborúról folyó minden beszélgetés ugyanabban a kimondott vagy elhallgatott gondolatban csúcsosodik: „Minek folytatni a küzdelmet¹? Nem vagyunk-e máris legyőzve? Hihető-e, hogy még valaha talpraállunk?

Ez a betegség nem csupán a szalonokban és az értelmiségi körökben pusztít, ahol a katonai események fordulata túlságosan a kritikai szellem malmára hajtja a vizet. Számos jel arra mutat, hogy a pesszimizmus épp ilyen nagy a munkások és parasztok között.

A munkásoknál a forradalmi méreg elegendő a háborútól való undorodásnak és a hazafias érzés amaz ellanyhulásának megmagyarázására, amely odáig megy, hogy a vereséget kívánja. De vájjon

a tanulatlan parasztnál, a tudatlan *muzsikoknál* nincs-e ennek a csüggedésnek valami közvetett és tudattalan, valami egészen fiziológiai oka — az alkohol-tilalom? Nem lehet egyetlen erőszakos intézkedéssel büntetlenül megváltoztatni egy nép százados táplálkozását. Az alkohol mértéktelen élvezete határozottan veszedelem volt a *muzsikok* testi és lelki egészségére; és mégis a *vodka* fontos tényezője volt táplálkozásuknak. Elsősorban idegtáplálék volt és pedig annál szükségesebb táplálék, mert egyéb táplálékaik erőpótló értéke majdnem állandóan alatta maradt szükségleteiknek. A rosszul táplált, rendes izgatószerétől megfosztott orosz nép napról-napra hajlamosabb a csüggesztő indulatokra. Ha még sokáig tart a háború, idegbeteggé lesz. Ekként az 1914 augusztusában bevezetett nagy reform, amely oly nemes sugallatból fakadt s első hatásaiban oly üdvös volt, úgylátszik, kárára válik Oroszországnak.

*

Csütörtök, 1915 november 25.

A szerb tragédia utolsó fölvonása befejezéséhez közeledik. Az egész szerb területet megrohanták, sőt elárasztották. A bolgárok már Prizrend kapuinál állnak. Putnik vajdának hősiek erőfeszítéseiben kimerült kis hadserege visszavonult az Adria felé, az albán hegyeken át, feneketlen utakon, ellenséges törzsek között, vakító hóviharban; ekként a német vezérkar nem egészen hat hónap alatt megvalósította tervét, amely abból állt, hogy közvetlen utat nyisson Németország és Törökország között Szerbián és Bulgárián át.

Miklós cár, hogy a lelkiismeretén könnyítsen, *pro remedio animae suae*, makacsul támadja az osztrákokat Volhyniában, Cartorijszk mellett, azonban eredménytelenül.

Péntek, 1915 november 26.

A petrogradi pénzügyi körök Svédország közvetítésével állandó érintkezésben vannak Németországgal és a habomról alkotott minden véleményüket Berlin sugallja.

Azon a témán, amelyet néhány hét óta fejtegetnek, szemelláthaítóan rajta van a német bélyeg. Úgy kell nézni a dolgokat, mondogatják, amint vannak. A hadviselő feleknek el kell ismerniök, hogy sohasem sikerül egymást leteperniök, megsemmisíteniük. A háború szükségképen egyezkedésekkel és megalkuvásokkal fog végződni. Minél előbb, annál jobb. Ha az ellenségeskedések folytatódnak, az osztrákok és németek jelenlegi hódításaik körül roppant megerősített vonalat fognak fölállítani, amelyet bevehetetlenné tesznek. Innen-túl lemondanak a meddő offenzíváról, óvatosan megbújnak sáncaikban és türelmesen megvárják, míg csüggedt ellenségeik hajthatatlansága megtörik. Ekként a béketárgyalás szükségképen a területi nyereségek alapján fog megindulni.

Valahányszor ez az okoskodás előttem elhangzik, azonnal azzal vágok vissza, hogy ellenségeinknek főbenjáró érdekük a háború gyors befejezése, mert mindent összevéve, anyagi segédforrásaik korlátozottak, míg a mieink szinte kimeríthetetlenek. Egyébként „a német vezérkart elvei arna kárhóztatják, hogy kitartson az offenzív stratégia mellett, hogy mindenáron és szüntelenül meglepő és döntő eredményeket hajszoljon; ezt éppúgy parancsolja féltve őrzött tekintélye, mint elméleti fölfogása. Végül nem mond-e ellene a józan ész is annak, hogy ez a konfliktus, amely ily roppant erőket szabadított föl és amely napról-napra egyre jobban elharapóznak, diplomáciai alkudozással végződhetik? Ez a háború nem csupán két államcsoport mérkőzése és több mint fajok antagoniz-

musa: két politikai dogmát, az emberi szellem két irányzatát, az emberi élet két elgondolását állítja szembe egymással. Tehát párviadal életre-halálra. Putilov, a nagy fémiparos és pénzember, akivel ezekről a kérdésekről beszélgetek, ezt mondja:

— De hát akkor a háború még évekig eltarthat?

— Sajnos! Igen.

— És ön hisz a győzelmünkben?

— Föltétlenül hiszek.

Hosszasan töpreng, szúrós szemeiben furcsa fény szikrázik és szomorúan folytatja:

— Nagykövet úr, az ön egész okoskodása abban a gondolatban foglalható össze, hogy az idő a mi javunkra dolgozik... Ugyan! Ne számítson erre túlságosan, legkevesbé Oroszországban. Ismerem honfitársaimat: gyorsan kifáradnak; ez a háború felülmúlja erejüket; már nem sokáig bírják.

— Ön nem bízik benne, hogy újra megérjük 1812 csodáját'?

— Csakhogy az 1812. évi hadjárat nagyon rövid volt. Legfeljebb hat hónapig tartott!... Ha jól emlékszem, a franciák június 25-én keltek át a Nyemenen. November 25-én már visszamentek a Berezinán és néhány hét múlva valamennyien kint voltak Oroszországból. A hadjárat további folyamán nem volt egyéb dolgunk, mint leszedni győzelmünk gyümölcseit. És könnyű dolog állhatatosnak lenni, mikor az ember győz. Ha ma csapataink az Elbánál vagy az Oderánál harcolnának, ahelyett hogy nagy kínnal tartják magukat a Dvinánál és a Sztjárnél, nyugodtan elismerném, hogy a háború még évekig eltarthat,

*

Vasárnap, 1915 november 28.

Mikor Bulgária megüzente a háborút Szerbiának, Szavinszkij, Oroszország szófiai követe, sú-

lyos vakbélgyulladásal ágyban feküdt és csak legutóbb hagyhatta el a bolgár fővárost.

Tegnap Petrogradba érkezett és ma délután meglátogatott. Már régóta ismerem: finom, hajlékony és elragadó szellem; minden megvolt benne, ami kellett, hogy tessék Ferdinánd cárnak és legalább is személyes érzelmek tekintetében ki is vívta a tetszését.

Elmeséli a szeptemberi válságot és kétségbeesését, hogy ezekben a döntő napokban a betegség és a láz ágyhoz szegezte. Mikor Bulgária és Szerbia szakítása befejezett dolog volt, Ferdinánd cár váratlanul megjelent az orosz követségen, nem is jelentette be magát, úgyhogy Szavinszkij nem térhetett ki a fogadása elől. Ferdinánd komolyan, méltóságosan, összeszorított ajkakkal, félig lehunytt pillái alatt szúrós tekintettel igyekezett uralkodni fölindulásán — ez a fölindulás nem volt pusztán komédia — és azzal kezdte, hogy mély sóhajtozás közben siránkozott az állásával járó fájdalmas kötelességén. Aljas viselkedését, mint mindig, most is a maga dicsőségére fordította. Megint föláldozta magát népe javáért! Sohasem fogják megtudni, mibe került neki meghajolnia az állam érdeke előtt!... Aztán — talán már új szövetségeseinek elárulására készülődött — arról a bizalmatlanságról beszélt, amelyet Németország és Ausztria iránt érez. A Hohenzollernek és a Habsburgok már harminc éve üldözik gyűlöletükkel: nem fognak megszelidülni. Mindegy! Uralkodói lelkiismerete kötelezte, hogy a germán országokhoz csatlakozzék... Később majd igazat adnak neki!... Hosszas hallgatás után igen rejtélyes módon ezzel végezte:

— Ha távozom a világ vagy a Balkán színpadáról, az a szakadék, amely népem és az orosz nép között tátong, mintegy varázsszóra be lesz temetve.

Ezután magas termete kiegyenesedett, kezét rá-

zott Szavinszkijjal és méltóságteljesen, büszkén távozott.

*

Hétfő, 1915 november 29.

Nem hiszem, hogy volna még olyan két nagy ország, amelyek kölcsönösen annyira nem ismernék és jobban félreismernék egymást, mint Oroszország és az Egyesült-Államok. Az orosz és az amerikai, mint embertípus, szöges ellentéte egymásnak. Minden elválasztja és szembehelyezi őket egymással: politika, vallás, értelmi kultúra, a képzelet és az érzékenység formái, a jellemük irányzata, az életről alkotott általános fölfogásuk. Az oroszoknak passzív és állhatatlan az akarata, kisiklik minden belső fegyelmzés alól és csak az ábrándozásban talál gyönyörűséget; az amerikai szellem pozitív és szorgalmas, kötelességtudó, szenvedélye a munka. Az orosz társadalom fölfogása szerint az Egyesült-Államok önző, prózai, kopott nemzet, nincs hagyománya, nincs nemessége, gócpontja a demokráciának, természetes menedékhelye a zsidóknak és a nihilistáknak. Az amerikaiak szemében Oroszország a cárizmus gyalázatoságainak, az antiszemitizmus embertelenségeinek, a *muzsikok* tudatlanságának és iszákosságának a foglalata. Ellentétben azzal, ami Angliában, Franciaországban, Németországban mindennapos dolog, nagy ritkaság, hogy oroszok amerikai nőt vesznek feleségül; azokban a körökben, amelyekben megfordulok, csupán hármat tudnék megnevezni: Bjelosszelszkij Szergej herceget, Cantacuzene Szperanszkij herceget és Nostitz grófot.

Ennek következtében Amerika úgyszólván sohasem szerepel a cári kormány számításaiban és az orosz államférfiak gondolataiban. Arról, hogy az Egyesült-Államok kimagasló, talán döntő szerepre

lesz hivatva, ha a békekötés órája közeledik, ha majd a kimerült Európa nem bírja tovább folytatni a küzdelmet, itt senkinek sejtelve sincs és maga Szaszonov sem szívesen időzik ennél a gondolatnál.

Másrészt annak alapján, amit Cantacuzene Szperanszkij hercegnő, Grant tábornok leánya mond nekem, aki tegnap levelet kapott Newyorkból, az amerikai demokrácia, úgylátszik, még nagyon távol van annak megértésétől, hogy a világ civilizációja forog kockán abban a konfliktusban, amely az óvilágot marcangolja. Az Atlanti-óceán partján már kezdenek iá szemek kinyíltni és a lelkek megmozdulni. De az Alleghany-hegyeken túl a közvélemény egyhangúlag a semlegesség fentartását kívánja; az egész Middle-West és az egész Far-West hűségesen kitart Jefferson és Monroe ösztövére pozitívizmusia mellett.

Kedd, 1915 november 30.

Egyike azoknak az erkölcsi jellemvonásoknak, amelyeket rendszerint megfigyelek az oroszoknál, hajlamuk a rezignációra, készségük, hogy meghajoljanak a balsors előtt. Sőt gyakran nem is várják meg, hogy a végzet kimondja döntését: elegendő megsejteniök s máris azonnal engedelmeskednek neki; mintegy előzetesen alávetik magukat és alkalmazkodnak hozzá.

Ez a velükszületett lelkiállapot Andrej évnek, a regényírónak egy megragadóan realiztikus novellát sugallt, amelyet épp most olvastam. Címe: *A kormányzó*.

Ez a magasrangú hivatalnok egyszer kénytelen volt elfojtani egy lázadást. Ezt a kötelességét úgy teljesítette, ahogy hivatásánál fogva jónak gondolta, vagyis kérlelhetetlen szigorúsággal. Pata-

kokban folyt a vér: negyvenhét halottat szedtek föl, köztük kilenc nőt és három gyermeket; kétszáz sebesült került a kórházakba. A dráma másnapján a kormányzót melegen üdvözölték erélyességéért és hivatalos úton a leghízelgőbb elismeréseket kapta. De a kegynek ezek a bizonyítékai közömbösen hagyták, mert megülte lelkét a véres nap emléke. Nem mintha lelkiismeretfurdalásai volnának; a lelkiismerete nem tesz neki semmi szemrehányást; amit megtett, megtenné másodszor is. A megszállottsága minden ízében fizikai: szüntelenül szeme előtt van a teret beborító halottak és sebesültek látványa. Aztán a postájában naponta talál névtelen leveleket, gyalázkodó vagy fenyegető leveleket; *asszonyok és gyermekek gyilkosának* nevezik. Egyszer ezt írták neki: *Ma éjjel a temetésedről álmodtam. Már nem sokáig élsz.* Máskor arról értesült, hogy valamelyik forradalmi törvényszék halálra ítélte. Ekként a közeli vég gondolata lassan-lassan befészkelődik lelkébe: „Revolverlövéllel fognak megölni, mondogatja magában. A mi kis városunkban nem tudnak bombát készíteni; a bombákat a szentpétervári és moszkvai kiváló személyiségeknek tartogatják..” Nem kételkedik, hogy hamarosan áldozatul esik valamelyik anarchista golyójának és lázas türelmetlenséggel várja a végzetes eseményt. Nem is próbálja őriztetni magát. Minek! Ha kikocsizik, hazaküldi kozák kíséretét. Ha gyalog megy ki, nem engedi meg, hogy rendőrei kövesék. Minden este ezt mondja magában: „Holnap megtörténik.” Egyébként végtelenül egyszerűnek képzei el a küszöbön álló kikerülhetetlen eseményt: „Rámlőnek; meghalok. Aztán következik a temetésem, nagy pompával. Koporsóm után viszik a kitüntetéseimet. Ennyi az egész!...” Megülük lelkét ezek a baljóslatú sejtelmek, automati-

kusan ezekhez igazítja cselekedeteit, mintha csak segítőtársául szegődnék a végzetnek. Most mindennap az elhagyatott városnegyedekben és a nyomorúságos külvárosokban sétálgat. Így kóborol. Messziről fölismerhető magas termetéről, tábornoki sapkájáról, arany vállrojtjairól, vörössel bélelt köpenyéről; fejét sohasem fordítja félre, hogy hátra vagy oldalt nézzen: egyenesen megy előre, belelép a kerékvágásokba, a pocsolyákba, határozottan és feszesen lépked, „mint valami holttest, amely a sírját keresi”. Nos, egy esős októberi reggelen keskeny utcán halad végig, gyanús telkek és viskók között. Egyszerre csak két ember bukkan föl a kerítés mögül és rászól: „Kegyelmes úr!” — „No mi az?...” De már megértette. Nem kiált, nem mozdul, megáll és kiegyenesedik. Ebben a pillanatban három revolvergolyó leteríti.

Mondják, hogy ez a novella csupán irodalmi földolgozása egy valóságos epizódnak. 1903 május 19-én Bogdanovics tábornok ufai kormányzót hirtelen megállította a városi kertnek egyik elhagyatott útján három ember, akik közvetlen közlől rálöttek. Bogdanovics a kormányzása alatt álló lakosság körében igazságos és jó ember hírében állott. De annak az évnek március 23-án kénytelen volt elfojtani egy munkáslázadást és ennek a leverése mintegy száz áldozatot követelt. Ettől a tragikus naptól fogva Bogdanovicsot komor sejtelmek gyötörték, búskomorság verte le és innen kezdve az élete nem volt egyéb, mint rezignált várakozás, hogy mikor gyilkolják meg.

*

Szerda, 1915 december 1.

Gyakran megdöbrent az orosz léleknek és bizonyos kelta népek, az armorikai bretonok, a gallok, az írek lelkének különös és mélységes rokonsága.

A legtöbb jellemvonás, amit Renan *A kelta fajok költészetéről* írt szép tanulmányában részletezett, rájuk illik. Néhányat ide jegyzek:

„Az örök illúzió sehol sem ékesítette föl magát csábítóbb színekkel. Az emberi nem nagy hangversenyében egyik népcsalád sem zeng oly szívbe-markoló hangokon, mint ez ...”

„A kymmer faj büszke és egyúttal félénk, hatalmas az érzésben és gyenge a cselekvésben... Mindig elmarad korától...”

„Egyetlen korban sem volt alkalmas a politikai életre. Úgy látszik, hogy a körébe tartozó népek a maguk erejéből nem fogékonyak a haladás iránt...”

„Kevés bennük a kezdeményező erő, hamarosan hisznek a végzetben és beletörődnek. Innen származik szomorúságuk...”

„Ha szabad volna nemet tulajdonítani a nemzeteknek, mint az egyéneknek, akkor habozás nélkül azt kellene mondani, hogy a kelta faj lényegileg nőnemű...”

A haladásra való képtelenségüket nem egyszer maguk az oroszok is bevallották. Tehadajev, az eredeti és hatalmas gondolkodó, 1850 körül ezt írta Nagy Péterrel kapcsolatban: „Egy nagy férfiú ránk dobta a civilizáció köpenyét. Mi fölvetük a köpenyt; de hozzá sem nyúltunk a civilizációhoz ... Magányosan állunk a világban, nem adtunk neki semmit, nem vettünk tőle semmit; az emberiség eszmekincsét egyetlen gondolattal sem gyarapítottuk; semmiben sem működtünk közre az emberi értelem tökéletesítésében... *Valami kóros anyag van a vérünkben, amely ellen-ségeivé tesz bennünket minden haladásnak.*”

Ezenfölül az orosz képzelet néha sajátágosan találkozik a kelta képzelettel. Egy Bretagne-ban igen elterjedt régi legenda valami mesés városról beszél, Is városáról, amelyet egy messzi-messzi

korban elnyeltek a hullámok. Bizonyos napokon a halászoknak úgy rémlik, hogy a hullámok alatt látják az eltűnt város tetőit és tornyait és most utána sóvárog ennek a fajnak minden titkos ábrándja. Az oroszoknak is megvan a maguk Atlantisuk, a láthatatlan város: Kitezs; ez a város a Szetlojar-tó mélyén fekszik. Ha az ember ezen a vízen hajózik és tiszta a szive, megpillantja a templomok aranykupoláit, sőt a harangok hangját is meghallja. Ebben a városban élnek a szentek; itt várják békességben Krisztus második eljövételét és az örök evangélium hirdetését.

*

Csütörtök, 1915 december 2.

Belpolitikáról beszélgetek S... nagybirtokossal, a tartománybeli Zemsztvo tagjával, aki átfogó, tisztánlátó szellem és mindig érdeklődött a *muzsikok* sorsa iránt. így vallási kérdésekre terelődik a beszélgetésünk és én őszintén kifejezést adok meglepetésemnek, amelyet akkor éreztem, mikor számos tünetből megállapítottam, hogy általában milyen rossz a hite az orosz papságnak a néptömegek körében. S ... némi habozás után így felel:

— Ez Nagy Péter bűne, megbocsáthatatlan bűne.

— Hogy-hogy?

— Ön tudja, hogy Nagy Péter megszüntette a moszkvai patriarchai méltóságot, hogy egy korcs intézményt állítson helyébe, a Szent-Szinódust; nyíltan bevallott célja az volt, hogy szolgájává tegye az ortodox egyházat. Ez túlságosan is sikerült neki. Zsarnoki uralkodása alatt az egyház nem csupán függetlenségét és tekintélyét veszítette el; most a bürokrácia szorításában fuldoklik; életerejé napról-napra fogy... A nép mindinkább hivatalnokoknak, *csinovnikok-nak*, rendőröknek tekinti papjait, akiktől megvetéssel fordul el. Maga a papság zárt, meghunyászkodó, tanulatlan

kasztta lett, amely nincs kapcsolatban a század nagy áramlataival. Eközben a magasabb társadalmi osztályok vallási közömbösségbe süllyedtek, míg az aszkétizmusért vagy a miszticizmusért rajongó lelkek a szekták tévelygéseiben keresik kielégülésüket. A hivatalos egyháznak hamarosan nem marad egyebe* mint formalizmusa, rítusai, káprázatos szertartásai; páratlan énekei: lélektelen testté válik.

— Mindent összevéve — mondom S.-nek —, Nagy Péter úgy fogta föl metropolitáinak szerepét, ahogy I. Napoleon meghatározta érsekeinek szerepét, mikor az Államtanács színe előtt kijelentette: „Az érsek egyúttal rendőrfőnök”.

— Szakasztott így!

Az imént leírt beszélgetés megvilágítására íme néhány adat a falusi orosz papság anyagi és erkölcsi helyzetére vonatkozólag.

A falu lelkésze, a *szvjacszenik* vagy bizalmasabb nevén a *bátyuska*, majdnem mindig pópának a fia, tehát születésénél fogva a papi kasztba tartozik. Minthogy köteles pappá szentelése előtt megházasodni, lévén a papi nőtlenség a szerzetesek kiváltsága, rendszerint valamelyik papnak a leányát veszi el. Ez a házasság, lamely végképen odaszegezi a kasztjához, még jobban elválasztja a parasztoktól.

Lelkészi hivatásának gyakorlása igen kevés elfoglaltságot ad neki. Misét csak vasárnap és ünnepnapiokon mond. Nincs kötelezve a breviárium olvasására. Évente legföljebb egyszer ül a gyónatatószékbe, mert az oroszok csak húsvétkor áldoznak, igen elnagyolt gyónás és felületes bűnbánat után, amelyet a gyónók sorjában elsuttognak, állva, a pap előtt, a templom valamelyik sarkában és amelyet azonnal követ a feloldozás. A

szvjacszenik-nek éppígy nincs gondja arra sem, hogy a gyermekeket az első áldozásra előkészítse, mert az oltáriszentséget mindjárt a keresztség után megkapják. Végül nincs szokásban, hogy beleavatkozzék híveinek magánéletébe, hogy erkölcsi tanácsokat adjon vagy lelki életüket irányítsa.

Egyetlen föladata a szertartások elvégzése, a katekizmus oktatása és a szentségek kiszolgáltatása. Ezenkívül lelkiek tekintetében nincs semmi dolga.

Értelmileg még dologtalanabb, mert nincsenek sem könyvei, sem újságjai, sem folyóiratai, és nincs módja, hogy ilyeneket szerezzen.

Főfoglalkozása annak a darabka földnek a művelése, amelyet a község juttat neki, és bizony kénytelen keményen dolgozni, mert rendszerint nem kap semmiféle fizetést, a mellékjövedelme pedig mindig csekély. Hogy ezt a mellékjövedelmét gyarapítsa, sőt hogy legalább az előirt díjat megkapja, szüntelenül harcban áll a *muzsikokkal*. Egy házasság, egy keresztelő, egy áldozás, egy utolsó kenet, egy temetés, a mező vagy az *isba* megáldása, megannyi alkalom a civakodásra, az alkudozásra, ami erősen a papi méltóság rovására megy. A papot rendszerint elmondják gazembernek, tolvajnak, részegesnek, haspóknak, sőt ütlegektől sem kímélik. Tudatlansága, renyhesége, illetlen viselkedése, elállatiasodása miatt sok faluban a megvetés legalacsonyabb fokára süllyed.

Mégis minden paraszt elismeri az egyházi szolgálat szükségességét. Nem kell-e külön szakértő ahhoz, hogy megkeresztelje a gyermeket, hogy elmondja a rendkívül bonyolult misét, hogy eltemesse a halottakat, hogy esőt vagy száraz időt könnyörögjön az Istentől? A *szvjacszenik* ez a nélkülözhetetlen közbenjáró és közvetítő.

Glyb Uszpenszkij, az 1902-ben meghalt regényíró, aki oly figyelemreméltóan elemezte a parasz-
tok jellemét és írta le erkölcsüket, ezt a mondást
adja egyik szereplőjének ajkára: „A *muzsik* bünö-
ket követ el, amelyek alól sem a kocsmáros, sem
a rendőrbiztos, de még a kormányzó sem oldoz-
hatja föl. A pap tehát szükséges. Ugyanígy, ha az
Isten dús aratást ad és a paraszt meg akarja kö-
szönni azzal, hogy gyertyát gyújt, ebben is papra
van szüksége. Mert hol helyezné el a gyertyát? A
postán, a községházán? Nem, a templomban...
Annyi bizonyos, hogy a pópánk nem sokat ér, sőt
mindig részeg. De hát fontos ez? A postamester
ugyancsak részeges. Mégis ő továbbítja a levele-
ket.”

*

Péntek, 1915 december 3.

Ma este, meglehetősen későn, teára megyek
S.-néhez. Körülbelül tizenkét személyt találok ott.
A társalgás általános és igen eleven. Spiritizmus-
ról beszélgetnek, jelenésekről, kézjólásról, előér-
zetekről, telepátiáról, metempsichózisról, varázs-
lásról. Mindenki elmesél egy-egy személyes vagy
közvetlen hallomásból ismert esetet. Már két
órája izgulnak ezeken a nyugtalanító problémá-
kon. Elszívok egy cigarettát, aztán távozom: mert
a társalgás olyan lendületet vett, hogy reggelig is
eltart.

Az oroszokban, mint minden primitív fajban,
megvan a csodálatos iránti szenvedély, az égő
szomjúság az ismeretlenre. Az orosz gondolat csu-
pán a képzeletbeli távlatokban találja gyönyörű-
ségét s valójában csak a természetfölötti és a lát-
hatatlan, az irreális és a képtelen iránt érdeklődik.

Ha esetelnem kellene azokat a röpke benyomá-
sokat, amelyeket ebből a szalonból magammal ho-
zok, fölvázolnám az egyetlen személynek az arc-

képét, aki nem szólt egy szót sem, akinek a hallgatása megdöbbsentett: B .. -né arcképét. Legfőbb huszonnyolc éves, rendkívül egyszerű fekete szaténruhában félig elnyúlik az egyik dívánon, keresztbe veti lábait és mozdulatlanul, hipnotikus merevségben hallgat. A mellette lévő asztalkán álló lámpa megvilágítja arcának finom és szabálytalan vonásait, pisze orrát, csontos és akaratos állát, vörhenyes-sápadt arcát, félig nyitott ajkait, tiszta és merengő szeméit, amelyek mintha valami sötét ábrándozásban révedeznének. Kezei puhán és bágyadtan nyugszanak mellette a dívánon, mintha csak úgy oda volnának függesztve a karjára. Egy-egy pillanatban remegés borzong végig rajta. Aztán visszahull révületébe...

*

Szombat, 1915 december 4.

A párisi és londoni kormányok között súlyos vita támadt keleti katonai »akciónk tárgyában.

A brit kormánynak az a fölfogása, hogy a Dardanelláknál és Macedóniában elvesztettük a játszmát; arra a következtetésre jut, hogy a lehető leggyorsabban el kell vonnunk onnan csapatainkat, hogy megvédelmezzük Egyiptomot egy küszöbön álló támadás ellen, akként, hogy megszálljuk Szíria északi részét és a Suez-csatornát. Lord Kitchener minden erejével támogatja ezeket a következtetéseket.

Briand elismeri, hogy nincs semmi értelme további is ia Dardanelláknál maradnunk; de nem járul hozzá sem a szíriai expedícióhoz, sem Szaloniki kiürítéséhez. Helyesen úgy gondolkodik, hogy egy háborúban, amelyben a csapatok kihasználása a végső sikernek egyik fő alkotóeleme, roppant hibát követnénk el, ha ezer meg ezer embert elvesztegetnénk az arabok és törökök

elleni küzdelemben, miközben Németország ép-ségben megőrizné tartalékait, hogy kedvező pillanatban döntő akciót kezdjen a nyugati fronton. Ahhoz sem járul hozzá, hogy a szaloniki expedícióról lemondjunk. Megbíz, hogy az orosz kormányt nyerjem meg felfogásának.

Ebben a tárgyban hosszasan tanácskozom Szaszonofvial:

— Ha kiűrtjük Szalonikit — magyarázom neki —, Görögország és Románia azonnal ellenségeink oldalára áll, mert nem lesz többé támasztékuk a német nyomással szemben ... Másrészt a szerbek, ha látják, hogy magukra hagyjuk őket, elvesztik bátorságukat és alávetik magukat a germán hatalmaknak ... Végül Bulgária, ha nem találkozik ellentállással területi hódításaiban, nem fog megelégedni Macedónia anektálásával: darabokra fogja tépni Szerbiát... Ennélfogva még a leg-súlyosabb áldozatok árán is ott kell maradnunk Szalonikiben...

Szaszonovot megdöbbentik ezek a szempontok, kijelenti, hogy helyesli Briand nézetét és igyekezni fog azt Londonban is érvényre juttatni.

Doumer szenátor, Indo-China volt főkormányzója, volt miniszter, ma éjjel Finnországon át hivatalos küldetésben Petrogradba érkezett.

Meglehetősen sötét színekkel ecseteli előttem katonai helyzetünket, különösen hangsúlyozza roppant veszteségeinket és szavait ezzel végzi:

— Hogy fölfrissítsük csapatainkat, Oroszországnak meg kell engednie, hogy óriási tartalékaiból merítsünk; könnyűszerrel adhat nekünk 400.000 embert; azért jöttem, hogy ezt kérjem. A csapat-szállításoknak a jövő év január 10-én meg kell kezdődniök.

Azonnal azt az ellenvetést teszem, hogy a jég-

gel borított Fehér-tengeren nehéz a hajózás. Aztán fölhívom a figyelmét arra, hogy a Dvina torolata Archangelszk előtt száz kilométernyire be van fagyva. Ennélfogva a behajózandó csapatoknak négy-öt napig gyalogolniuk kell a jégen, negyvenfokos hidegben, teljes sötétségben. Tehát bizonyos távolságokban pihenőket kellene fölállítani, barakkokkal, élelmiszerekkel, tüzelőanyaggal stb. Végül nincsenek csapatszállításra berendezett hajók. Belső berendezést, fekvőhelyeket, világítást, fűtést, mindezt rögtönözni kellene.

— Egy kis jóakarattal le lehet győzni mindezeket a nehézségeket — feleli.

Még egyéb ellenvetések is eszembe jutnak:

— Az emberanyag válsága Oroszországban aligha kevésbé súlyos, mint Franciaországban: csupán másként mutatkozik. Igaz, hogy Oroszország embertartaléka Franciaországéhoz képest óriási; de azért Oroszország nem erősebb. A háborúban nem a tartalék nagysága számít, hanem eredményes fölhasználása; nem az *emberek* absztrakt száma, hanem a *kiképzett emberek* összessége. Márpedig ebben a tekintetben a nyugati hatalmak jóval kedvezőbb helyzetben vannak, mint Oroszország, ahol a katonai kiképzés végtelenül lassú, mert kevés az altiszt és mert az újoncok kilenictizedrésze nem tud sem írni, sem olvasni. Ennélfogva az orosz hadseregnek sokkal nehezebb pótolni a veszteségeit, amelyek különben jelentékenyen felülmúlják a mieinket... Meg aztán a *muzsik* nem ér semmit, ha máshová viszik, ha nem érzi lábai alatt az orosz földet és háta mögött az *iszbáját*. Sem nem elég értelmes, sem nem elég tanult ahhoz, hogy megértse a szövetségeseket egybefűző szolidaritás elvét, hogy felfogja, hogy akkor is a maga hazáját védelmezi, ha messzi országba megy harcolni. Gyermekei és ábrándos lel-

kével a mi mozgékony, fürge és bírálható népfajaink körében egészen elvesztené „a fejét. Végül van egy taktikai természetű szempont, amely miatt bizonyos nyugtalansággal látnám, hogy orosz csapattestet használnak föl Franciaországban. Az oroszok a csatatéren csupán korlátolt jelentőséget tulajdonítanak a területnek. Mihelyt egy csapat úgy érzi, hogy kissé szorongatja az ellenség, hátrál, mégpedig nem erkölcsi gyöngeségből, hanem azért, hogy hátrább kevésbé veszedelmes állást foglaljon el. Ekként egy-egy hadművelet folyamán látni, amint ezredek, útegek önként visszavonulnaik három-négy kilométerrel, mikor még ellentállóképességük egyáltalán nem tört meg. A magasabb vezérkarok ugyanezt a módszert alkalmazzák, ugyanilyen mértékben. Egy-egy szerencsétlen hadművelet másnapján nem ritkán látni egy hadsereget, sőt hadseregcsoportot, amint több mint száz kilométert hátrált. Az ilyen hatalmas arányú visszavonulásokban a roppant orosz területen nincs semmi túlzás. Ez az 1812. évi taktika. De hogyan ütne ez ki Franciaországban, ahol egy talpalatnyi földért is elkeseredett küzdelem folyik, ahol a németek csupán 60 kilométernyire vannak Calaistól, 40 kilométernyire Amiens-től, 25 kilométernyire Chalonstól, 80 kilométernyire Paristól?...

Az ellenvetéseim, úgylátszik, nem ingatják meg Doumert. *Tenacem propositi virum ...* Ennélfogva nincs más hátra, mint hogy erélyesen támogassam föladatában. Ma délután bemutatom Goremykinnek, Szaszonovnak és Polivanov tábornoknak.

*

Vasárnap, 1915 december 5.

Egyetlen társadalom sem olyan fogékony az unalom iránt, mint az orosz társadalom; egyik

sem fizet ennek az erkölcsi csapásnak olyan súlyos adót. Ezt naponta megfigyelem.

Nemtörődömség, bágyadtság, kábultság, megzavarodás; fáradt mozdulatok és ásítások; riadt ébredések és hirtelen ösztönzések; hajlam a mindenbe belefáradásra; a változás telhetetlen vágya; a szórakozás és a mámor örökös szükségérzete; örült tékozlások; hajlam a különködésre, a zajos és tomboló tivornyázásra; irtózás a magányosságtól; folytonos indokolatlan látogatások és haszontalan telefonozgatások; a jámborság és a jótekonyság furcsa túlzásai; tetszelgés a beteges ábrándozásokban és a komor sejtelmekben: jellemüknek és viselkedésüknek mindez a vonása csupán az unalom sokféle megnyilvánulása.

De eltéroveg lattól, ami nyugati társadalmainkban végbemegy, az orosz unalom, megfigyelésem szeriint, a leggyakrabban oktalan, tudatalatti. Azok, akik érzik, nem elemezgetik, nem magyarázgatják; nem töltik iaz időt azzal, minit Chateaubriand vagy Byron, Sénancour vagy Amiel tanítványai, hogy elelmélkednek az élet fölfoghatatlan álmán és az emberi erőfeszítés hiábavalóságán; búskomorságukból nem merítik a büszkeség vagy a költészet semmiféle gyönyörűségét. Betegségük nem annyira értelmi, mint inkább szervi: a meghatározhatatlan nyugtalanság, a lappangó és üres szomorúság állapota ez.

*

Hétfő, 1915 december 6.

Doumer tiszteletére villásreggelit adok; meghívam Szasonovot, Polivanov tábornokot, Barkót, Grigorovics tengernagyot, Trepovot, sir George Buchanant stb.

Doumer, amint megérkezik, így szól hozzám: — Tárgyalásom pompásan halad. Valamennyi

miniszternél kitűnő fogadtatásra találtam. Tesznek ugyan imitt-amott egy-egy ellenvetést; de egyik sem megdönthetetlen és úgy veszem észre, hogy kéréseimhez elvileg hozzájárulnak. Különb-
ben döntést csak a cár hozhat. Holnap fogad. Remélem, hogy rögtön elintézem az ügyet.

Szívből gratulálok neki, de óvatosságra intem azzal a szívességgel szemben, amellyel az oroszok első szóra látszólag mindenhez hozzájárulnak, amit az ember kér tőlük. Ez nem hamisság a részükről, szó sincs róla! De első benyomásaikat leggyakrabban ösztönös rokonszenvük, tetszenivágyásuk határozza meg, az a tény, hogy úgyszólván soha sincs pontos ismeretük a valóságról, végül pedig agyvelejük befolyásolhatósága, ami kiváltképen sugalmazhatókká teszi őket. A belső reakció, az ellentállás és a cáfolás munkája csak jóval később következik.

Ezután megérkeznek többi vendégeim.

Az asztalnál a hangulat élénk. Természetesen csak a háborúról folyik a szó, a bizakodás és a szíves egyetértés kifogástalan szellemében. A Doumer egyéniségéből sugárzó hatalmas energia a legkitűnőbb hatást kelti.

*

Kedd, 1915 december 7.

Doumer, akit ma délelőtt bemutattak a cárnak, igen barátságos fogadtatásban részesült. II. Miklós szívesen elismerte, hogy az orosz és a francia hadseregeknek érdekük szorosabb együttműködést létesíteni. A pozitív és gyakorlati intézkedéseket illetőleg föntartotta döntését az Alexej tábornokkal legközelebb tartandó tanácskozásáig.

*

Szerda, 1915 december 8.

A jelen órának egyik legnyugtalanítóbb tünete az a nyílt ellentállás, amelyet a bürokrácia tanúsít a háborúkövetelte mindennemű újítással szemben.

A *csinovníkok* ellenségeskedése főképen a Zemsztvók Szövetsége és a Városok Szövetsége ellen irányul. Ezeknek a nagy állami szervezeteknek alaposan föl kell fokozniok erőfeszítéseiket, hogy segítő kezet nyújtsanak a hadsereg és a nép ellátásában, hogy egységesítsék az ipari bizottságok és a munkásszövetkezetek akcióját, hogy orvosolják az élelmiszerválságot, hogy kifejlesszék az egészségügyi szolgálatot, hogy támogassák a menekülteket stb. A közigazgatási hatóságok szántszándékkal és válllvetve mindent kereszteznek, mindent megakadályoznak. A szövetségek a bürokraták utálatának tárgyai, mert nem ok nélkül a tartományi és törvényhatósági *self-government* csíráját látják bennük. Mintha az orosz bürokrácia ezt választoltta volna jelszavául: *Inkább pusztuljon el Oroszország, mint az én elveim!* Mintha nem őt rántaná magával elsőnek az összeomlás!

Szombat, 1915 december 11.

Néhány adat az orosz haderőkre vonatkozólag:

1. *Gyalogság*: A fronton álló létszám jelenleg 1,360.000 ember, akik közül 160.000-nek nincs pus-kája.

2. *Tüzérség*: A harcoló seregek 3750 tábori és 250 hegyi ágyúval rendelkeznek, amelyek egyenkint 550 lövésre vannak ellátva lőszerrel. A nehéz tüzérség 650 ágyúból áll és egyenkint 260 lövéshez szükséges lőszerrel van ellátva.

3. *Puska*: Ha a folyamatban lévő szállítások baj nélkül lebonyolódnak, akkor remélhető, hogy ja-

nuár 15-ig az orosz hadsereg 400.000 puskát kap, a következő hónapban pedig még 200.000 darabot. Eszerint február 15. táján 1,800.000 puskával fog rendelkezni.

4. *Tüzérségi lőszer*: A gyártás állandóan emelkedőben van. A rendelkezésre álló napi mennyiség, amely május hóban nem haladta meg a 14.000 darabot, ma 59.000, január 15-én 84.000-re, március 15-én pedig 122.000-re fog emelkedni.

*

Vasárnap 1915 december 12.

G ... hercegnőnél a teán találkoztam B.-vel, aki pesszimista és szarkasztikus hangulatban van:

— Ez a háború úgy fog végződni — kiált föl —, mint *Boris Godunov* ... Tudja? Musszorgszkij operája.

A *Boris Godunov* név hallatára fölmagaslik szemem előtt Saljapin megragadó alakja; de hiába iparkodom megérteni a célzást a mostani háborúra. B... folytatja:

— Nem emlékszik a két utolsó képre? Borist lelkiismeretfurdalások gyöttrik, megőrül, hallucinál és bejelenti bojárjainak, hogy meghal. Megparancsolja, hogy hozzanak neki barátcsuhát, hogy abban temessék el, mint ahogy akkoriban a haldokló cároknál szokásban volt. Nyomban megcsendül a halálharang; gyertyákat gyújtanak; a pópák rázendítenek a halotti Utániakra: Boris meghal. Alighogy kilehelte lelkét, a nép föllázad. Lóháton megjelenik a bitorló, az ál-Dimitrij. Az üvöltő tömeg nyomon követi a Kremlbe. A színpadon csiak egy öreg koldus marad, egy lelki szegény, egy *jurodivi*, aki ezt énekl: *Sírj, ó szent ortodox Oroszországom, sírj, mert a sötétségbe jutottál!*

— Az ön jóslata ugyancsak biztató!

Keserű kacajjal folytatja:

— Ó! még sokkal gonoszabb események szakadnak ránk.

— Gonoszabbak, mint Boris Godunov idejében?

— Úgy van!... Nálunk nem lesz még bitorló sem; csak a lázadó nép és a *jurodivi* lesz meg; sőt sok *jurodivi* lesz. Nem fajzottunk el őseinktől... miszticizmus dolgában.

Csehov regényíró, a *Parasztok* élesszemű szerzője, igen helyesen vette észre az oroszok hajlandóságát arra, hogy a balsorssal szemben ironikus és gúnyolódó hangot használnak; egyik szereplőjének, akit Szibéria belsejébe száműznek, ezeket a szavakat adja ajkára: „Ha a sors kegyetlen hozzád, vesd meg, csúföld ki! Máskülönben ő csúfolt ki téged.”

Hétfő, 1915 december 13.

Keleti hadseregünk az utóbbi napokban súlyos vereséget szenvedett Macedónia jelentékeny folyamának, a Csernának partjain, amely keresztül-folyik Monasztir vidékén és a Vardarba ömlik. Végkép elvesztettük a macedóniai területet és a bolgár vezérkar „kommunikéje”, sajnos, jogosan fejezi ki magát a következőképen: „*1915 december 12-ike emlékezetes dátuma marad a bolgár hadseregnek és a bolgár népnek. Hadseregünk ezen a napon elfoglalta a három utolsó macedón várost, amely még az ellenség kezén volt: Doirant, Gyevgyelit és Szturgát. A franciákkal, angolokkal és szerbekkel vívott utolsó ütközetek a Doiran-tó partján és Ochrida mellett folytak. Az ellenséget mindenütt visszavertük. Macedónia fölszabadult; egyetlen ellenséges katona sincs már a területén.*”

Csütörtök, 1915 december 16.

„Franciaország a háború minden terhét Oroszországra hárítja.” Ezt a vádat időnkint újra meg újra hallom, olyan makacssággal és olyan egyöntetűen, hogy az már magában is elárulja, hogy a német propaganda műve.

Egy idő óta azonban ennek az állításnak az alkalmazásában valami szellemes variációt veszek észre: „Franciaországnak emlékeznie kellene, milyen nemeslelkű volt vele szemben III. Sándor cár, amikor Franciaország huszonöt évvel ezelőtt Oroszország szövetségéért könyörgött. Abban az időben Franciaország elvesztette minden tekintélyét; elszigetelt, gyöngé, megvetett volt; senki sem akart érintkezni, sem szövetkezni vele. Akkor Oroszország emelte föl, iázzál, hogy szövetségesül fogadta...”

Valahányszor csak alkalom kínálkozik, azonnal megcáfolom ezt a rágalmat, mert történelmi tévedés. Baráti őszinteséggel nyilatkozom erről a dolgról néhány úr előtt, akiknek a lelkiismerete szükségét érezte a fölvilágosításnak. Mihajloviics Miklós nagyherceg, aki hallgatott bennünket, bátorító tekintetet vetett felém.

Franciaország sohasem kérte és nem is sürgette Oroszország szövetségét. A tárgyalás minden szakaszában minden kezdeményezés Oroszország részéről indult ki. III. Sándor cár indította meg az első megbeszéléseket.

1891 március havában Frigyes császár feleségének elhamarkodott párisi utazása Franciaország és Németország között veszedelmes feszültséget idézett elő. Március 9-én Mohrenheim báró párisi nagykövet fölolvasta Ribot, az akkori külügyminiszter előtt Giersnek, a cár parancsára írt levelét, amely kijelenti, hogy: „Oroszország és Franciaország benső egyetértése szükséges az erők

helyes egyensúlyának fentartásához Európában.” Ez volt az előjáték.

A diplomáciák nyomban munkához láttak. Augusztus 27-én Ribot és Mohrenheim lerakták a szövetség alapjait azzal, hogy aláírtak egy meg-egyezést, amelynek értelmében Franciaország és Oroszország kötelezik magukat, hogy együttműködnek „minden olyan kérdésben, amely alkalmas az általános béke veszélyeztetésére és minden olyan intézkedésben, amelynek egyidejű elfogadását a háborús veszedelem a két kormánynak kötelességévé teszi”. A francia és orosz vezérkar ebben a szellemben kidolgozta egy katonai konvenció tervét, amelyet 1892 augusztus 17-én Boisdeffre tábornok és Obruchev tábornok aláírt.

Ezután azonban hosszú szünet következett a tárgyalásokban. A katonai konvenciót, hogy érvényes legyen, a kormányoknak ratifikálniuk kellett. III. Sándor abban a pillanatban, amikor az utolsó lépést meg kellett volna tennie, ügylátszik, megingott. A Panama-ügy Franciaországban a hangos botrányok korszakát nyitotta meg. Az egész monarchikus Európa gyönyörűséggel látta, hogy így föltáruznak társadalmi sebeink. Ezenföül a Palais Bourbon-ban a miniszterek egymásután buktak; a kormányzat mintha fölbomlófélben lett volna. Egy autokrata cár részéről súlyos felelősség vállalása lett volna szövetkezni az ilyen háborgó és rosszhírű Köztársasággal. III. Sándor elhatározta, hogy időt nyer. Többé nem beszéltek a szövetségről. Hónapok teltek el.

Azonban ez a helyzet nem tarthatott a végteleenségig. 1893 december 5-én Casimir-Périer, aki átvette a miniszterelnökséget és a külügyminiszteri tárcát, arra az álláspontra helyezkedett, hogy Franciaország érdeke és méltósága nem engedi meg, hogy tovább várjon Oroszország elhatározá-

sára. Akkoriban én a kabinetfőnöke voltam és emlékszem, hogy remegett benne a nemzeti büszkeség minden idegszála, mikor megismertettem vele az ügy iratait. Egyenes és határozott jellemével nem engedte meg, hogy ilyen fontos tárgyalás tizenhat hónapig szüneteljen és újra meg újra hangoztatta előttem: „Semmi kedvem sincs hozzá, hogy tűrjem ezt a bánásmódot. Ha a cár nem akarja szövetségünket, mondja meg! Akkor másfelé fogunk tájékozódni...” Azonnal elküldte nagykövetünket, Montebello grófot, aki éppen Parisban volt és akinek a szabadsága lejárt. Tanuja voltam a beszélgetésüknek. Casimir-Périer igen türelmetlen volt: „Mihelyt megérkezik Pétervárra, azonnal kihallgatást kér a cártól és nyilatkozatra bírja őt. Megengedem önnek, hogy olyan hangnemben beszéljen, amint szükségesnek tartja; de nekem határozott válasz kell...” Montebello, aki csupa hidegvér, tapasztalat és okosság volt, kifejtette, hogy föltétlenül bízunk III. Sándornak irántunk való érzelmeiben ési súlyos hiba volna, ha úgy tűnnék föl, mintha kételkednénk bennük; végül utalt arra, hogy a jövőre vonatkozólag rendkívül előnyösnek látja, ha Oroszország kezdeményezi a tárgyalások befejezését, mint ahogy ő indította meg 1891 március havában az első megbeszéléseket: „így sohasem mondhatják majd, hogy mi sűrgöttük a dolgot...” Casimir-Périer meghajolt ez érv előtt.

Montebello, mihelyt visszaérkezett, kihallgatást kért a cártól. Mint rendesen, az uralkodónál most is igen szíves fogadtatásra talált; de III. Sándor a legcsekélyebb célzást sem tette a szövetségi tervre. Montebello szilárdan megmaradt várakozó álláspontján. Parisban Casimir-Périer idegeskedett. Annál nagyobb volt az öröme, mikor 1894 január 1-én egy távirat hírül hozta neki, hogy a

cár a maga jószántából megparancsolta külügy-miniszterének, Giersnek, hogy ratifikálja a katonai konvenciót. Montebello, mikor január 8-án megküldte a ratifikációs iratokat, teljes joggal hangoztatta újra kijelentését: „így legalább sohasem mondhatják majd, hogy mi sürgettük a dolgot”.

*

Kedd, 1915 december 21.

Legutóbb írtam arról a fontos szerepről, amelyet a misztikus közösségek játszanak az orosz nép vallásos életében. Itt közlök néhány adatot az egyik legfurcsább és legszívósabb ilyen közösségről, a *szkopcij*, vagy a „megcsonkítottak” szektájáról.

Ez a szekta ugyanazokban a spiritualista elvekben gyökeredzik, mint a *chlistij*; de míg a „flagellánsok” abban buzgólkodnak, hogy a testet kimerítsék és így megfékezzeék, a *szkopcij* gyökerelesen megszabadítják magukat a nemi bűnözéstől a testi megcsonkítás révén.

Ennek a szektának az alapítója egy közönséges *muzsik* volt, Ivanovics András, aki 1730 táján született Orel környékén. Együgyű és gyöttrődött lelkére rendkívüli hatást gyakoroltak Krisztusnak bizonyos szavai: *Vannak férfiatlanok, kik anyjok méhéből úgy születtek; és vannak férfiatlanok, kik az emberek által tétettek azokká; és vannak férfiatlanok, kik magokat tették azokká mennyeknek országáért...** *Ha pedig kezéd vagy szemed megbotránkoztat téged, vágd el azt és vesd él magadtól. Jobb neked bénán vagy egy szemmel az életre bemenned, mint a gehenna tüzére vettetned ...** Boldogok a magtalanok! Boldogok a mé-*

* Szent Máté XIX 12.

** Szent Máté XVIII 8—9.

*hek, melyek nem szültek! Boldogok az emlők, melyek nem szoptattak!...** Ivanovics András mélységesen áthatották ezek a szavak, nyilvánvaló biztosítékát látta bennük az üdvösségnek, és maga fosztotta meg magát minden eszköztől, hogy innen-túl el ne követhesse többé a test átkozott bűneit. Minthogy nincs eltévelyedés, amely ne volna fertőző hatással a szláv lelkekre, az újdonsült eunuchnak rögtön tizenkét tanítványa akadt, akiket Krisztus és a Szentlélek nevében megférfiatlanított. Egyikük, Szelivanov Kondrati, akiben kiváló szónoki és rábeszélőtehetség lakozott, apostolául szegődött az új tanításnak. Az evangélium parancsait azokkal az isteni ígéretekkel támogatta, amelyeket Izaiás próféta hagyott ránk: *Mert ezt mondja az Úr a herélt emberekről: „A kik szigorúan ragaszkodnak az én szövetségemhez, adok azoknak az én házamban kiváltságos helyet; adok nekik jobb helyet és nevet, hogy nem mint a fiaknak és leányoknak nevek; örökkévaló nevet adok nekik, mely soha el nemvész”.*** Városról városra járt, Tambovba, Tulába, Rjazanba, Moszkvába és azt hirdette, hogy véres áldozattal kell megszabadulni a test pokoli hatalma alól. És mindenütt híveket toborzott. A propaganda hamarosan! olyan mértéket öltött, hogy a kormány letartóztatta az eretnenség vezetőit és 1774-ben az irkucki fegyházba küldte. Ivanovics András nem sokkal utóbb meghalt és csak halvány emléket hagyott maga után. Viszont Szelivanov számára káprázatos és legendás tevékenység korszaka kezdődött. Hire ment, hogy ő maga az Üdvözítő, Jézus Krisztus valóságos megtestesülése. Egy másik monda is járt szájról-szájra: hangoztatták, hogy III. Péter cár titokban

* Szent Lukács XXIII 29.

** Izaiás LVI 4—5.

megmenekült gyilkosainak töreitől és a misztikus fegyenc *armiak-ja*, alatt rejtőzködik. A templomok és kolostorok homályában még ennél is különösebb történetről suttogtak. Ez a szerencsétlen Feodorovics Péter nem volt Anna Petrovna fia: a Szentléleki közreműködésével csodálatosan fogantatott nénjének, Erzsébet cárnőnek méhében... élete végéig szüzen maradt..., bár ennek látszólag ellentmond rengeteg közismert tény. ő maga a szüzességet szomjúhozta és csak roppant ellenkezés árán egyezett bele a házasság szentségének fölvételébe. Ez a próba meghaladta erejét. Pál nevű fiának születése után megférfiatlanította magát, hogy ne legyen többé rabja felesége, Katalin tomboló fajtalanságának, aki aztán dühében meggyilkoltatta. Ez a fantasztikus mese fülébe jutott I. Pálnak; máris meghibbant elméjét roppantul megrendítette. Meg akarta ismerni Szelivanovot és parancsot adott, hogy azonnal hozzák vissza Szibériából. Az 1801 március 23-iki merénylet megghiúsította a két bolond találkozását. Azonban I. Sándor újra fölkarolta atyja eszméjét: hosszasan beszélgetett a *szopec-eel*, nagy jóindulatot tanúsított iránta és elszállásolta valami menedékhelyen. Később Krüdenerné keresett bizonyos ihletet a szent eunuchnál. Ekkoriban a szekta dicsőséges napokat élt: a neofiták között bojárokat, magas méltóságokat, udvari tiszteket, nagyvilági nőket emlegettek. Sándor cár, bármily kegyes volt is a *Krisztus-szopec-nek*, hamarosan kénytelen volt eljárni ellene. 1820-ban Szeli vanovot bezárták a szuzdali Szent Eufémusz-kolostor egyházi börtönébe. Kocsubej gróf belügyminiszter részletes és ismételt utasításai értelmében a fogollyal a legtitkolódzóbb módon kellett bánni; minden levelezéstől eltiltották; három órén kívül, akiket a legmegbízhatóbbak közül válogattak ki,

senki sem közeledhetett hozzá; nem volt szabail semmiféle könyvet adni neki, sem papiroost, tintát vagy tollat juttatni hozzá; szigorúan tiltva volt nevének kiejtése; a foglyok névjegyzékeiben és a hivatalos jelentésekben egyszerűen ezen a néven kell emlegetni: „az öreg”. Tanítványainak mégis sikerült fölfedezniök azt a helyet, ahol el volt zárva és több ízben is, igaz, hogy eredménytelenül, megpróbáltak bejuttatni hozzá egy-egy biztató üzenetet. Szelivanov utolsó órájáig! szenvedte ezt a kemény megpróbáltatást; 1832-ben meghalt.

I. Miklós uralkodása alatt a rendőrség határtalan szigorúsággal járt el a *szkopcij* ellen. Ezerféle módon üldözték őket: a köztereken megkorbácsolták és bebörtönözték őket a vologdai Szent Priluck vagy a Bajkál-tó melletti Troickij-Szelengszkij zárdába, vagy a Fehér-tenger közepében fekvő Szlovieckij vezeklő-kolostorba. Voltak, akiket besoroztak a kaukázusi büntetőszázadokba, vagy deportáltak Szibéria határszélére, vagy bányamunkára fogtak az Uralban. Mindez nem használt semmit. A vértanúi dicsfény minden áldozatot apostollá avatott. Szörnyű eretnokségükre térítették a foglyokat, a fegyenceket, a deportáltakat, a büntetőszázad katonáit, sőt még a vezeklő barátokat is, akik között az életüket kellett tölteniök.

A jobbagység eltörlését követő években a cári rendőrség lassanként engedett szigorúságából a *szkopcij-jal* szemben. Ezentúl csak nagyon botrányos esetekben lépett közbe, például ha a csonkítók erőszakosan bántak el fiatal teremtésekkel, vagy ha az operáció következményei halálosak voltak.

Innentúl a szekta ritkán hallatott magáról. Híveinek számát néhány ezerre becsülik. Különösen

Moszkva, Orel, Tula és Dél-Ukrajna vidékén laknak. Ihletük és propagandájuk gócpontja, misztikus Jeruzsálemük a Tambov és Morsanszk között fekvő Szosznova.

Az a véres művelet, amellyel valaki a szekta tagjává lesz, betölti és kimeríti a *szkopcij* egész vallási életét. Lelki és liturgiái hierarchiájukat egyesegyedül a testi csonkítások fontossága szabályozza. A „testvérek” és „nővérek”, akik beleegyeztek szerveik teljes eltávolításába és akik ekként testi személyükben lerombolták az „ördög minden búvóhelyét”, a „fehér bárányok” és „fehér galambok” nevet viselik; egyszersmindenkorra megtisztult testük dicsőségesen viseli „a császári nagy pecsétet”. A félénkek, akik csak részleges operációba egyeztek bele, továbbra is ki vannak téve a démon bizonyos támadásainak és tökéletlen sérüléseik sebhelyein csupán „a kisebb pecsétet” viselik.

A *szkopcij* elvből éjjel gyülekeznek össze, „a mi Urunk Jézus Krisztus példájára, aki mindig megvárta az éjszakát, hogy imádkozzék”. Férfiak és nők, „testvérek és nővérek”, fehér ruhába öltöznek. A szertartás forgatagos és eszeveszett táncokkal kezdődik, amelyeket végkimerülésig folytatnak, hogy meggátolják a vadállat alattomos fölébredését, bármily gyöngé és elgyötört is már. Aztán himnuszokat, zsoltárokat énekelnek; végtelen utániakban magasztalják Szelivanov vértanú érdemeit és szenvedéseit. Végül kereszttel jelölt fehér kenyérdarabkák alakjában kölcsönösen kiszolgáltatják egymásnak az Oltáriszentséget.

A mindennapi élet területén a *szkopcij* fanatikus spiritualizmusa furcsán elfajzik. Ha vallási rajongásuk lelohadt, ezek az aszkéták a legpozitívabb és a legönzőbb embereknek bizonyulnak. Szervedélyük a nyereszkedés és feltűnő szakértel-

met tanúsítanak kereskedelmi és bankügyekben. A kereskedőházakban szívesen alkalmazzák őket könyvelők és pénztárosok gyanánt. A többiek majdnem mind régiségkereskedésre, hitelügyletekre, uzsurára adják a fejüket. Mohóságuk nyugtalanokká és alattomosakká teszi őket. Misztikus összejöveteleiken kívül mintha nem volna meg bennük semmi előíze az örök boldogságnak, amelyért oly nagy árat fizettek. Az arcuk mindig komor és rideg. Azzal, hogy levágták magukról „a pokol kulcsait”, kiszárították magukból az emberi gyöngédség tejét. Sőt ezekben a „fehér bárányokban” a kegyetlenség bizonyos ösztöne is fölfedezhető. Az a mód, amellyel a fiatal fiukat és fiatal leányokat megtérítik, hogy „báránykakká” változzanak, gyakran az erkölcsi és testi kínzás válogatott szörnyűségeibe torkollik.

*

Szombat, 1915 december 18.

Doumer ma délelőtt a Finnországi-pályaudvaron elhagyta Petrogradot.

Tárgyalása, mint előrelátható volt, gyakorlati szempontból mindenféle akadályokba ütközött. Alexejev tábornok erélyesen síkraszállt ama gondolat ellen, hogy 400.000 embert küldjenek Franciaországba, akár csak tíz hónapra fölosztott egymásután következő negyvenezres csoportokban is. A szinte leküzdhetetlen szállítási nehézségeken kívül hangsúlyozta, hogy azoknak a kiképzett tartalékoknak száma, amelyekkel az orosz hadsereg rendelkezik, teljességgel elégtelen a frontoknak roppant kiterjedéséhez képest. A cári kormány, hogy bizonyosságát adja jóindulatának, elhatározta, hogy kísérletképen küld egy gyalogdandárt, amelyet azonnal útnak indítanak Archangelszkbe, mihelyt az admirális biztositani tudja átkelését a Fehér-tengeren,

*

Szerda, 1915' december 22.

Le kell adnom névjegyemet a Miklós lovassági iskola parancsnokánál, amely a messze eső Narva-városrészben van, az Obvodnij-csatorna mellett; visszajövet kedvem támad átmenni a Szemenovszkij-téren, amelynek vége eddig a csatornáig nyúlik, a carszkoje-szelói pályaudvar mögött.

A szennyes és nyomasztó égbolt alatt, amelyből fakó világosság árad, a sárgafalú kaszárnyákkal köryezett, sáros hóval és befagyott pocsolyákkal borított tér siralmasan piszkos, komor, ijesztő látvány. Épp ez a környezet kellett annak a patetikusan jelenetnek a földidézéséhez, amelynek ugyanezen a napon, 1849 december 22-én ez a tér volt a színhelye.

Akkoriban egy csoport ifjú szocialistát, akiknek Petracsevszkij volt a vezérük, államérből vád alá helyeztek, az Erőd börtönébe vetettek és aztán végtelenül hosszú vizsgálat után, minden bizonyíték nélkül halálra ítélték őket. A húsz halálraítélt között ott volt Dosztojevszkij is. Az egyik vádlott a börtönben megőrült.

December 22-én reggel kivégezték őket az Erődből és kocsiba ültették. A tárgyalás előző nap volt, de ők még nem ismerték az ítéletet. Félórás út után a Szemenovszkij-téren szálltak le. Rémult szemeik előtt vérpad és húsz pózna emelkedett. Ugyanekkor koporsókkal megrakott hatalmas társzekér érkezett. Fölmentek a vérpadra. Ekkor az írnok részletesen fölolvasta az ítéletet. Dosztojevszkij odafordult egyik szomszédjához és ezt suttogta: „Nem tudom elhinni, hogy meghalunk!...” Aztán a pápa „elmondta az utolsó imádságokat és odanyújtotta a feszületet az elítélteknek. Végül minden pózna elé négy-négy katona állt. Fölemelték puskájukat. De hirtelen kürtszó harsant és az írnok hangosan elkiáltotta magát:

„Ófelsége a cár méltóztatott megkegyelmezni nektek!”

Másnap Dosztojevszkij és társai bilincsbe verve elindultak Szibériába.

A *Holtak házá-nak* szerzője egész életében megőrizte ennek a gyászos jelenetnek gyötrő emlékét. Húsz évvel később a *Félkegyelmű-ben* ezeket a szavakat adja Myskin herceg ajkára: „Van rosszabb is, mint a kínzás; mert a testi szenvedések elterelik figyelmünket a lelki szenvedésektől... A legszörnyűbb fájdalom nem a testen ejtett seb, hanem az a föltétlen bizonyosság, hogy egy órán, tíz percen, egy másodpercen belül lelkünk kiröppen a testből és hullává leszünk... Ki merné állítani, hogy az emberi természet képes elviselni ezt, anélkül hogy beleőrülne¹? Talán vannak emberek, akik előtt fölolvasták a halálos ítéletüket; akiket vergődni hagytak a várakozásban, akiknek végül ezt mondták: *Menjetek! Kegyelmet kaptok!* Ezeknek az embereknek kellene elbeszélniök benyomásaikat. Maga Krisztus beszélt ezekről a borzalmakról és erről a rémületről.”

*

Szombat, 1915 december 25.

A múlt hét folyamán a cárevics, aki elkísérte atyját egy galíciai szemleútra, heves orrvérzést kapott, amelyet hamarosan hosszas ájulások súlyosbítottak.

A cári vonat azonnal visszafordult Mohilev felé, ahol a gyógyítás könnyebb lett volna. De mint-hogy a betegnek rohamosan hanyatlott az ereje, a cár parancsot adott, hogy menjenek tovább, egészen Carszkoje-Szelóba.

Ama rettenetes válság óta, amelyen Nikolajevics Alexis 1912-ben átesett, még egyszer sem volt

ilyen súlyos vérzékenységi rohama. Kétszer is azt hitték, hogy mindjárt meghal.

Mikor a cárné megkapta a borzasztó hírt, első gondja volt Rasputint hívatni. Lelke mélyéből könyörgött hozzá gyermekéért, A *sztarec* azonnal imába merült. Rövid ima után büszkén kijelentette:

— Adj hálát Istennek! Ezúttal még a kedvemért meghagyja fiad életét...

A vonat másnap, december 18-án reggel érkezett Carszkoje-Szelóba. A cárevics állapota hajnaltájban hirtelen javult; a láz süllyedt, a szive erősebben vert, a vérömlés csillapodott. Az orrseb még aznap estére behegedt.

Hát hogyné hitt volna a cárné Rasputinban?

*

Hétfő, 1915 december 27.

Szaszonovval folytatott bizalmas beszélgetés során utalok a kifáradásnak arra a számos tünetére, amit mindenfelé tapasztalok a közvéleményben.

— Még tegnap is, az egész klub előtt, az egyik igen magasrangú udvari méltóság, egyike azoknak, akik legsűrűbben érintkeznek a cárral, közvetlenül mellettem nyíltan kijelentette, hogy a háború folytatása örültség és hogy minél előbb meg kell kötni a békét,

Szaszonov fölháborodott mozdulatot tesz. Aztán jóízű mosollyal ezt mondja:

— Elmesélek egy történetet, amely rögtön el fogja feledtetni önnel a tegnapi kellemetlen benyomást; igazolni fogja ön előtt, hogy a cár soha még ilyen elszánt nem volt Németországgal szemben ... íme a' történet: A cár személye körüli öreg miniszterünk, Fredericks, már harminc éve benső barátságban van Eulenburg gróffal, a berlini udvar főmarsalljával. Párhuzamosan ugyan-

azt a pályát futották be; majdnem egyidőben nyerték el ugyanazokat a méltóságokat, ugyanazokat a kitüntetések. Hivataluk hasonlósága beavatta őket a német és az orosz udvar minden bizalmas dolgába és titkába. Mindent ismertek, mindenbe be voltak avatva, politikai küldetésekbe, az uralkodók levelezésébe, házassági tárgyalásokba, családi ügyekbe, ajándékok és kitüntetések kölcsönös kicserélésébe, hercegi botrányokba, morganatikus házasságokba ... Nos, három héttel ezelőtt Fredericks levelet kapott Eulenburgtól, amelyet valami ismeretlen küldönc hozott Berlinből és a borítékon lévő bélyegző tanúsága szerint az egyik petrogradi postahivatalban adott föl. Ez a levél így hangzik: *„Isten, uralkodóink, országaink iránti kötelességünk parancsolja mindkettőnknek, hogy minden tőlünk telhetőt megtegyünk olyan közeledés létrehozására uralkodóink között, amely lehetővé tenné kormányainknak, hogy megtalálják a tisztességes béke alapjait. Ha sikerül újra helyreállítanunk egykori barátságunkat, nem kételkedem, hogy hamarosan megérjük ennek a rettenetes háborúnak a végét”* stb. Fredericks azonnal átadta ezt a levelet öfelségének, aki engem hivatott és véleményemet kérte. Én azt feleltem, hogy Eulenburg ezt a lépést csak uralkodójának határozott parancsára tehetette; itt tehát megdönthetetlen bizonyíték van a kezünkben, mekkora fontosságot tulajdonít Németország annak, hogy éket verjen Oroszország és szövetségesei közé. A cár ezt belátta és így szólt: „Eulenburg, úgylátszik, nem is sejti, hogy nem kevesebbet tanácsol nekem, mint holmi erkölcsi és politikai öngyilkosságot, Oroszország megalázkodását és becsületes fölládozását. Az ügy azonban eléggé érdekes ahhoz, hogy még gondolkodjunk rajta. Szíveskedjék tehát valami vá-

lasztervezeten gondolkodni és hozza el nekem holnap ...” Mielőtt átadta volna a levelet, hangosan fölolvasta: aztán kék ceruzájával aláhúzta ezeket a szavakat: *egykori barátságunkat és a szélére odaírta: Ez a barátság meghalt. Hallani sem akarok többé róla!* Másnap öfelsége elé terjesztettem egy választervezetet, amelynek ez volt a lényege: *Ha Ön őszintén óhajt a béke visszatérésén munkálkodni, eszközölje ki Vilmos császártól, hogy egyidejűleg ugyanezt a javaslatot intézze mind a négy szövetségeshez. Máskülönbén semmiféle tárgyalás nem lehetséges.* A cár meg sem nézte tervezetemet, hanem így szólt: „Tegnap óta gondolkoztam a dolgon. Bármily válasz, ha mégoly elutasító is, azzal a kockázattal járna, hogy az érintkezés fölveteléséhez való hozzájárulásnak magyarázhatnák. Ennélfogva Eulenburg levele válasz nélkül marad.”

Kifejezem Szaszonov előtt élénk megelégedésemet:

— Ez volt az egyedüli helyes magatartás. Örülök, hogy a cár magától megérezte ezt; nem is vártam mást az ő hűséges jellemétől. Azzal, hogy minden választ megtagadott, tökéletes szövetségesnek bizonyult. Ha beszél vele, kérem, tolmácsolja előtte üdvözetemet és köszönetemet.

•

Kedd, 1915 december 28.

Mostani oroszországi tartózkodásomig sohasem érintkeztem más oroszral, mint diplomatákkal és kozmopolitákkal, vagyis a nyugatiságtól többé-kevésbé átítatott, a nyugati logikához és módszerekhez többé-kevésbé hozzáidomult lelkekkel. Mennyire más az orosz lélek, ha természetes környezetében, a tulajdon klímája alatt figyeli meg az emberi

Idestova két éve, hogy Petrogradban élek s a politikusokkal, katonákkal, világfiakkal, hivatalnokokkal, újságírókkal, pénzemberekkel, iparosokkal, tanárokkal folytatott beszélgetéseim során igen gyakran megdöbbenett elgondolásaiknak és terveiknek bizonytalan, ingatag, állhatatlan jellege. Mindig van valami hiba elgondolásaik sorrendjében és összefüggésében. A tények és a gondolatok kapcsolata bizonytalan; a számításaik hozzávetőlegesek, a távlataik zavarosak és határozatlanok. Ennek a háborúnak a folyamán hány szerencsétlenséget és számítási hibát megmagyaráz az a tény, hogy az oroszok a valóságot csupán az álom ködén át látják és nincs pontos ismeretük sem az időről, sem a térről! A képzeletük kiváltképen széthulló; csak a ködös és híg képzetekben, a pontatlan és szervesetlen elgondolásokban leli gyönyörűségét. Ezért tudják úgy átérezni a zenét.

*

Szerda, 1915 december 29.

A cár, híven ahhoz a gondolatához, hogy közvetve segít a szerbeken egy galíciai melléktámadással, offenzívába kezd a besszarábiai fronton és a Sztrypától keletre, Lemberg irányában. Elkeseredett harcok kezdődnek Toporovcénél Cernowitz mellett, Bucacnál a Sztrypa partján és Trembovliánál Tarnopol mellett, amelyekben az oroszok mintha visszanyerték volna minden lendületüket.

Egyidejűleg a volhyniai hadsereg támadja az osztrákokat és németeket a Sztyr mentén, a pinszki mocsártól délre, Rovno és Cartorijszk vidékén.

Csütörtök, 1915 december 30.

A petrogradi szalonokban nagy az izgalom. Burkolt szavakban egy politikai botránnyról beszélnek, amelybe bele vannak keverve a cári család tagjai és bizonyos Waszilcsikov Mária kisasszony. A német uralkodókkal folytatott titkos levelezésre célozgatnak.

Néhány pontos részlet, amelyeknek igazságáról meggyőződtem, beigazolta előttem, hogy az ügy komoly. Kérdést intézek tehát Szaszonovhoz, aki a következő választ adja:

— A körülbelül ötvenéves Waszilcsikov Alexandrovna Mária, Waszilcsikov Ilarionovics Szergej herceg unokahúga, aki rokonságban van az Uruszovokkal, a Wolkonszkijekkel, az Orlov-Davidovokkal, a Mescserszkijekkel stb., cárnők udvarhölgye, a háború kitörésekor Bécs környékén az egyik semmeringi villában lakott. Rendszerint itt élt és állandó érintkezésben volt az egész osztrák arisztokráciával. A nyaraló, amelyben a Semmeringen lakott, Liechtenstein Ferenc herceg tulajdona, aki 1899-ben Ausztria szentpétervári nagykövete volt. Az ellenségeskedések kitörésekor a kisasszonyt internálták a villájába, ahol egyébként nagy társaságokat fogadott.

Néhány héttel ezelőtt a hesseni nagyherceg menedéklevelet küldött neki és arra kérte, jöjjön Darmstadtba. Minthogy benső barátságban volt Ernő Lajos nagyherceggel és nővéreivel* és szenvedélyei volt a kotnyeleskedés és a cselszövés, azonnal útrakelt.

* Nővérei: 1. Viktória hercegnő, aki 1863-ban született és Battenberg Lajos herceghez ment feleségül; 2. Erzsébet hercegnő, aki 1864-ben született, Alexandra vias Szergej nagyherceg özvegyié; 3. Irén hercegnő, aiki 1866-ban született és Henrik porosz hercegnek, Vilmos császár öccsének a felesége; végül 4. Alexandra Peodorovna cárné.

Darmstadtban a herceg arra kérte, hogy menjen Petrogradba és tanácsolja a cárnak, hogy hadéktalanul kösse meg a békét; hangoztatta, hogy Vilmos császár hajlandó Oroszország javára igen előnyös föltételekbe beleegyezni; sőt azt is elhittette vele, hogy Anglia már kezdeményező lépést tett a berlini kancellári hivatalban a különbéke érdekében; azzal fejezte be, hogy Oroszország és Németország kibékülése szükséges a dinasztikus elv föntartására Európában.

Annyi bizonyos, hogy jobb helyre nem is fordulhatott volna, mint Alexandrovna Máriához, akinek a képzelete nyomban tüzet fogott; már látta magát, amint bogozza a régi szövetsegeseket és ekként megmenti a cárizmust s egyúttal visszaadja a békét a világnak.

Nagyobb pontosság okáért a nagyherceg tollba mondta neki angolul mindazt, amit közölt vele és Alexandrovna Mária ezt a szöveget még a beszélgetés folyamán franciára fordította: ez az okmány Szaszonovnak volt szánva. Ezután a nagyherceg átadott neki két sajátkezű levelet; az egyik a cárnak, a másik a cárnénak szolt. Az előbbi levél tulajdonképen csak összefoglalta barátságos és bensőséges szavakban a Szaszonovnak szóló jegyzéket. A második levél sokkal szívélyesebb hangú volt, hivatkozott a cárné legbensőbb érzelmeire, családi és ifjúkori emlékeire; ez volt az utolsó mondata: „Tudom, mennyire oroszvá váltál; mégsem tudom elhinni, hogy Németország ki van törölve a te német szívedből.” Egyik levél sem volt lezárva, hogy Szaszonov a jegyzékkel együtt futólag elolvashassa őket.

Másnap Waszilcsikov kisasszony német litlevéllel Berlingen, Kopenhágán és Stockholmon át Petrogradba utazott.

Amint megérkezett, azonnal fölkereste Szaszo-

novot, aki nagyon meg volt lepve és azonnal fogadta. Mikor átvette a jegyzéket és a két levelet, kifejezte fölháborodását Alexandrovna Mária előtt, hogy magára vállalta ezt a küldetést. Ez a fogadtatás, amely fölforgatta minden reményét, rombadöntötte légvárait, Alexandrovna Máriának szavát szegte és megdöbbsentette.

Szaszonov még aznap este Carszkoje-Szelóba ment és jelentést tett az uralkodónak. A cár arca, mindjárt az első szavakra megrándult. Átvett a két levelet és olvasatlanul, fölháborodottan az asztalra dobta őket. Aztán ideges hangon ezt mondta:

— Mutassa a jegyzéket!

Minden mondatnál dühösen fölkiáltott:

— Hát nem gyalázat, hogy ilyen javaslatokat tesznek nekem!... És hogy merészelt hozzám juttatni ezeket ez a cselszövő, ez az örült nő!... Ez a papiros a hazugságok és aljasságok szövvénye! ... Hogy Anglia el akarja árulni Oroszországot! Micsoda képtelenség!...

Mikor befejezte az olvasást és könnyített az idegzetén, ezt kérdezte:

— Mit csinálunk Waszilcsikov Máriával? ... Ismeri ön a terveit?

— Nekem azt mondta, hogy rögtön vissza akar utazni a Semmeringre.

— Ah, csakugyan! Hát azt képzeli, hogy visszahagyom Ausztriába!... Nem, többé nem teszi ki a lábát Oroszországból. Internáltatom a birtokán, vagy valamelyik kolostorban. Holnap majd megbeszéltem a kérdést a belügyminiszterrel.

*

Péntek, 1915 december 31.

A cár mindenki előtt, aki csak az utóbbi napokban érintkezett vele, fölháborodottan és szigorúan

nyilatkozott Waszilcsikov Alexandrovna Máriáról:

— Elfogadni ilyen megbízatást egy ellenséges uralkodótól!... Ez a nő nyomorult vagy örült... Hogy-hogy nem érte föl ésszel, hogy e levelek elvállalásával súlyosan kockáztatja a magam és a cár né jóhíréf?...

Parancsára Waszilcsikov Alexandrovna Máriát tegnap letartóztatták és elvitték Csernigovba s ott egy kolostorban internálták.

ÖTÖDIK FEJEZET.

1916 január 1—január 26.

Szombat, 1916 január 1.

Spalajkovics szerb követ meglátogat; arca dúlt, szemei láztól és könnyektől csillognak. Mikor helyet kínálom, összetörten hull az egyik karosszékre.

— Tudja ön — szólal meg —, hogyan fejeződött be visszavonulásunk! Ismeri a részleteket?.., Kmondhatatlan vértanúság ez!

Ma délelőtt részletesebb értesüléseket kapott arról a tragikus kivonulásról, amelyet a szerb hadsereg végrehajtott Albánia jeges Alpesein át, metsző hóviharban, födél nélkül, élelmiszer nélkül, a szenvedéstől kimerülten, a fáradtságtól aléltan, hullák szakadatlan sorát hagyva maga mögött. És mikor végre San Giovanni di Meduába érkezett, az Adriai-tenger partjára, ott végső megpróbáltatásul az éhség és a tífusz várt reá.

Térképet teríték ki kettőnk között; fölé hajolva mutogatja ennek a gyászos hedzsrának az útvonalát:

— Amint látja, újra végigmentünk nemzeti életünk minden történelmi szakaszán...

Csakugyan, a visszavonulás Belgrádban kezdődött, ahol Karagyorgyevics Péter 1806-ban kényszeri tette a törököket, hogy elismerjék Szerbia fejedelmének. Aztán következett Kragujevac, a szerb autonómia első éveiben Obrenovics Milos

fejedelem székhelye; azután Nis, a nagy királynak, Nemanya Istvánnak keresztény városa, aki a tizenkettedik században fölszabadította Szerbiát a bizánci uralom alól; aztán Krujevác, Brankovics Lázár fővárosa, a vártanú cáré, akit 1389-ben a koszovói csataterén a haldokló Murád szultán szemeláttára lefejeztek; aztán Kraljevo, ahol Szent Száva a tizenharmadik században megalapította Szerbia független egyházát; aztán Raska, a szerb nép legelső bölcsője és a Nemanyák ősi hűbérbirtoka; aztán Üszküb, ahol a híres Dusán 1346-ban „a szerbek, görögök, albánok és bolgárok cárjává és urává” koronáztatta magát; aztán Ipek, amelynek patriarchátusa volt a nemzeti öntudat menedékhelye a török hódoltság hosszú éjszakájában; szóval a szerb hazafiság valamennyi szentélye.

Spalajkoviccs hozzáteszi:

— Képzeld el, milyen lehetett ez a visszavonulás, nem is szólván a hadseregünk nyomában járó ezer meg ezer menekültről. Képzeld el...

És a megindultságtól elcsukló hangon beszél az öreg Péter királyról, aki haldoklott, de semmiáron sem akarta elhagyni csapatait és ökröktől vont tüzérségi lőszerkocsin utazott; az öreg Putnik vajdáról, aki épp olyan beteg volt, mint királya és hordágyon feküdt; végül a barátok hosszú menetéről, akik vállaikon vitték a templomok ereklyéit, éjjel-nappal mentek a hóban, gyertyával a kezükben és zsoltárokat imádkoztak.

— Hiszen ez valóságos eposz — kiáltok föl —, valóságos hősköltemény, amit ön itt elbeszél!...

*

Hétfő, 1916 január 3.

Minthogy a szerbek immár harcképtelenné váltak, a keleti francia-angol hadsereg kénytelen

volt elhagyni Szerbiát és visszavonulni Szalonikibe, ahol Serrail tábornok hatalmas megerősített tábor szervezésén dolgozik.

Ez a visszavonuló mozdulat csak nagynehezen volt végrehajtható, a bolgárok nyugtalanító nyomása alatt, akik erőltetett menetekben azon meszkedtek, hogy bekerítsék csapatainkat.

A visszavonulás teljes rendben fejeződött be; egész hadianyagunkat meg tudtuk menteni.

*

Kedd, 1916 január 4.

A Szent György-lovagok ünnepe alkalmat adott a cárnak, hogy újból hangoztassa a háború folytatására irányuló akaratát; kiáltványt intézett hadseregéhez, amely így végződik:

Legyetek szilárdan meggyőződve, hogy, mint a háború elején mondtam, nem kötök békét addig, míg az utolsó ellenséges katonát el nem űztük területünkről. Ezt a békét csak szövetségeseinkkel teljes egyetértésben kötöm meg, akikhez nem a papiros-szerződések, hanem az igazi barátság és a vér kötelékei kapcsolnak... Isten óvjon benneteket!

Ez a legjobb felelet azokra a közeledési kísérletekre, amelyek legutóbb a hesseni nagyherceg és Eulenburg gróf közvetítésével Németországból kiindultak ...

*

Csütörtök, 1916 január 6.

L... nevű informátorom szerint, akinek bizalmas összeköttetései vannak az *Ochraná-val*, a különféle szocialista csoportok vezetői körülbelül két héttel ezelőtt összegyűltek Petrogradban, amit különben július havában is megtettek. A titkos összejövetelen ezúttal is Kerenszki „munkáspárti” képviselő elnökölt. Az összejövetel főtárgya ama

forradalmi cselekvési program megbeszélése volt, amelyet a Svájcba menekült „maximalista” Lenin legutóbb a zimmerwaldi nemzetközi szocialista kongresszuson kifejtett.

A tanácskozás, amelyet Kerenszki nyitott meg, a következő egyhangú határozatot hozta. 1. Az orosz hadsereg szakadatlan vereségei, az állami igazgatás zűrzavara és gondatlansága, a cárné felől keringő szörnyű mende-mondák, végül Basputin botrányai teljesen lerombolták a cárizmus tekintélyét a tömegek lelkében. 2. A nép mélységesen megundorodott a háborútól, amelynek immár sem az okát, sem a célját nem érti. A pót-századok tartalékosai napról-napra, jobban vonakodnak kimenni a frontra, a harcoló hadsereg katonai értéke pedig rohamosan csökken. Másrészt a gazdasági nehézségek egyre szaporodnak és súlyosodnak. 3. Ennélfogva valószínű, hogy Oroszország előbb vagy utóbb kénytelen lesz szakítani szövetségeseivel és különbékét kötni. Magukra vessenek a szövetségesek! 4. Ha azonban ennek a békének a tárgyalásait a cári kormány folytatná le, akkor az nyilván reakciós béke, monarchikus béke lesz. Márpedig a békének mindenáron demokratikus, szocialista békének kell lennie.

Kerenszki a vitát állítólag ezzel a gyakorlati következtetéssel zárta be: „Mihelyt látjuk, hogy elérkezett a háború végső válsága, meg kell buktatnunk a cárizmust, magunknak kell kezünkbe ragadni a hatalmat és fölállítani a szocialista diktatúrát.”

*

Péntek, 1916 január 7.

Igen kemény és igen véres harcok a pinszki mocsárral határos Cartorijszk vidékén. Minden orosz támadás megtört.

Tovább délre, Kelet-Galíciában, Czernovitz-cal szemben, az osztrákok valamicskét hátrálnak.

Nariskin ezredes, a cár hadsegéde, aki naponta érintkezik vele, ezt mondja nekem:

— Ófelségét nagyon leverte a szerbek katasztró-fája; minden pillanatban arra kér bennünket, hogy tájékoztassuk ennek a szerencsétlen hadseregnek halálküzdelméről.

*

Szombat, 1916 január 8.

Az orosz papság erkölcsi tekintélye Rasputin-nak és klikkjének befolyása alatt napról-napra süllyed.

Egyike a legfrissebb eseményeknek, amelyek megrendítették a hívők lelkiületét, az a konfliktus, amelyet János, tobolszki érsek szenttéavatása támasztott a múlt ősszel Barnabás püspök és a Szent-Szinódus között.

Barnabás harmadfél évvel ezelőtt még csak tudatlan és részeges barát volt, mikor Rasputin, gyermekkori barátja és pokrovszkojei vidám cimborája, fejébe vette, hogy püspöki méltóságra emeli. Ez az előléptetés, amely ellen a Szent-Szinódus bátran fölvette a küzdelmet, nagy vallási botrányok korszakát nyitotta meg.

Alig hogy beiktatták Barnabás püspököt magas méltóságába, az az ötlete támadt, hogy egyházmegyéjében zarándokhelyet létesít, amely az egyház szent érdekeit és egyúttal a maga egyéni érdekeit szolgálná. A zarándokok bizonyosan özönlenének, az ajándékok nemkülönben; mert a csodák sem maradnának el. Rasputin azonnal fölfogta, milyen pompás eredményeket lehet várni e kegyes vállalkozástól. Mindenekelőtt belátta, hogy új ereklyékről, új szentnek, vagy ami még jobb: külön erre a célra kanonizált szentnek az ereklyéi-

ről kellene gondoskodni, hogy a csodák annál biztosabbak, bőségesebbek, csodálatosabbak legyenek. Gyakran megfigyelte, hogy az új szentek szívesen mutatják meg csodatévő hatalmukat, míg a régi megdicsőültek, ügylátszik, nem talál-
nak már benne semmi gyönyörűséget. Ezek az új ereklyék éppen kéznél voltak: Maximovics János érsek holtteste volt ez, aki szentség hírében halt meg Tobolszkban, 1715-ben. Barnabás püspök haladéktalanul megindította a szenttéavatási eljárást. Azonban a Szent-Szinódus belelátott az ügy rejtelseibe és úgy döntött, hogy a kérés tárgyalását elhalasztja. A püspök túltette magát ezen és minden szabály ellenére, önhatalmúlag kimondta János érseknek, „Isten szolgájának” szenttéavatását; aztán közvetlenül kérte a cári jóváhagyást, amely minden szenttéavatásnak elengedhetetlen és döntő formalitása volt. A cár megint kénytelen volt engedni a cárnénak és Rasputinnak; sajátkezűleg írta alá a táviratot, amely hírül vitte Barnabás püspöknek a legfelsőbb megerősítést.

A Szent-Szinódusban Rasputin klikkje ujjongott. Azonban a gyűlés többsége elhatározta, hogy nem tűri az egyház törvényeinek ezt a szembe-
szökő megsértését. Szamarin főprokurátor, ez a becsületes és bátor férfi, akire a moszkvai nemes-
ség előterjesztése alapján csak nemrégiben esett a cár választása, mikor a hitvány Szabler utódjává nevezte ki, minden erejével támogatta a tiltakozókat. Anélkül hogy jelentést tett volna a cárnak, magához hívatta Tobolszkból Barnabás püspököt és ráparancsolt, hogy vonja vissza dekrétumát. A püspök kereken és kihívóan megtagadta: „A Szent-Szinódus tehet vagy gondolhat amit akar, nem törődöm vele. Az Ófelségétől kapott távirati megerősítés nekem elegendő...”

Ekkor Szamarin indítványára a Szent-Szinódus elrendelte, hogy az egyházi törvényeket lábbal tipró főpap püspöki méltóságától megfosztassák és egy kolostorba száműzessék. Csakhogy ehhez is ki kellett eszközölni a cár jóváhagyását. Szamarin bátran magára vállalta, hogy észretéríti a cárt. Harcba vetette minden ékesszólását, energiáját, alattvalói hűségét és jámborságát. II. Miklós unottan, ideges mozdulatokkal hallgatta; végül ezt mondta: „Maglehet, hogy a püspökhöz intézett táviratom nem volt helyes. De ami megtörtént, megtörtént. És tudni fogom a módját, hogy akaratom iránt mindenkit tiszteletre kényszerítsek.” Egy héttel később Szamarin főprokurátor helyébe egy ismeretlen és szolgálalkú hivatalnokot, Rasputin egyik csatlósát, Woljin Sándort nevezték ki. És nem sokkal utóbb a Szent-Szinódus elnökét, Vladimir petrogradi metropolitan aki ebben a konfliktusban a legderekasabb magatartást tanúsította, áthelyezték a kievi püspökségre és kénytelen volt a birodalom legelső egyházi méltóságát átengedni Rasputin egy másik pártfogoltjának, Pitirim püspök georgiai exarchának.

*

Vasárnap, 1916 január 9.

Egyik különös jele az orosz lélek jellemző beidegzettségeinek az a kedvtelés, amellyel az írók a börtönök, a fogolytáborok, a száműzetési helyek életét leírják. Minden regényírónak rendes témája ez; mindegyik kötelességének tartja, hogy egy-egy megindító kalandot valamelyik fegyház vagy szibériai büntetőintézet komor keretébe foglaljon.

Dosztojevszkij kezdte azzal, hogy beleszötte személyes emlékeit abba a könyvbe, amely szerintem mesterműve, *A holtak házának emlékei-re*.

Tolsztoj a *Feltámadás-ban* kérlelhetetlen realizmussal vezet bennünket a fegyház és a száműzetés legapróbb anyagi, igazgatási, erkölcsi részleteibe. Korolenko, Gorkij, Csehov, Veresszajev, Andrejev, Dyinov stb. ugyancsak leróják adójukat a borzalmak e múzeumában, hol a képeknek háttérét a Szent Péter- és Pál-erőd, a schlüsselburgi citadella, Turusanszk és Jakuck halottas pusztaságai, a Szachalin jeges partjai alkotják. Valószínű, hogy a legtöbb olvasó ezt mondja magában: „Egyszer talán én is odakerülök.”

*

Kedd, 1916 január 11.

A galíciai seregekben a kegyetlen hideg és a közlekedés hihetetlen nehézségei ellenére is feltűnő a kezdeményezőerő, és a lendület.

Badziwill Szaniszló herceg, aki ebből a zónából érkezik, meséli nekem, hogy a múlt héten egy elfogott német tiszt, amikor lengyelül hallotta őt beszélni, odalépett hozzá és ugyancsak lengyelül a fülébe súgta:

— A németeknek végük van. Kitartás!.. Éljen Lengyelország!

Szerda, 1916 január 12.

Az angol és francia csapatok baj nélkül befejezték a Gallipoli-félsziget kiürítését.

A kudarc teljes, de a katasztrófát elkerültük.

A törökök erőfeszítése most már Mezopotámia, Örményország és Macedónia ellen fog irányulni.

*

Csütörtök, 1916 január 13.

A cárizmus elveinél és szervezeténél fogva köteleen csalhatatlan, hibátlan, tökéletes lenni. Egyetlen kormányzatnak sincs ily mértékben szük-

sége értelmességre, becsületességre, okosságra, parancsoló értelemre, tisztánlátásra, tehetségre; mert rajta kívül, vagyis közigazgatási oligarchiáján kívül nincs semmi: sem ellenőrzőszervek, sem autonóm csoportok, sem a közvéleménynek semmiféle törvényes vagy hagyományos szervezete.

Ennélfogva, ha hiba történt, mindig túlkésőn veszik észre és nincs senki, aki jóvátenné.

Péntek, 1916 január 14.

Az ortodox január elseje alkalmából a cár ezekkel a szavakkal fordul hadseregéhez:

Az 1916. év küszöbén üdvözleteimet küldöm nektek, derék harcosaim. Szívemmel és gondolatommal veletek vagyok a harcokban és a lövészárkokban ... Véssétek jól telketekbe: forrón szeretett Oroszországunk csak akkor biztosíthatja függetlenségét és jogait, ha döntő győzelmet arat az ellenségén. Hasson át benneteket az a gondolat, hogy győzelem nélkül nem lehet és nem lesz béke. Ezt a győzelmet, bármily erőfeszítésekbe, bármily áldozatokba kerüljön is, meg kell szereznünk a hazának.

*

Szombat, 1916 január 15.

Az osztrákok tegnapelőtt bevonultak Cetinjébe, amelyet a montenegróiak, úgylátszik, nagyon szívesen engedtek át nekik.

B... tábornok, aki ezt a hírt közli velem, megjegyzi:

— Ennek a visszavonulásnak árulás-szaga van!

*

Vasárnap, 1916 január 16.

Gallipoli kiürítése az angol-francia csapatok által, lesújtó hatást kelt az orosz közvéleményben. Mindenfelől ugyanazt a megjegyzést hallom: „Most eldőlt a kérdés; sohasem kapjuk meg Konstantinápolyt ... Hát akkor minek folytatni a háborút?”

Szerda, 1916 január 19.

Alexejev tábornok erélyes ösztönzésére az orosz hadsereg puskaellátása érezhetően javult.

A jelenleg rendelkezésre álló mennyiségek a következők:

1. A fronton használatban van 1,200.000 puska.
2. Archangelszkben ki van rakva 155.700 puska.
3. Alexandrovszkban ki van rakva 530.000 puska.
4. Angliából útban van 113.000 puska.

A szállítás a Fehér-tengeren jégtörők segítségével, hallatlan nehézségek árán folyik. Alexandrovszk vidékén rénszarvasoktól vont szánkók rop-pant hálózatát szervezték meg. Pedig Murmanszk és Petroszavodszk között a távolság nem kevesebb, mint ezer kilométer!

Április végéig ezenfölül 850.000 puska megérkezésére számítanak.

Sajnos, az orosz hadseregnek Galíciában szenvedett veszteségei rettenetesek: 60.000 ember! ., Egyetlenegy ponton, Cartorijszknál, a hóförgetgebe néhány perc alatt belevakult 11.500 ember, akiket egy szálíg megsemmisített a néniét tüzérség.

Péntek, 1916 január 21.

A besszarábiai fronton, Czernovitztól észak-keletre, az oroszok új és makacs offenzívába kezdtek, amelynek révén az osztrák állások egy egész szakasza a kezükre jutott. Ezt az eredményt drágán fizették meg: 70.000 ember elesett vagy megsebesült és 5000 foglyul esett. Sajnos, a közvélemény sokkal érzékenyebb a veszteségekre, mint a sikerek iránt.

*

Szombat, 1916 január 22.

Ebéd után D... hercegnőnél fejezem be az estémet. Egyedül találok budoárjában, ahol a lámpák tompa fényében imitt-amott tizennyolcadik századbéli képek, szobrocskák, porellánok, selymek, japán dobozok, ellenzők, karos gyertyatartók, asztalkák látszanak. Bájos és leleményekben gazdag stílus, amely I. Sándor uralkodása alatt terjedt el, mint a francia művészet kései kivirágása. A hercegnő háta mögött, a falon, előkelő arckép függ: Mária Feodorovna, az örült I. Pál cár regényes hajlamú felesége. Beszélgetünk. A hercegnő félig-meddig elvált férjétől; valamivel túl van a negyvenen. Érzelmi téren nincs híjával a tapasztalatoknak; sőt a szellem, a természetes komoly és élénk szellem sem hiányzik belőle.

Közvetlen formában, minden összefüggés nélkül, ahogy az emlékei fölbukkannak, felsorolja előttem azokat a kalandokat, amelyeket ő maga, vagy a környezetében élt más asszonyok átéltek. Mikor éjfél tájban távozom tőle, körülbelül a következőkre emlékszem vissza azokból, amiket elmondott. Tekintetbe kell venni, hogy az itt következő leírás határozottsága bizonyos föltétlen és ítéletszerű jelleget ad azoknak a szavaknak, amelyek

teljes egyszerűséggel, sok arcjátékkal, árnyalattal és titkos értelemmel hangzottak el.

„Az orosz nőnek a *szíve* sokkal követelőbb, sokkal telhetetlenebb, mint az érzékei. A kéjjel néha le tudnak kötni bennünket, a szerelemmel ritkán ...”

„Szenvedélyesek vagyunk, gyöngédek, érzékenyek; nem vagyunk regényesek; úgy értem, hogy megelégszünk azzal az érzéssel, amit érzünk, nem keverünk bele egy csöpp irodalmat sem. Nincs semmi kedvünk a pszichológiai szófecsérléshez és az érzelmes elméletekhez, amikkel teli vannak az önök francia regényei. Szerelmesleveleink csupa egyszerűség. Különbösen is túlságosan restek vagyunk az írásra. És nem is igen tudunk beszélni a szerelemről. Emlékszik arra a csodálatos jelenetre, amikor Karenin Anna bevallja szerelmét Wronszkinnak: *Nem beszélt, csak rászzegezte túláradón szerelmes tekintetét és hallgatott...*”

„Nagy hajlamunk van ahhoz, hogy lépre menjünk. Könnyűszerrel rászédnek bennünket. Egy semmiség elkábít és lenyűgöz...”

„A válások gyakorisága mellettünk szól. Ha belebolondulunk egy férfiba, mindig azt hisszük, hogy ez örökre szól...”

„Hogy kíváncsiak vagyunk? ... Ó, igen, kíváncsiak vagyunk! Szeretnénk mindent látni, mindent megismerni, mindent megpróbálni. Mindenütt új arcokat, új izgalmakat, új; vágyakat keresünk ...”

„Sohasem vagyunk teljesen ébren; sohasem tudjuk pontosan, hogy mit teszünk, hogy hányat ütött az óra... Bolyongunk az életben, mint árnyak a holdfényben... Tyucsev költő mondása nagyon is igaz: a mi lelkünk *éjjeli lélek...*”

„Az unalom megmérgezi életünket. Hamarosan

ránk jön a fáradtság, a jóllakottság, a csömör, az émelygés...”

„Csak ötletszerűen vagyunk vallásosak, ha valami nagy szerencsét várunk vagy valami nagy szerencsétlenség fenyeget. Ilyenkor a leghitetlenebb nők is a templomba rohannak... aztán pedig a jósnőhöz ...”

„Mindig magasabbrendűnek érezzük magunkat a férfinál, akit szeretünk. És leginkább azt kifogásoljuk benne, hogy nem uralkodik rajtunk. Így aztán jobb híján attól sem irtózunk, hogy durván bánják velünk...”

„Mindig több bennünk a; bátorság és az akarat, mint a kedveseinkben...”

„Általában igen bátran fogadjuk bukásunkat; nem próbáljuk mentegezni, nem vádaskodunk...”

„Meglehetősen hamar és tökéletesen felejtünk. A legtöbbször számára az, ami elmúlt, meghalt, vagyis inkább sohasem létezett...”

„Igen melegem és igen állhatatosak vagyunk a barátságban...”

„A zene gyakran hozzájárul vesztünkhöz; csak az orosz- és a cigányzenéről beszélek. Lelkünk legmélyén simogat bennünket; hipnotizál; valami gyönyörűséges álomba és bágyadtságba merít, amely majdnem olyan, mint a szédület... Akár hiszi, akár nem, de elmondom önnek, hogy volt egy barátnőm, aki cigányokat hozatott az egyik szobába, mikor a szomszéd szobában kedvesét fogadta...”

„Megfigyelte-e, hogy valahányszor *izvoscsikot* fogad, a kocsis mindig vágóban indul el, mielőtt még tudná, hogy ön hova akar menni? Éppígy mi is, ha belevetjük magunkat valami kalandba, mindig szédületes iramban indulunk el és föl sem vetjük magunkban a kérdést, hová megyünk. Különben ez nem is fontos; mert a kalandjaink

nem torkollanak soha semmibe, nem vezetnek minket soha sehová...”

„Minden regényünk bukással végződik. Mi mindig azzal végezzük, hogy kicsúfoljuk az álmainkat ...”

„Egyetlen férfi sem tudná megadni nekünk azt, amit várunk; mert magunk sem tudjuk, hogy mit várunk, hisz... amit mi várunk, az talán nem is létezik ...”

*

Hétfő, 1916 január 24.

Bratianu örökös halogatásai Romániát veszedelmes helyzetbe sodorják. Íme, a germán hatalmak máris fenyegető hangot kezdenek használni vele szemben.

Poklevszki, Oroszország bukaresti követe sürgette Bratianut, hogy nyilatkozzék szándékai felől. A miniszterelnök ezt válaszolta:

— Két vélemény között ingadozom. Lehetséges, hogy a német és osztrák-magyar megbízottak beszéde kormányaiknak csupán múló rossz hangulatát tükrözi, amit a román gabona kérdése okoz. Ebben az esetben könnyű lesz Németországot és Ausztria-Magyarországot bizonyos mértékben kielégíteni. Meglehet azonban, hogy ez a beszédmodor egy ultimátumnak az előhangja, amely például hadseregünk haladéktalan leszerelését követelné. Ebben az esetben remélem, hogy ura maradok közvéleményünknek és visszautasítom az ultimátumot.

— Tekintettel erre az utóbbi eshetőségre — szólt meg Poklevszki —, az önök vezérkarának haladéktalanul tanácskoznia kellene a mienkkel. Egyetlen elveszteni való napunk sincs.

Bratianu hozzájárul ehhez. Aztán megjegyzi:

— Föltétlenül szükséges volna, hogy egy orosz

hadsereg hirtelen a Duna torkolatához jöjjön, hogy megvédelmezzon bennünket a bolgárok dobrudzsai támadása ellen.

Szaszonov, akitől ezeket a részleteket tudom, megkérte Alexej tábornokot, hogy azonnal tanulmányozza a kérdést.

Bratianu hátsó gondolata nagyon is nyilvánvaló: Oroszországra akarja hárítani a bolgárok feltartóztatását, hogy a román hadsereg egész erejét nemzeti ambícióinak tárgya, Erdély felé fordíthassa.

Vájjon az orosz vezérkar tud-e megint egy hadsereget összpontosítani Besszarábiában? Ama telefonbeszélgetés után, amelyet Szaszonov fiú hallatára a hadügyminiszterrel folytatott, kétkedem benne. Polivanov tábornok csakugyan azon a véleményen van, hogy lehetetlenség elvonni a frontról egy 150.000 vagy 200.000 főnyi hadsereget abból a célból, hogy Moldvába irányítsák; a bukovinai és galíciai hadseregek igen kemény hadműveletekkel vannak elfoglalva; gondolni sem lehet arra, hogy jelenlegi állásaikból 600 kilométernyire hátravigyék őket.

Kedd, 1916 január 25.

Meghívtam ebédre Diamandi román követet és újból kifejtem előtte annak a kétértelmű magatartásnak a veszedelmeit, amelyben barátja, Bratianu tetszeleg magának:

— Nem veszi észre Bratianu úr — kezdem —, hogy ezzel a magatartásával a leggonoszabb kellemtelenségeknek teszi ki magát? Az ember sohasem lehet eléggé pozitív, eléggé előrelátó, eléggé pontos, különösen ha oroszokkal tárgyal. Ha arra gondolok, hogy ebben az órában, mikor fejük felett függ a német ultimátum, még csak a tervét

sem készítették el az orosz vezérkarral kötendő katonai konvenciónak, az önök egész politikája örültségnek tűnik föl előttem.

— Ön tudja, hogy Bratianu úr nagyon bizalmatlan az oroszokkal szemben. Csak az utolsó órában akarja magát lekötni. Ezt az órát pedig egyedül ő maga fogja megállapítani.

— De az ilyen roppant válságban senki sem ura a pillanatnak!... Aztán el tudja ön képzelni, hogy az ember az utolsó pillanatban rögtönöz haditervet, ellátási gócpontot, szállítási rendszert ...! Bratianu úrnak az oroszok iránti bizalmatlansága szerintem csak egy ponton jogosult, értem tehetetlenségüket a szervezésben. Ez egyvel több ok arra, hogy a lehető legsürgősebben megtárgyalják az együttműködés gyakorlati programját és titokban előkészítsék a végrehajtását. Akármelyik vidékre is küldik az orosz csapatokat, akár Moldvába, akár Dobrudzsába, élelmezésük magában véve is roppant probléma, amelynek a megoldásához esetleg néhány hónapra van szükség. Ne feledje, hogy az orosz és román vasutaknak nem azonos a nyomtávuk és hogy csatlakozásuk csupán az Ungheni-vonalon van, mert a kisenev-reni vonal csak a Duna deltájáig ér. Mindaddig, míg ezt a kérdést meg nem oldják, míg az orosz-román együttműködés előzetes és szükséges föltételeit meg nem valósítják, Románia a maga erejére lesz utalva, és félek, hogy teljesen védtelen lesz a támadással szemben.

Diamandi meglehetősen izgatottan feleli:

— Igen, a helyzetünk válságos lenne; mert 500.000 emberünkkel nem tudjuk egyszerre megvédeni a Duna 500 kilométeres és a Kárpátok 700 kilométeres vonalát. Ezért elengedhetetlenül szükséges, hogy az oroszok fődözzenek bennünket Dobrudzsában a bolgárok offenzívája ellen.

— Nem tudom, milyen döntést fog hozni az orosz főparancsnokság; de Polivanov tábornoktól máris tudom, hogy a vasútvonalak jelen állapotában a Dunától délre álló orosz hadsereg élelmezése lehetetlennek látszik.

A németek néhány nap óta erőteljesen támadnak Dvinszk vidékén. Az oroszok keményen ellentállnak, sőt némi előnyöket is szereznek.

Szerda, 1916 január 26.

Valahányszor elgondolkodtam, hogy mennyi minden ódon és elavult, kezdetleges és idejétmúlt dolog van Oroszország társadalmi és politikai intézményeiben, gyakran így szóltam magamban: „Íme, itt tartana Európa, ha nem éltük volna át a Renaissance-ot, a Reformációt és a francia Forradalmat! ...”

HATODIK FEJEZET.

1916 január 27—február 24.

Csütörtök, 1916 január 27.

Alexejev tábornok tanulmányozta a különböző módozatokat, amelyek Oroszországnak rendelkezésére állnak, hogy esetleg segítséget nyújtson Romániának és az alábbi következtetésekre jutott:

1. Egy hat hadosztályból álló orosz hadsereget Románia támogatására lehetne küldeni.

2. A távolság, a szállítási nehézségek, a román vasutak állapota nem teszi ajánlatossá, hogy ezt a hadsereget a Dunához küldjük, főképen a bolgárok által leginkább fenyegetett vidékre, vagyis Bukaresttől délre.

3. A segítő hadsereget északi Moldvában kellene összpontosítani, olymódon, hogy az osztrák és német hadseregek jobbszárnyát fenyegetse; ezt az összpontosítást meglehetősen gyorsan végre lehetne hajtani.

4. Azonnal erélyes offenzívát kellene indítani északnyugati irányban, a fő-fronton megindult hadműveletekkel kapcsolatban.

5. Így a román hadsereg minden erejét arra fordíthatná, hogy visszaverje a bolgárok támadását délen és fődözze az erdélyi határt.

6. Fontos, hogy a román vezérkar egyik tisztjét sürgősen az orosz hadsereg nagy főhadiszállására küldjék egy katonai konvenció alapelveinek megbeszélése céljából.

Péntek, 1916 január 28.

Koburg Ferdinánd bolgár cár önmagát multa fölül becsstelenségben. *Qualis artifex!*

Tíz nappal ezelőtt Vilmos császár Nisbe érkezett, ahol Ferdinánd cár díszebédet adott a tiszteletére. Annyi bizonyos, hogy a találkozás ünnepléses volt és az a körülmény, hogy Nist, Nagy Konstantin szülővárosát választották, még fokozta történelmi jelentőségét. Nem lepődöm meg tehát, hogy Ferdinánd, aki oly fogékony a múlt dicsősége és a történelmi látványosságok iránt, ezen a napon valósággal kéjelgett beteges nagyravágyásában.

De vajjon az az uralkodó, akit annyiszor hallottam dicsekedni, hogy Lajos Fülöp unokája, Szent Lajos, IV. Henrik és XIV. Lajos egyenes leszármazottja, nem teljesíthette volna-e lelkiismeretesen és a maga teljességében politikai és nemzeti kötelességét ősi hazájának megsértése nélkül? A pohárköszöntője így kezdődött:

Sire,

a mai nap kiváltképen történelmi jelentőségű. Kétszázötvenöt évvel ezelőtt I. Frigyes, Felsőged nagy őse, ezen a napon tette fejére hatalmas kezével Poroszország királyi koronáját. 1871 január 18-án Felsőged nagyatyja alatt született meg az új német császárság. Nagy Vilmos Versaillesben új életre keltette a német császárság fényét. Ma, 1916 január 18-án, dicső unokája, akinek szilárd elhatározása legyőzött minden akadályt, áthalad a Balkán-félsziget északnyugati részén, ahol valamikor szerbek laktak és diadalmenetben bevonul a nissai „castrum Romanorum”-ba.

Mit gondolna anyja, Klementin hercegnő, mit gondolnának nemes nagybátyjai: Nemours, Join-

ville, d'Aumale, Montpensier, lia hallották volna, amint egy germán császár jelenlétében így fölidézi Franciaország történelmének legfájdalmasabb emlékét, a német császárság kikiáltását Versaillesben, és olyankor tetszeleg ebben a hivatkozásban, amikor a francia területet ellenség dúlja és a német seregek húsz mérföldnyire vannak Paristól!

Árulás és hitszegés tekintetében az ő részéről soha nem érhet engem meglepetés. Tehát Franciaországnak ez az olcsó bántalmazása sem lep meg. De hogy Versailles nevét kiejtette, az kissé zavarba ejt. Ha már nincs benne méltóság, szégyenérzet, azt gondoltam, legalább van ízlése. Márpedig senki sem érezhette mélységesebben Versailles varázsát, mint ő. Valahányszor Franciaországban tartózkodott, mindig hosszú látogatásokat tett ott. Több mint hússzor szóbahozta ezt előttem, értelmes és meghatott csodálattal, mély művészi és költői érzéssel!

A bolgár uralkodó nyilván a jövődöbeli annalistákra és epigrafusokra gondolt, amikor pohárköszöntőjét ezzel a kezdetleges latinsággal megszerkesztett mondattal fejezte be:

Ave Imperator, Caesar et Rex, Victor et gloriose. Ex Naissa antiqûa, omnes Orientis populi te salutant, redemptorem, ferentem, oppressis prosperitatem atque salutem. Vivas!

Minthogy Ferdinándnak élénk gondja van rá, hogy már most előkészítse szobrának és dicsőségének anyagát, szemrehányást tennék magamnak, ha nem ismertetném meg életrajzíróit néhány okmánnyal, amelyek meglepő világosságot vetnek lelke szépségére. Ezekből kiderül, mily lovagias a sikerben és kiderül, hogy a bátorság, a büszkeség, az önmegetagadás mily magaslatára tud emelkedni a szerencsétlenségben.

1913 július havában történt. A második balkáni

háború, amelyet a Koburg örült nagyravágyása idézett föl, borzalmas vereséggel végződött. A bolgár hadsereg, miután előbbi győzelmeinek minden gyümölcsét elvesztette, csodákat művelt, hogy legalább a nemzeti függetlenséget megmentse. E lesújtó és váratlan katasztrófával szemben az egész nemzet energiái a végsőig feszültek. Milyen volt ebben az ünnepélyes órában a király erkölcsi magatartása? Bizonyára éppoly hatalmas, erőteljes és szabályos ütemben vert a szíve, mint népének... Aki ezt hiszi, nagyon rosszul ismeri őt!

Éppen ellenkezőleg. Az okmányok, amelyekre utaltam és amelyekben rajta van a sajátkezű aláírása, azt mutatják, hogy őrjöngött félelmében, lesújtotta a felelőssége, reszketett az életéért, hibáinak terhét az államférfiakra, a tábornokokra, a diplomataikra toltta, mindazokra, akik nem tudták megérteni nagyszabású elgondolásainak zsenialitását, aztán hirtelen meg akart szökni, „titokban csomagolt, hogy a szívének oly drága Kárpátokba meneküljön”, végül teliszájjal ökrendezte nagyzó és rothadt természetének minden hitványságát. Egyébként ezek a valószínűtlen okmányok a művész kezére vallanak. A szaggatott és szűkszavú stílus, a képek támadó és bánló hevesége Shakespeare-re és Saint-Simonra emlékeztet; mégis határtalan undort keltenek...

Mégis, ki tudja, vajjon az utolsó szó, amelyet a jövő Koburg Ferdinánd felől kimond, nem a szánakozás szava lesz-e? Ez az ember ma diadalt ül. De milyen lesz a vége? Az *Ahogy tetszik* mélabús hőisével azt mondanám: „Mi lesz az utolsó jelenet, amellyel ez a furcsa, mozgalmas történet végződik!

Last scene of all,
That ends this strange eventful history!

Vasárnap, 1916 január 30.

Nikolajevics Miklós nagyherceg hadserege csodákat művel Észak-Örményországban. Szakadékos és jéggel borított hegyek tömkelegén keresztül kergeti maga előtt a törököket és rohamosan közeledik Erzerumhoz.

*

Hétfő, 1916 január 31.

Soha és egyetlen országban sem volt és ma sincs jobban elfojtva a közvélemény szava, mint Oroszországban. Igaz, hogy körülbelül húsz év óta a rendőrség valamicskét enyhített ridegségén a sajtóval szemben; de egészében megtartotta hagyományosan kérlelhetetlen szigorúságát a szónoki megnyilatkozások, fölolvadások és előadások dolgában. A maga szempontjából igaza van; az oroszok sokkal fogékonyabbak az élőszó, mint az írás iránt. Mindenekelőtt maga a faj élénk képzetű; ennek következtében állandóan szükségét érzi, hogy lássa azokat, akik szólnak hozzá. Aztán a lakosság kilenctizedrésze nem tud olvasni. Végül a hosszú téli esték és a mir-ről folytatott viták századok óta belegyakorolták a *muzsikot* a szóbeli rögtönzésbe. A földművesmunka minden télen, vidékenkint öt-hét hónapig teljesen szünetel. A parasztok be vannak zárva, össze vannak zsúfolva *iszbáik-ban* és álmodozásaikat csak azért szakítják félbe, hogy végeérhetetlenül vitatkozzanak. A mir-ről, vagyis a földközösségről folytatott tanácskozások, amelyeken szabályozzák a közös tulajdon, a szántóföldek, legelők, folyók, mocsarak stb. elosztását és kihasználását, ugyancsak gyakori alkalmat adnak a *muzsik-nak* a szónoklásra. Így magyarázható az a roppant szerep, amelyet a paraszti gyűlések szónokai játszottak minden agrár-fölkelésben. Ta-

pasztalták ezt Pugacsev korában; újra tapasztalták a jobbágyság eltörlését megelőző helyi lázadások hosszú sorozatában; végül újra tapasztalták a legtragikusabb alakban az 1905. évi zavargások idején; és még tapasztalni fogják, annyival inkább, mert a paraszttömegek rohamosan kezdenek összeolvadni a szocialista és forradalmi proletariátussal.

*

Kedd, 1916 február 1.

Gyakran szemükre vetik az oroszoknak elővigyázatlanságukat. Csakugyan, folytonosan megtörténik velük, hogy meglepődnek cselekedeteik következményein, zsákutcába tévednek, összetörik magukat az események kemény logikáján. Mégsem lehet azt mondani, hogy nem törődnek a jövővel; ellenkezőleg, sokat gondolnak rá, de nem *látják előre*, mert nem is *látják*. Képzeletük olyan alkatú, hogy sohasem rajzolja ki pontosan a körvonalakat; csak a távoli és tűnő horizontokban, a messzi, ködös, határtalan távlatokban találja gyönyörűségét. A valóság, akár jelen, akár jövő, csak az álom párázatán át tűnik eléjük. Ebben is az éghajlat és a földrajzi helyzet hatását látom. Ha az ember szánon megy a steppen és a hó mindent elborít, hogyne vesztené el szüntelenül tájékozódóképességét, hiszen semmit sem tud megkülönböztetni maga előtt.

*

Szerda, 1916 február 2.

Goremykin miniszterelnököt egészségi okokból fölmentették állásától és helyébe kinevezték Stürmer Vladimirovics Borist, a birodalmi tanács tagját, volt szertartásmestert, Jaroszláv volt kormányzóját stb.

Goremykint csakugyan megtörte a kor (nyolcvanhétéves), és ha megfigyelő-, bíráló-, okoskodó-képessége érintetlen is, nagymértékben hiányzik belőle a parancsolás és a mozgékonyság. Bizonyos, hogy nem tudta volna megállni helyét a hamarosan összeülő Duma vitáiban, amelynek elhatározott szándéka, hogy személyében vonja őt felelősségre reakciós politikájáért.

Sajnálom ezt a szkeptikus és rosszmájú aggasztánt. A lelke mélyén bizonyára csak közepes szimpátiát táplált a szövetségek rendszere iránt és főleg rossz szemmel nézhette Oroszországnak bensőséges és hosszas összeköttetéseit a Nyugat demokratikus hatalmaival. És ama ravasz kérdések alapján, amelyeket néha ártatlan arccal hozzám intézett, föltételezem, hogy nem becsülte túl hazájának erőit, sem ellenségeink kimerülését, sem a győzelem valószínű előnyeit; de ebből nem vont le semmi gyakorlati következtetést és én sohasem hallottam, hogy bármiben is keresztezte volna a külügyminiszter odaadó munkásságát.

Ez az oka, amiért ma reggel úgy láttam, hogy Szaszonov, aki sohasem tudott egyetérteni Goremykinnel a belpolitika területén, nagyon bosszankodik a visszalépésén. Miután Stürmert néhány semmitmondó és egészen hivatalos szóval magasztalta előttem, hangsúlyozta azt az elvet, amely Oroszországban a külügyminiszter számára, és pedig egyedül az ő számára tartja fenn a külpolitika irányítását; kissé nyers hangon ezzel végezte:

— A külügyminiszter csupán a cárnak tartozik számadással; a diplomáciai ügyeket sohasem tárgyalja a minisztertanács és a miniszterelnöknek sejtelve sincs róluk.

Mosolyogva kérdezem tőle:

— Hát akkor miért ül ön a minisztertanácsban?

— Azért, hogy nyilatkozzam bizonyos kérdésekről, amelyek törvény szerint a minisztertanács hatáskörébe tartoznak, vagyis olyan ügyekről, amelyek több minisztériumot érdekelnek és olyanokról, amelyeket a cár külön döntéssel a minisztertanács elé utal, de soha a háború vagy a diplomácia ügyeiről.

Szeretnék néhány pontosabb adatot kapni tőle Stürmerre vonatkozólag; de kitér előle és egy táviratot mutat, amelyet ma délelőtt kapott Bukarestből.

— Bratianu — mondja — szemlátomást kielégítette az a közlés, amelyet Poklevszki tett előtte Alexejev tábornok nevében és amely szerinte alkalmas alapot nyújt a tárgyalásra. De nem járult hozzá, hogy egy román tisztet az orosz nagyfőhadiszállásra küldjön, mert félt, hogy Németország megtudja. Azt akarja, hogy a megbeszélések katonai attasénkkal Bukarestben folyjanak. Tulajdonképpen Bratianu személyesen akarja vezetni a tárgyalásokat. De félek, ez csak eszköz lesz a kezében, hogy a végtelenségig nyújtsa az ügyet.

*

Csütörtök, 1916 február 3.

Míg Goremykin miniszterelnök nyugalomba vonul, Chvosztov Nikolajevics Alexis belügyminisztert elbocsátják állásából. Mind a két tárcát Stürmer veszi át.

Chvosztov kegyvesztése Rasputin jóírányzott csapásának köszönhető. Egy idő óta élet-halálharc folyt e két ember közt. Efelől a legfurcsább, a legfantasztikusabb mende-mondák keringenek. Azt rebesgetik, hogy Chvosztov meg akarta gyilkoltatni Griskát egyik mindenre kész ügynökével, Rjewszkij Borissal, egyetértésben Rasputin egy-

kori cimborájával, Heliodor baráttal, aki később halálos ellensége lett és ezidőszerint Krisztiániában él. De Bjeleckij rendőrfőnök, Rasputin pártfogoltja, állítólag leleplezte az összeesküvést és bizonyítékait nyomban kiszolgáltatta a cárnénak. Ez volt az oka a miniszter hirtelen elbocsátásának.

*

Szombat, 1916 február 5.

Három nap óta mindenfelől adatokat kapok az új miniszterelnökről és nem sok örömem telik abban, amit megtudtam.

Hatvanhétéves, a középszerűnél is jelentéktelenebb ember; értelme szegényes, szelleme fogyatékos, jelleme alacsony, tisztessége gyanús, államügyekben teljesen tapasztalatlan és járatlan, de a hízelgésben és a ravaszkodásban meglehetősen találékony és tehetséges.

Családja német eredetű, mint neve is mutatja; dédunokája Stürmer bárónak, aki az osztrák kormánynak Napoleon őrzésére rendelt biztosa volt Szent Ilona szigetén.

Sem egyéni értéke, sem hivatalnoki múltja, sem társadalmi helyzete nem teszi alkalmassá arra a kimagasló állásra, amellyel általános meglepetésre kitüntették. De kinevezése érthetővé válik, ha meggondoljuk, hogy csupán eszközül választották, vagyis éppen azért, mert jelentéktelen és szolgálkú. Ezt a választást a cárné *kamarillája* sugalmazta és Rasputin, akivel Stürmer benső barátságban van, élénken támogatta a cárnál. Boldog napokra lehetünk elkészülve!

*

Vasárnap, 1916 február 6.

Tatarinov ezredes, bukaresti katonai attasé, holnap távozik Petrogradból, hogy visszatérjen állomáshelyére.

A nagyvezérkar főnökével és a külügyminiszterrel folytatott tanácskozásai alapján módjában van pontosan tájékoztatni a román vezérkart azokról az intézkedésekről, amelyeket Oroszország esetleg foganatosíthat Románia megsegítésére.

A katonai konvenció megkötését illetően, ami elsősorban kormányzati tény, elengedhetetlenül szükséges, hogy Bratianu határozottan jelentse ki készségét a tárgyalásra, amint Szaszonov javasolta neki.

Nos, Románia petrogradi követe, aki kormányának hivatalos és szükségképeni tolmácsa az orosz kormánynál, mindeddig nem kapott semmi utasítást. Mikor Szaszonov kérdést intézett hozzá Bratianu szándékai felől, kénytelen volt ezt felelni:

— Sejtelmem sincs róluk ...

*

Hétfő, 1916 február 7.

Stürmer titkári hivatalának főnökéül Manujlov Manaszjevicset választotta. Ez a botrányos választás jellemző.

Ismerek egy kissé Manujlovot és a derék Szaszonov emiatt vigasztalhatatlan. De van-e jogom nem ismerni a legjelentékenyebb orosz újság, a *Novoje Vremja* hírszolgálatának főnökét? Különbösen is összeköttetésünk régebbi keletű nagykövetéségnél. Annak idején, 1900 körül, Parisban találkoztam vele, ahol a franciaországi orosz rendőrség hírhedt főnöke, Racskovszkij alatt dolgozott mint az *Ochrana* ügynöke.

Egyike a legkülönösebb embereknek. Zsidó eredetű, eleven és furfangos szellem, szereti a bőséges életet, az élvezeteket és a műtárgyakat, lelkiismeretlen, egy személyben rendőrkapó, kém, szélhámos, csaló, betyár, hamisító, kerítő, furcsa kevéreke Panurge-nek, Gil Blas-nak, Casanovának,

Robert Macaire-nek és Vidocq-nak: „Különben a legderekabb fiú a világon.”

Az utóbbi évek folyamán résztvett az *Ochrana* néhány csinos vállalkozásában; mert ennek a kalandornak szenvedélye a kaland és nincs híján a bátorságnak. 1905 januárjában Gapon pópával együtt ő volt egyik főmozgatója annak a munkástüntetésnek, amely ürügyül szolgált a hatóságoknak a Téli-palota előtt rendezett vérfürdőre. Néhány hónappal később ott látjuk a kezét azoknak a *pogromok-nak* az előkészítésében, amelyek Kievet, Alexandrovszk és Odessza zsidónegyedeit elpusztították. Végül 1906 áprilisában ő vállalta magára Gapon meggyilkoltatását, akinek” a fecsegése kellemetlenné vált az *Ochraná-va*.

Egy idő óta sikerült megnyernie a cárné kegyét, Rasputinnak tett számos szolgálata elismeréséül.

Megannyi jogcím Stürmer bizalmára!...

*

Kedd, 1916 február 8.

Manujlov meglátogat. Remekbe szabott kabát feszül rajta, a haja ki van kenve, a járása peckes. Csirkefogó arcán büszke öröm ragyog. Új méltóságát megillető minden tisztelettel fogadom.

Arról a hivatalról beszél, amelyet Stürmer mellett betölt; gyönyörűséggel sorolja föl jogait, hogy éreztesse velem a fontosságát, ami bizony valóban nagy. Hencegve ezt az aforizmát vágja ki:

— Egy száznyolcvanmillió lakossal bíró autokrata birodalomban a miniszterelnök-belügy-miniszter titkári hivatalának főnöke szükségképpen fontos személyiség.

— Szükségképpen!

Aztán fellengősen magasztalni kezdi főnökét:

— Stürmer úr — mondja — magasrendű szellem: nagy államférfiúi képességek vannak benne;

száz ársinnal fölébe helyezem a Goremykineknek és a Szaszonovoknak; végre újra folytatja a Neszelrodék és a Gorcsakovok hagyományát... Legyen meggyőződve, nagykövet úr, hogy megörökíti nevét a történelemben!

Nehogy úgy lássék, mintha dicshimnuszaival megszédített volna, ezt az ellenvetést teszem:

— Az ember többféle módon is megörökítheti nevét a történelemben.

— Ó! Stürmer úr módszere bizonyosan a helyes ... Nem fog kételkedni ebben, ha kissé megismeri a miniszterelnök urat. És ez hamarosan meg fog történni, mert ő már türelmetlenül várja, hogy összeköttetésbe lépjen Excellenciáddal; sőt reméli, hogy ez az összeköttetés egészen szívélyessé és bensőségessé válik. Kell-e mondanom, hogy magam is mennyire óhajtom ezt!

Áradozásai befejeztével fölkel. Miközben az ajtóhoz kísérem, hirtelen föl ismerem benne azt a Manujlovot, akit azelőtt ismertem. Megáll s hal-kan a fülembé súgja:

— Ha bármire szüksége van, kegyelmes uram, csak intsen nekem. Stürmer úr föltétlenül megbízik bennem és sohasem fog semmit megtagadni tőlem... Tehát: szolgálatára!

Sokáig nem fogom elfelejteni, milyen volt a tekintete ebben a pillanatban, ez az alattomos és rideg, cinikus és ravasz tekintet. Elöttem állt az *Ochrana* minden becstelensége...

Szerda, 1916 február 9.

Íme a pontos beszámoló azokról a titokzatos eseményekről, amelyek Chvosztov belügyminiszter kegyvesztését legutóbb előidézték: szomorú világosságot vetnek a kormányzat boszorkánykonyhájára.

Mikor Chvosztov Alexis a múlt év október havában megkapta a belügyminiszteri tárcát, kinevezését a cárnak nem csupán sugalmazta, hanem rákényszerítette Rasputin és Vyrubovné. Igen tevékeny szerepet játszott ebben az ügyben az a nagyszabású szédelgő, akinek Andronnikov Mihály herceg a neve és aki bizalmas cimborája a *sztarec-nek*, rendes ügynöke, fő-fő kerítője. Chvosztov kinevezése tehát a cárné kamarillájának a sikere volt.

De hamarosan személyes konfliktus támadt az új miniszter és munkatársa, Bjeleckij, a ravasz rendőrfőnök között. Az alacsony intrikáknak, a féltékeny tülekedéseknek, a titkos vetélkedéseknek ebben a világában kölcsönös a bizalmatlanság és állandó a civakodás. Így Chvosztov lassankint összeveszett az egész klikkel, amely a hatalomra segítette. Ekkor megérezte, hogy elveszett és titokban változtatott a harcmódorán. És mint-hogy nagyravágyásának fő alkotóeleme a cinizmus, a vakmerőség és a büszkeség, hamarosan észrevette, hogy milyen nagyszerű szerepet, milyen nemzeti szerepet vállalna, ha megszabadítaná Oroszországot Rasputintól.

Éppen arról értesült, hogy Heliodor barát, aki egykor hírhedt cimborája volt a *sztarec-nek*, később azonban halálos ellensége és most kénytelen Krisztiániában száműzetésben élni, könyvet írt, amely teli van botrányos leleplezésekkel az udvarhoz és Griskához való viszonyára vonatkozólag. Chvosztov azonnal kísérletet tett a kézirat megszerzésére, mert azt hitte, hogy mindenható fegyvert talál benne, amellyel rákényszerítheti a cárt Rasputin elkergetésére, esetleg még a cárné eltávolítására is. De minthogy alapos oka volt a bizalmatlanságra a hivatalos rendőrséggel szemben, nem akarta beavatni az ügybe az *Ochra-*

nat. Ezért egyik személyes ügynökét küldte Krisztiániába, egy gyanús újságíró, a többszö-
rösen büntetett előéletű Rjewszkij Borist. Mikor
ez Finnországon keresztül már-már átjutott Nor-
végiába, Petrogradban maradt felesége bosszút
akart állni rajta durvaságaiért és az egész csel-
szövényt föltárta Rasputin előtt. Ez azonnal segít-
ségül hívta barátját, Bjeleckij rendőrfőnököt.
Ebben a magasrangú hivatalnokban minden ké-
pesség megvan, ami állásához szükséges: csupa
leleményesség és ravaszság, csupa lelkiismeretlen-
ség, s nem ismer el más elvet, mint az állam érde-
két és bármire képes, hogy megtartsa az uralkodó
kegyét. Szokott hirtelen elhatározásával még
abban a pillanatban úgy döntött, hogy törbeeji
miniszterét. Kényes egy hadművelet volt ez. Meg-
bízta vele egyik legkitűnőbb közegét, Tufajev
csendőrezredest, aki Bjelo-Osztrovban, a finn ha-
táron teljesített szolgálatot. Mikor a vonat be-
futott erre a pályaudvarra, Rjewszkij Boris az
étterembe rohant. Tufajev ezredes keresztezte az
útját, úgy tett, mintha Rjewszkij meglökte volna
és mintha elvesztené az egyensúlyt, a csizmájá-
val alaposan rátaposott a lábára. Rjewszkij föl-
ordított fájdalmában, a tiszt pedig tettetett mó-
don sértésnek vette ezt. Kihívó viselkedéséért két
lesben álló csendőr megragadja és beviszi a
rendőrszobába. Kérik az okmányait; megmotoz-
zák; mindjárt az elején hivatkozik arra, hogy a
belügyminiszter parancsára utazik, mégpedig
olyan tárgyban, amelyről csak Öexcellenciájánál
tartozik számadással. Ügy tesznek, mintha nem
hinnének neki; fogós kérdésekkel szorongatják...,
ahogy már az *Ochrana* tudja szorongatni a körmei
közé került embereket; alaposan „megdolgozzák”.
Rögtön kitalálta, hogy mit akarnak megtudni
tőle, és félelmében végre bevallja, hogy Chvosz-

tovtól azt a megbízást kapta, hogy Holiodorral szervezze meg Kasputin meggyilkolását. Vallomását jegyzőkönyvbe foglalják és megküldik a rendőrfőnököknek, aki haladéktalanul Carszkoje-Szelóba viszi. Másnap Chvosztov nem miniszter.

*

Csütörtök, 1916 február 10.

Amint négy óra tájban a Litejnin átmegegyek, megállapodom Szolovjevnel, aki ritka könyvekkel és ódon metszetekkel kereskedik. Miközben az elhagyatott bolt mélyén néhány tizenennyolcadik századbéli szép francia kiadást nézegetek, látom, amint belép egy nyúlánk, körülbelül harmincéves fiatal asszony, leül az egyik asztalhoz és rézmetszet-mappát tesznek eléje.

Élvezet elnézni ezt a nőt. Öltözete komoly, egyéni és finom ízlésre vall. Kigombolt csincsillabundájából csipkével díszített ezüstszürke taft-ruha villan ki. Halvány prémsapkája összhangban van gesztenyeszí η hamvas hajával. Büszke és tisztái arcának a rajza elragadó, fényes szemeknek tekintete bársonyos. Nyakán fejedelmi gyöngysor szikrázik a csillár sugaraiban, amelyet éppen fölgyújtottak. Minden rézkarcot komoly figyelemmel néz meg és ezért olykor kénytelen meghajtani nyakát és összehunyorítani szemhéjait. Időnkint jobbra hajol egy kis asztal felé, amelyre egy másik mappát helyeztek. Halk, hullámozó, simogató kedvesség árad legkisebb mozdulataiból is ...

Amint az üzletből kilépek, észreveszek egy elegáns automobilt, amely ott áll az enyém mögött. Szemfüles vadászom megkérdez:

— Kegyelmes uram, nem ismerte meg ezt a hölgyet?

— Nem. Ki ez!

— Ez Brasszov grófnő, Alexaudrovics Mihály nagyherceg ő császári Fenségének felesége.

Még sohasem volt eddig alkalmam találkozni vele; mert a háború előtt külföldön élt és a háború óta úgyszólván állandóan Gacsinában tartózkodik.

Regénye, amely oly nagy port vert föl, meglehetősen hétköznapi. A fiatal Cheremetevszkij Szergejevna Natália, egy moszkvai ügyvéd és egy lengyel nő leánya, 1902-ben férjhez ment egy odavaló kereskedőhöz, Mamantovhoz, akitől három év múlva elvált, hogy másodszor egy gárdatiszthez, Wulfert kapitányhoz menjen feleségül. A Kék-Vértes-ezrednek, amelyben új férje szolgált, Mihály nagyherceg, a cár öccse volt a parancsnoka. Az asszony hamarosan a szeretője lett, a szó legteljesebb értelmében; mert ezentúl a nagyherceg csak érte élt.

A nagyherceg mindig maga volt a megtestesült gyöngeség: gyöngé jellem, gyöngé értelem, de jó-ságos, szerény és mélyérzésű ember. Néhány évvel azelőtt beleszeretett nővérének, Olga nagyhercegnőnek egyik udvarhölgyébe, Kossikovszki kisasszonyba, akinek könnyűszerrel elcsavarta a fejét: házasságot ígért neki. De amikor nyilatkoznia kellett a dolgról rettegett anyja előtt, Mária cárné hangosan, tombolva, gyalázkodva sikoltozni kezdett. Az idill pedig megszakadt.

Wulfertile, aki éppoly intelligens, mint furfangos és szívós nő volt, mesteri ügyességgel irányította szerencséjét. Mindenekelőtt elvált Wulfertől. Aztán gyermeke született. Ekkor a nagyherceg, a cár rosszalása ellenére, nyilvánosságra, hozta azt a szándékát, hogy Wulfertnét feleségül veszi.

1913 július havában a két szerelmes Berchtesgadenben, Felső-Bajorország és Tirol határán telepedett le. Egy reggel váratlanul Bécsbe utaztak,

ahová egy bizalmi emberük ment előre. Ebben az időben a szerb kormány az osztrák fővárosban ortodox szertartású kápolnát tartott fenn honfitársai használatára. A pápa ezer koronáért beleegyezett, hogy gyorsan és titokban megáldja a házasságot.

A nagyherceg, amint Berchtesgadenbe visszatért, értesítette a cárt. II. Miklós rettenetes haragra gerjedt. Ünnepeles nyilatkozatban megfosztotta öccsét a cárevics születése alkalmából ráruházott esetleges régensi jogaitól. Sőt egy ukázzal, amely a szenátus jegyzőkönyvébe is belekerült, gondnokság alá helyezte, mint valami kiskorút vagy gyöngelméjút. Végül megtiltotta, hogy a birodalomban tartózkodják.

Mégis hamarosan bele kellett törődnie a befejezett tény bizonyos következményeibe és például valami nevet kellett adni annak, aki most már Isten előtt Alexandrovics Mihály nagyherceg felesége volt. Az asszony, minthogy házassága csupán morganatikus volt és ennél fogva nem lehetett tagjává a cári családnak, nem is tarthatott igényt a Romanovok fenséges nevére: ekkor a „Brasszov grófnő” címet vette föl a nagyherceg egyik birtokának nevérol; maga a cár is hozzájárult és megadta a „Brasszov gróf” címet öccse fiának.

Boldog száműzetésükben igen kellemesen rendezték be az életüket, amely megoszlott Paris, London, Engadin és Cannes között. Ekként Szergejevna Natáliának minden vágya teljesült.

Mikor a háború kitört, a házaspár engedélyt nyert, hogy visszatérjen Oroszországba, ahol í nagyherceg egy kozákdandár parancsnokságát kapta. Vitézül harcolt. De az egészsége, amely mindig gyöngé lábbon állt, hamarosan megrendült, úgyhogy valóságos parancsnokságát kénytelen volt fölcserélni valami jelentéktelen csapatfőlűgye-

lői állással, amely módot adott neki, hogy részben Gacsinában, részben Petrogradban tartózkodjék.

Amint rebesgetik, Brasszov grófnő azon munkálkodik, hogy más területen szerezzon neki kárpót-lást. Nagyravágyó, ügyes, lelkiismeretlen nő létere egy idő óta a legliberálisabb nézeteket hangoztatja. Bármily szűk is a társasága, gyakran megnyílik baloldali képviselők előtt. Az udvari világban máris azzal vádolják, hogy elárulja a cárizmust: ennek roppantul örül, mert súlyt ad magatartásának és előkészíti népszerűségét. Egyre jobban emancipálja magát. Megdöbbenően vakmerő nyilatkozatokat tesz, amelyekért, ha bárki másnak a szájából hangzanának el, húszévi szibériai szám-űzetés volna a, fizetség...

*

Vasárnap, 1916 február 13.

Az a növekvő kegy, amelyet Stürmer szemlátomást élvez a cárnénál és az a bizalom, amellyel a cár megajándékozza, élénk forrongást idéz fel a Szent-Szinódusban. Az egész Rasputin-klikk ujjong. Pitirim metropolita, Barnabás és Izidor püspök már-már az egyházi hierarchia urainak érzik magukat; hangoztatják a főpapság közeli és gyökeres megtisztogatását, vagyis mindazoknak a főpapoknak, zárdafőnököknek és archimandritáknak a fölládozását, akik még most sem akarnak meghajolni a pokrovszkojei misztikus kéjenc előtt, mert az Antikrisztust látják benne. Néhány nap óta jegyzékek forognak közkézen, hogy kik lesznek kegyvesztettek, kiket fosztanak meg móltóságuktól, sőt kiket száműznek Szibéria ama távoli kolostoraiba, amelyekből nincs visszatérés.

És ugyancsak *hossannát* zengenek „az egyház anyáinál”, Ignatiev grófnőnél és Golovinnénél!

Krivošein, a volt miniszter, elkeseredetten, undorral mondta nekem tegnap:

— Gyalázatos dolog, ami történik és ami készülben van. Ilyen mélyre még sohasem süllyedt a Szent-Szinódus!... Ha le akarnának rombolni a népben minden tiszteletet a vallás iránt, minden vallásos liitet, akkor sem cselekedhetnének más-képen ... Hamarosan mi marad az ortodox egyház-ból? Azon a napon, amikor a cárizmus veszedelembé jut és majd rá akarnak támaszkodni, nein fognak találni többé semmit ... Már magam is kezdem hinni, hogy Rasputin az Antikrisztus...

*

Kedd, 1916 február 15.

Néhány nappal ezelőtt Mária Pavlovna nagyhercegnő közölte velem, hogy szívesen eljönne „bizalmas körben” ebédre a nagykövetségre, tehát ma estére meghívtam. Kedvéért meghívtam még Szasonov urat és feleségét, sir George és lady Georgina Buchanant, Nikolajev tábornokot, Radziwill Konstantin herceget, lady Sibyl Greyt, Benekendorff Dimitrijt, Saint-Sauveur grófot és személyzetemet.

A cári udvar szertartásai szerint a lépcső alján várom a nagyhercegnőt és karomat nyújtom neki. Miközben fölmegyünk a szalonok felé, ezt mondja:

— Boldog vagyok, hogy itt lehetek a francia nagykövetségen, vagyis francia területen. Engem már régen megtanítottak arra, hogy szeressem Franciaországot. És azóta is mindig bíztam benne... Ma nem csupán barátságot érzek az ön hazája iránt, hanem] csodálatot és tiszteletet.

Miután néhány szót vált a többi vendégekkel, átmegyünk az ebédlőbe. A nagyhercegnő karomra támaszkodik és melegen a fülembé súgja:

— Köszönöm, hogy ilyen kellemes társaságot

gyűjtött össze körém. Szaszonovval, Buchanannel és önnel teljesen bizalmas körben érzem magamat.. És annyira szükségét érzem a bizalmasságnak!... Biztos vagyok benne, hogy pompásan fogom tölteni az estémet.

Az asztalnál mindenféle időszerű tárgyról beszélgetünk, csak politikáról nem. Aztán a nagyhercegnő számtalan jótékony művéről beszél nekem: a segélyhelyekről, az egészségügyi vonatokról, a menekültek ápolóhelyeiről, a vakok és csonkák kézművesiskoláiról stb.; egyforma buzgalommal, értelmességgel és jószívvel szenteli magát ezeknek. Aztán elárulja nekem egyik tervét, amelyet mint a Császári Szépművészeti Akadémia elnöknője kigondolt:

— A háború után rögtön orosz művészeti kiállítást szeretnék rendezni Parisban. Templomainkban a festészet és az ötvösség nem is sejtett kincsei pihennek; mutathatnék önnek középkori ikónokat, amelyek oly szépek, oly meghatók, mint Giotto freskói. Ugyancsak kiállíthatnak parasztjaink díszmunkáit, azokat a *kusztarni vescsi-t*, amelyek népünk eredeti és változatos ízléséről tesznek bizonyosságot. Egyelőre nem beszélek az ötletemről; különben is még nem időszerű. De nem sokára gondoskodni fogok, hogy kiszivároгjon a közönség körébe. A rossz nyelvek természetesen azt fogják mondani, hogy elsietett gondolat; de legalább bizonyosság lesz arra, hogy nem kételkedem győzelmünkben,...

Ebéd után hosszasan beszélget négyszemközt Buchanannel; azután int Szaszonovnak, aki odaül mellé.

Szaszonov becsülést és rokonszenvet érez Mária Pavlovna nagyhercegnő iránt; képesnek tartja bátorságra, emelkedettségre, józan gondolkodásra; hangoztatja, hogy sohasem volt alkalma bizony-

ságát adni kiválóságának; léha különködéseit abból a másodrendű szerepből magyarázza, amelyre mindig kárhoytatva volt. Egyszer anynyira ment, hogy ezt mondta nekem: „Ő kellene nekünk cárnének! Eleinte talán gyengén állná meg a helyét uralkodónői hivatásában; de aztán kedvet kapna hozzá, jól megértené kötelességeit és lassankint tökéletesítené magát benne”.

Távolról figyelem beszélgetésüket. A nagyhercegnő komolyan hallgatja, arcát időnkint erőltett mosoly enyhíti. De Szaszonov, aki vérmérsékletében oly ideges, nyilatkozataiban oly egyenes és oly őszinte, nem tud uralkodni arcán és mozdulatain, így pusztán abból, amint a szemei villognak, a vonásai összeráncolódnak, az ujjai a térdein dobolnak, kitalálom, hogy a szívét betöltő minden keserűségét kiönti a nagyhercegnő előtt.

Miközben Szaszonov átadja helyét lady Georgina Buchanaimnek, bevezetik a Lírai Színház egyik énekesnőjét, Bryan kisasszonyt, akinek igen tiszta és pompás csengésű szopránhangja van. Balakirev, Massenet, Faúré, Debussy dalait énekli. Az egyes számok közti szünetben a nagyhercegnő körül élénk társalgás folyik.

Mikor a teát fölszolgálják, odalépek a császári Fenséghez, aki azzal az ürüggyel, hogy megcsodálja a nagykövetség gobelinjeit, megkér, hogy vezessem végig a szalonokon. Troy káprázatos remekműve, *Mardocheus diadala* előtt megállít:

— Ülünk le — mondja, lehangoltan. — Mindaz, amit Szaszonovtól épp most hallottam, sajnálatos; a cárné örült, a cár pedig vak; egyikük sem látja, egyikük sem akarja látni, hová vezetik őket.

— Hát nincs semmi mód a fölvilágosításukra?

— Nincs.

— És az özvegy cárné!

— A múltkor két órát töltöttem Mária Feodo-

rovnánál. Egyebet sem tudunk, mint kettesben sopánkodni.

— Miért nem beszél ő a cárral.

— Megvan benne a bátorság is, a készség is... De jobb, ha tartózkodik az ilyesmitől... Túlságosan őszinte, túlságosan élénk. Mihelyt prédikálni kezd a fiának, elragadtatja magát; néha épp az ellenkezőjét mondja annak, mint amit mondani kellene; megsérti, megalázza. Ilyenkor a cár fel-fortyan; figyelmezteti anyját, hogy ő a cár. Haraggal válnak el.

— Szóval Rasputinnak még mindig nagy a becsületei

— Nagyobb, mint valaha.

— Gondolja, Fenség, hogy a szövetség veszedelemben forog!

— Ó, nem! A cár mindig hü marad a szövetséghez, erről jótállok; ellenben félek, hogy roppant belső nehézségek elé megyünk. És ennek szükségképpen katonai tevékenységünk vallja kárát.

— Ez annyit jelent, hogy Oroszország nem vonja ugyan vissza határozottan az aláírását, de nem teljesíti minden szövetségi köteleességét. Ebben az esetben miféle előnyt várhatnak ettől a háborútól! A békeföltételek szükségképpen a katonai eredményektől fognak függni. Ha az orosz seregek nem tartanak ki mindvégig, minden erejük megfeszítésével, akkor azok a roppant áldozatok, amelyeket az orosz nép húsz hónap óta vállal, mind hiábavalók voltak. Oroszország nem csupán Konstantinápolyt nem kapja meg, hanem elveszti Lengyelországot, talán még más területeket is.

— Éppen ezt mondta Szaszonoy is az imént.

— Egyénileg milyen hangulatban találta őt!

— Szomorúnak, aggodénak, idegesnek, amaz ellenkezés miatt, amellyel bizonyos kollégáinál

találkozik. De, Istennek hála, nem mutatott semmi csüggedést. Ellenkezőleg, csupa tűz, csupa határozottság.

— Nemes lélek és igen előkelő jellem.

— Viszonzásul biztosíthatom, hogy meleg barátságot érez Buchanan és ön iránt. Önökkel pompás összhangban van!... De már későre jár, nagykövet úr; búcsúzom öntől és vendégeitől.

Búcsúzkodás után karomat nyújtom, hogy az előcsarnokba vezessem. Miközben a lépcsőn lemegyünk, meglassítja lépteit és ezt mondja:

— Nyilván kellemetlen, sőt veszedelmes korszak következik ránk, amelynek eljövételét már régóta megérezttem. Nekem nincs nagy befolyásom és több okból szigorúan tartózkodó álláspontra helyezkedem. Ds sok emberrel beszélek, akik tudnák és olyanokkal is, akiknek néha módjukban volna latba vetni a szavukat. Ebben az irányban minden erőmből segítségére leszek önnek. Számíthat rám.

— Melegen köszönöm Császári Fenségednek.

*

Szerda, 1916 február 16.

Ama kérdések között, amelyeket a belpolitika az orosz államférfiak előtt fölvet, vannak talán égetőbbek, de nincs bonyolultabb és súlyosabb, mint a földkérdés és a munkáskérdés. Az utóbbi időben alkalmam volt ezekről igen különböző véleményű és állású férfiakkal beszélni, Krivosein volt földművelésügyi miniszterrel, Kokovcov volt miniszterelnökkel és pénzügyminiszterrel, Bobrinszkij Alexis gróf nagybirtokossal, Kodziankóval, a! Duma elnökével, Putilovval, a nagyiparossal és pénzemberrel, Singarev kadettpárti képviselővel stb. Beszélgetéseinkből a következő főgondolatokat hámoztam ki.

A földreform, amelyet az 1906 november 22-iki hires ukáz hirdetett ki, eléggé szerencsés módon oldotta meg a régi Holdrendszer megszüntetését, amelynek hibái és bűnei napról-napra kiáltóbbak lettek. A reform sugalmazójának, Sztolipinnak véleménye szerint a *mir*, vagyis a közös tulajdon lényeges oka annak a szegénységnek, tudatlanságnak, testi és lelki nyomorúságnak, amelyben a *muzsik* él. Csakugyan, képzelni sem lehet a gazdálkodás törvényeivel ellenkezőbb, az egyéni erő és kezdeményezés kifejtésére kevésbé kedvező birtoklási és művelési rendszert. Megszüntetni a javak közösségét, megszervezni a földosztást a részesek között, ekként fokozatosan valami paraszti harmadik rendet alapítani: ez volt Sztolipin programja. Az autokratizmus előharcosai a *mir*-ben mindaddig érinthetetlen dogmát, a forradalom elleni védőbástyát, a¹ társadalmi rend egyik történelmi rétegét látták. Az 1905. évi agrárzavargás rombadöntötte ezt az elméletet. Azonban az oszthatatlanság elve, amelyen a *mir* alapul, századok óta belegyökerezett a parasztba azt a meggyőződést, hogy a föld senkié, vagyis inkább Isten azok számára tartja fönn, akik megművelik. Ezenfelül a részek és az időszakos osztozkodások egyformasága a *mir* tagjai között folytonosan érezte a *muzsik*-kal a neki juttatott *nadiel*-ek elégtelenségét; ebből származik az a következtetés, hogy az államnak kötelessége gyarapítani a területüket főúri földek kényszermegváltásával, esetleg az egyház és a korona birtokainak elkobzásával. Sejthető, mennyire ki tudták aknázni ezeket a nézeteket az agrárszocializmus vezérei, a Csernovok, a Leninek, a Rojkovok, a Kerenzkiek. Ha az események folyamata és a háború kimenetele megengedi az 1906. évi reform alkalmazását még körülbelül egy évtizeden át; ha

Oroszország pénzügyi helyzete lehetővé teszi, hogy szélesebb körre kiterjesszék annak a parasztbanknak a működését, amely közvetítő gyanánt szerepel az eladó *barine* és a vevő *muzsik* között; végül, ha bizonyos pénzügyi természetű intézkedésekkel a nagybirtokosokat arra buzdítják, hogy birtokaik egy részét önként áruba bocsássák; akkor a nagy- és középbirtok meg lesz mentve. Különben a szocialista utópiák egyre jobban elhatalmasodnak a paraszt egyszerű képzeletében. Máris számos rendszer ajánlkozik a paraszt boldogi tására. Az a megoldás, amelyet a Duma „munkáspárti” csoportja ezidőszerint hirdet, a következőkben foglalható össze: az összes földet egyetlen nemzeti alapba kell egyesíteni, amelyet ama földművelők között kell fölosztani, akik a maguk kezemunkájával dolgoznak. Hogy fölfogjuk ennek a tervezetnek gyakorlati értékét, elegendő lesz néhány szám. Ha csupán európai Oroszországot vesszük tekintetbe, a nemzeti alapot körülbelül kétszázmillió hektárra lehet becsülni. Hozzávetőleg huszonötmillió „családfő” venne részt a fölosztásban. Ehhez 300.000-nyi állandó földmérő-hadsereg kellene, hogy megállapítsa a katasztert és a határkijelölés terveit. A földmérő-munka nem kevesebb, mint tizenöt évig tartana, mert a hó és az olvadás az évnek öt-hat hónapjában minden mérést megghiúsít; e tizenötévi idő alatt a népesség természetes szaporodása a „családfők” számát harmincmillióra emelné; ennek következtében a földosztás eredeti alapjait teljesen meg kellene változtatni. Az általános földosztás tehát csak kibogozhatatlan zűrzavarral, a rablás, a pusztítás és az anarchia rettenetes válságával végződhetik.

Éppily nyugtalanítónak mutatkozik a munkáskérdés. Az orosz ipar rendkívül rohamosan fejlőd-

dött. Számadatok szerint 1861 előtt 4300 műhely és gyár volt a birodalomban; 1900-ban 15.000 volt a számuk; ma több mint 25.000. Ezzel szemben a munkások anyagi és erkölcsi helyzete nagyon elmaradott. Mindenekelőtt nagyobb részük nem tud sem írni, sem olvasni, ami nagy mértékben csökkenti termelőképességüket. Azután egyre nagyobb azoknak a parasztnak a száma, akik otthagyják a falut, hogy a városokban keressenek foglalkozást. A munkásbőségnek, amely ezt a parasztvándorlást nyomon kíséri, az a következménye, hogy a munkás legeslegszükségesebb táplálékát, szállását és ruháját megszerezze. Másrészt a gépiüzem kiterjedése csökkenti az izomerő értékét s ezért gyakran arra indítja a munkaadót, hogy nő- és gyermekmunkásokat állítson be férfi munkások helyett. Ennek társadalmi visszahatása: a munkáscsalád pusztulása, mert már senki sem gondolja a családi tűzhelyet. Ezt az általános helyzetet, amely már magábanvéve is igen kínos, súlyosbítják mindazok a tévedések, hibák és igazságtalanságok, amelyeket a cári bürokrácia szüntelenül elkövet a proletariátussal szemben. Az orosz munkáspolitikai törvényhozásnak elve és eszméje: a Gondviselő Állam. A valóságban ez Rendőrállam. A cárizmus hivatalnokai a tőke és a munka között keletkező összeütközések természetes és föltétlen ítélőbíráinak tekintik magukat. Az a mód, ahogy bírói hivatásukat gyakorolják, a munkások között néma elkeseledést, a küzdelem, a lázadás és a rombolás szüntelen gondolatát tartja ébren. Egyetlen országban sem oly gyakoriak és oly erőszakosak a sztrájkok. Azonban egészen különlegesen orosz és a kormánynak talán leggyalázatosabb szégyenfoltja az az uszító szerep, amelyet a rendőrség játszik a sztrájkokban. Ez a módszer nagyon

régi..Teljes erejében azonban csak körülbelül egy évtizede, az 1904-ben meggyilkolt hírhedt Plehve minisztersége óta bontakozott ki. A gyászos *Ochrana* nagyszámú besúgó-személyzetet tart ipari körökben, nem azért, hogy figyeljék a forradalmi pártot, hanem hogy kezükben tartsák, tüzeljék és adandó alkalommal cselekvésre ösztönözzék. Ha a polgárság vagy a Duma „alkotmányos demokratái” túlságosan hangoskodnak, ha a cár holmi félnék liberális hajlandóságot árul el, azonnal viharos sztrájk tör ki. Egy pillanatra a forradalom kísértete rajzolódik az égre, véres villanások fényében, hogy mintegy hirdesse „a nagy estét”. De már ott teremnek a kozákok. A rend helyreáll. Az *Ochrana* megint megmentette az autokratizizmust és a társadalmat..., amíg egyszer menthetetlenül tönkreteszi...

*

Csütörtök, 1916 február 17.

Nincs civilizált ország, amelyben a nő társadalmi helyzete olyan nyomorúságos, olyan elmaradott volna, mint az orosz falvakban.

Ebben a tekintetben a, tanúvallomások egybehangzóak. Valamennyi regényíró, aki csak leírta a paraszti erkölcsöket, egyértelműen úgy mutatja be a parasztasszonyt, mint akit lenyűgöznek a legdurvább munkák, aki háztartásának rab-szolgája, akit elcsigáztak a terhességek és a betegségek, aki kénytelen túrni a legundorítóbb fajtalanságokat, akit szüntelenül szidnak és a legcsekélyebb okból is agyba-főbe vernek. Ezeknek a leírásoknak a pontosságát általában megerősítik az erőszakosságoknak és a fajtalanságnak azok a szélsőséges esetei, amelyeket a bírósági krónikák följegyeznek.

A nemi erkölcsiség a falvakban igen mélyre

süllyedt. A családfő, a *domochozjain*, királyi jogokat követel a maga számára a födele alatt lakó valamennyi nővel szemben. A hosszú téli éjszákak, a világítás hiánya, a szűk szobák, az együttlakás kedvez a leggyalázatosabb paráználkodásoknak. Semmi sem gyakoribb, mint a vérfertőzés a *domochozjain* és a *sznocha*, a menyé között, mikor a fiatal férj az ezrednél van vagy a városban dolgozik. Sőt ez az ágyasság annyira elharapódzott, hogy a jelölésére külön szó van: a *sznochacsesztvo*. Lót és leányai, Ruben és Bála, Amnion és Thamar bibliai paráznaságai lelkiismeretesen tovább élnek az *iszbák* homályában. A *muzsikok* erkölcei legalább ebből a szempontból patriarchálisak maradtak.

A városi prostitúció statisztikái sokatmondó bizonyítékát szolgáltatják a parasztok erkölcsi elzüllesztésének. A minap beszélgettem erről a kérdéstről a kitűnő Nariskinnéval, a főudvarmesternővel, aki erkölcsi propagandát folytat a női börtönökben és több olyan társaságnak az elnöke, amelyek a börtönökből szabadult nők, a lányanyák, a megtért utcalányok támogatására alakultak. Mélységes fájdalommal ezt mondta nekem

— Elhiszi-e, hogy főképen a falvak tenyésztik városaink szennyét! ... Petrogradban, Moszkvában, Kievben, Nizsnij-Novgorodban, Odesszában a prostituáltaknak több mint a fele, néha háromnegyedrészre parasztlány és majdnem mindig fiatal lány, gyereklány, akiket maguk a szüleik vittek el a nyilvános házak tulajdonosaihoz...

Néhány pontosabb adatot kértem a rendőrfőnöktől. Ezt válaszolta:

— Nem tudnám önnek pontosan megmondani, hány nő él prostitúcióból Petrogradban, mert a legtöbbjük kivonja magát a lajstromozás forma-

litása alól és csak titokban vagy ideiglenesen gyakorolja mesterségét. De hozzávetőleg lehet legalább negyvenezer, akiknek legalább is 50 százaléka parasztlány. Általában nagyon fiatalon kezdik, alighogy anyányiak. A belajstromozott vagy kóbor lányok nagy többsége nem több huszonévesnél. Rendszerint nem sokáig folytatják nehéz mesterségüket. Körülbelül huszonöt éves korukban visszatérnek a faljukba, hogy férjhez menjenek vagy beállnak munkásnőnek valamelyik gyárba. Ezek még ép bőrrel menekülnek. De a legtöbben menthetetlenül áldozatul esnek az alkoholnak, a szifilisznek, vagy a tüdővésznek ...

*

Péntek, 1916 február 18.

Szaszonov szomorú és ideges arccal vallja meg nekem, mennyire bántja az a reakciós és elnyomó szellem, amely Stürmer uralomrajutása óta teljesen elhatalmasodott a belpolitikában. Hogy pontosabb nyilatkozatra bírjam, ezt kérdeztem tőle:

— Ön, aki oly őszinte híve a cárizmusnak, hogyan képzei, hogy a cár összeegyeztetheti autokratizmusát az öntől annyira óhajtott alkotmányos monarchia elveivel?

Keményen vág vissza:

— De hiszen a cár maga határozta: meg és korlátozta autokratizmusát, mikor 1906-ban kihirdette alaptörvényeinket! ... Mindenekelőtt tudni kell, hogy mit jelent tulajdonképen az autokrata cím. Nagy Iván volt az, aki a tizenötödik század végén fölvette az *autokrata cár* címet és ezzel a címmel azt akarta jelezni, hogy a moszkvai fejedelemiség immár szuverén állam, független állam, amely többé nem fizet évi adót a tatár kánnak. Csak ennyit akart vele mondani, semmi többet...

Később az autokrata szó az abszolút, korlátlan mindenhatóság, az önkényes és ellenőrzésnélküli despotizmus gondolatát foglalta magában. Ez volt az elgondolása Nagy Péternek és I. Miklós-nak a maga hatalmáról; sajnos, ezt a fölfogást véste be Pobjedonoszcev és Katkov a nemeslelkű III. Sándor lelkébe, akitől II. Miklós igen sokat örökölt.* Megtalálható ez az elmélet az alaptörvény negyedik szakaszában, amely kijelenti, hogy „a cár birtokosa a legfőbb autokrata hatalomnak és Isten maga parancsolja, hogy engedelmessédjünk neki”. De azt a túlzást, amely ebben az elvben van, meggyengíti a hetedik szakasz, amely kijelenti, hogy „a cár a birodalmi tanáccsal és a Dumával egyetértésben gyakorolja a törvényhozó hatalmat”. Láthatja ennek a következményét: az orosz nép ekként egyik irányító szervévé vált a birodalomnak és a cárizmus, bár teljesen megmaradt Isten kegyelméből valónak, csatlakozik a modern államok jogi elméletéhez.

— Ha jól értem az ön gondolatát, az alaptörvények csak azért hagyták meg a cárnak az autokrata címét, hogy megóvják a legfőbb hatalom presztízsét és átmenetet alkossanak a múlt és a jövő között.

— Igen, körülbelül így mondom: *körülbelül*,

* Mikor III. Sándor 1884-ben trónralépett, a népéhez intézett manifesztumot Katkov, a hírhedt pánszláv szerkesztette. Ebben a cár a következő kifejezéseket használta:

Isten akarata parancsolja Nekünk, hogy bizalommal álljunk élére a föltétlen hatalomnak. Bizva az Isteni Gondviselésben és véghetetlen bölcsességében, telve reménységgel az autokrácia igazságosságában és erejében, amelynek fönntartására elhivattunk, Isten kegyelmével igyekezni fogunk visszavezetni országunkat a hagyomány útjaira, és gondunk lesz Birodalmunk sorsára, amelyet ezentúl Isten és Mi egyetértésben fogunk intézni.

mert távolról sem csupán történelmi csökevényt, egyszerű kancelláriai formulát látok az autokrata címben. Úgy vélem, hogy nálunk adott hagyományaink, műveltségi állapotunk és nemzeti jellemünk mellett a legfelső hatalomnak, rendkívül erősnek kell lennie és én kész vagyok megadni neki minden kiváltságot, a parancsolás és fegyelmezés minden eszközét. De szeretném, ha ellenőrzés alatt volna s még inkább, ha fel volna világosítva. Nos, ma nincs semmiféle ellenőrzés alatt és ön tudja, miféle emberek követelik maguknak a felvilágosítás kiváltságát.

Némi hallgatás után újra megszólalok:

— Ha már hozzányúltunk ehhez a kényes tárgyhoz, engedje meg, hogy egy kérdést intézzek önhöz... barátilag.

— Ó! félek, hogy kitaláltam, mit akar mondani ... Mindegy! Hallgatom.

— Nem volna lehetséges, hogy kellő tapintattal cselekedjem valamit az ön elgondolása értelmében?

— Óvakodjék ettől, de nagyon! Különösen ön, aki egy köztársaságnak a képviselője!... Reám máris gyanakszanak, mert én személyesítem meg a nyugati demokráciákkal kötött szövetséget. Mi lenne önnel, ha a leghalványabb ürügyük is volna ön ellen arra a vádra, hogy beavatkozik belpolitikánkba!...

*

Szombat, 1916 február 19.

Az oroszok, akár nemzeti jellemükről, akár emberi jellemükről beszélünk, maguk a megtestesült állhatatlanság. A háború, amely idegeiket szakadatlan feszültségben tartja, még fokozta természetüknek ezt a hajlandóságát, úgyhogy ez a jelenség lépten-nyomon szemembe ötlük.

Egyéniségük teljesen kimerül pillanatnyi érzé-

seikben és gondolataikban. Amit tegnap éreztek és gondoltak, ma már nem érdekli őket, nem létezik számukra. Pillanatnyi lelkiállapotuk gyakran még előbbi állapotuk emlékeit is kitörli belőlük.

Kétségtelen, hogy a fejlődés mind az erkölcsi, mind a szerves életnek egyetemes törvénye és mi holtunk napjáig szüntelenül változunk. De az egészséges gondolkodású fajokban a változások mindig progresszívek; az ellentmondó hajlamok többé-kevésbé kiegyensúlyozódnak; soha sincs hirtelen szakadás az egyéniségük mélyén; a leghirtelenebb, a legteljesebb változások is elkerülhetetlenül átmenetekkel, visszahajtásokkal, fokozásokkal járnak. Az oroszoknál a mérleg serpenyője nem is ingadozik: egyszerre felszökken. Képek, vágyak, szenvedélyek, gondolatok, hitek és az egész belső épület hirtelen összeomlik. A legtöbb orosz szemében a boldogság netovábbja az örökös díszletváltozás.

Erre gondoltam a múlt este a Mária-színházban, ahol Csajkovszki költői hallétjét, a *Csipkerózsiká-t* játszották. A teremben, a karzattól a földszintig, a nézők arca ragyogott a gyönyörűségtől, mikor a ködbeborult mocsár, amelyen az elvárásolt bárka himbálódzott, hirtelen csillogó palotává változott.

... És azt gondoltam magamban, hogy az orosz bárka éppígy himbálódik egy ködbeborult mocsáron. De ha a díszletváltozás megtörténik, félek, hogy nem csillogó palota, hanem egészen másvalami bukkan fel előttünk...

*

Vasárnap, 1916 február 20.

R.-né behúzódik a díván párnái közé, kezeit összefonja hátul a nyakán, egész, rugalmas teste

olyan, mint egy kibomlott csokor és réveteg tekintettel hallgat bennünket, az ajka sem rezzen. Ma este „mollban” van, vagy egyszerűbben szólva: unatkozik. Az előtte folyó mulatságos és eleven fecsegés mintha alig érintené. De egy érzelmes paradoxon, amelyet S ... kockáztat meg, egyszerre fölleveníti. Ekkor meleg, gyors és kissé turbékoló hangján ezt mondja:

— Gyönyörűség volna a szerelem, ha egyhuzamban, álmunk vagy mámorunk megszakítása nélkül lehetne szeretnünk, ama világos pillanatok nélkül, amelyekben a dolgokat a maguk nyers valóságában látjuk, amikor ítéletet mondunk *a másik* és önmagunk fölött... Elnézte-e már a hangversenyzenekart szünet közben, mikor a zenészek kimentek dohányozni? A hangszerek szerteszét hevernek a kottaállványok és a partitúrák között. A hegedűk, a rézfűvők, a nagybőgők, a nagydob ilyenkor valami komor, szálnalmas, furcsa látványt nyújtanak, mint összevissza hányt bútorok; az ember szinte azt hinné, hogy valami régiségkereskedésben van. Ez a zene visszajaja; mihelyt a hangverseny újra megkezdődik, az ember megfeledkezik róla... De a szerelem visszajaja sokkal rosszabb. És az ember akarva, akaratlanul rágondol, mikor beleszédül a *duó-kha* ...

*

Hétfő, 1916 február 21.

Nikolajevics Miklós nagyherceg tegnap bevonult Erzerumba, ahol Judenies tábornok fogadta.

Erzerum elestével a törökök 40.000 halottat vagy sebesültet, 13.000 foglyot, 323 ágyút és 9 zászlót vesztek.

Most az oroszok urai Örményországnak.

Perzsiában Kurdisztántól délre Kermmisah kü-

szöbön álló megszállása megnyitja számukra az utat Bagdad felé.

*

Kedd, 1916 február 22.

A Duma a mai napon újból megkezdte munkáját.

Ezt az új ülészakot Goremykin annyiszor halogatta, hogy az általános elégedetlenség már veszedelmessé vált.

A cár megérezte ezt és az az okos ösztön, amely nála a politikai érzéket helyettesíti, szerencsés elhatározást sugallt neki. Személyesen elment a Taurisz-palotába, hogy megnyissa az ülészakot.

Elhatározása tegnap este kelt és egészen az utolsó pillanatig titokban tartották, Csupán egy órakor kérték telefon útján a szövetséges hatalmak nagyköveteit, hogy *pontban két órakor* jelenjenek meg a Taurisz-palotában, de semmiféle magyarázatot nem közöltek velük.

Mióta Oroszországban bevezették a képviseleti kormányzatot, a cár most elsőízben megy el a Dumába. Azelőtt, épp ellenkezőleg, a képviselők mentek el a Téli-palotába a cár üdvözlésére.

Az udvari kocsikkal egyidejűleg érkezem.

Abban a nagy oszlopos teremben, amelyben valamikor Potemkin kápráztatta Katalin cárnőt ragyogó ünnepeivel, oltárt állítottak, hogy ott mondják el a megnyitó imákat. A képviselők zárt sorokban csoportosulnak körülötte. A közönség távozott az ülésterem tribünjeiről és az első emelet körbenfutó karzatán szorong.

Amint a cár odalép az oltárhoz, megkezdődik az istentisztelet, csodálatos énekekkel, amelyek néha áradok és hatalmasak, néha tiszták és éteriek és kimondhatatlanul tükrözik az ortodox miszticizmus és a szláv érzelmesség végzetlen vágyakozásait.

Erős izgalom válik úrrá az egész gyülekezeten. A reakciós párton az abszolút autokratizmus vezérei dühös és riadt pillantásokat váltanak egymással, mintha a cár, Isten választotta, az Úr fölkenntje, valami szentségtörést akarna elkövetni. Ezzel szemben a balpártokon sugárzó öröm uralkodik. Nem egy arcon könnyeket látok megcsillanni. Szasonov, aki mellettem áll, buzgón imádkozik; mert neki nagy része van abban az eseményben, amely itt végbemegy. Polivanov tábornok hadügyminiszter, akinek liberális fölfogását ismerem, a fülembé súgja:

— Átérti ön ennek a látványnak egész fontosságát, egész szépségét¹?... Ünnepestes órája ez Oroszországnak; új korszak nyílik a történelmében.

Két lépésnyire előttem a cár. Mögötte öccse, Alexandrovics Mihály nagyherceg, aztán Fredericks, a cár személye körüli miniszter, Szvecsin ezredes, szolgálattévő szárnysegéd és Wojejkov tábornok, a cári paloták parancsnoka.

A cár szokott áhítatosságával hallgatja a misét és az éneket. Nagyon sápadt, szinte fakó. A száját minden pillanatban összeszorítja, mintha nyelni akarna. Legalább tízszer enged megrögzött szokásának és a nyakához emeli jobbkezét; balkeze, amelyben kesztyűjét és sapkáját tartja, folytonosan rángatózik: zavara szemmel látható. 1906 május 10-én, mikor a Téli-palotában megnyitotta az első Duma ülését, oly szorongó és halottas volt az arca, hogy azt hitték, mindjárt elájul.

De a hálaadó imák befejeződtek; a papság visszavonul.

Mostl a cár rövid, hazafias és Összetartásra buzdító beszédet mond:

Boldog vagyok, hogy önök között lehetek, népem körében, amelynek önök a képviselői és Isten áldását kérem munkájukra. Mélyen meg vagyok győződve, hogy munkájukban, amelyért felelősek a hadának és nekem, latba fogják vetni minden tapasztalatukat, a helyi viszonyokban való minden tájékozottságukat és minden hazaszeretetüket és egyesegyedül ennek a szeretetnek az útmutatását követik, ez lesz a vezércsillaguk. Szivemből kívánok tehát a birodalmi Dumának eredményes munkát és teljes sikert.

II. Miklósra beszéde közben siralmas ránézni. A hang alig tud feltörni összeszorult torkából. Minden szó után megáll, meginog. Balkeze lázas remegésben rángatózik; jobbkeze görcsösen belekapaszkodik kardszíjába. A szerencsétlennek kifulladás a lélegzete, mikor az utolsó mondatot elmondja.

Stentori „hurrá” felel szavaira; utána Bodziankónak, a Duma elnökének harsány és mély basszusa felel a cári szózatra ezekben a szavakban:

*Felség,
mélységes megindulással hallgattuk Felséged jelentőséges szavait. Öröm tölt el bennünket, hogy cárunkat körünkben láthatjuk. Ebben a siralmas korszakban Felséged megszilárdította összeforrását népével és ez a győzelem útját mutatja nekünk... Hurrá a mi cárunkra!... Hurrá!*

Az egész közönség lelkesen éljenez. Csupán ti szélsőjobb tagjai hallgatnak. Potemkin palotája néhány percen, át éljenzéstől visszhangzik.

A cár hirtelen földerül, visszanyeri kedvességét; egyesekkel kezét fog; mindenfelé mosolyog. Aztán átmege az üléstermen és távozik.

Szerda, 1916 február 23.

Szaszonov, akit, mint rendesen, déltájban meglátogatok, elragadtatással nyilatkozik a tegnapi szertartásról, amely mélységes visszhangot kelt Oroszországban.

— Íme — mondja —, ez a józan politika! Ez a helyes liberalizmus! Minél szorosabb kapcsolatban lesz a cár népével, annál keményebben tud majd ellentállni a szélsőséges áramlatoknak.

Fölteszem a kérdést:

— Az ön gondolata volt, hogy elhozza a cárt a Taurisz-palotába?

— Nem, sajnos, nem az enyém. Hanem — biztosan nem találja ki —, hanem... Fredericksé, a cár személyei körüli miniszteré.

— Az öreg Fredericks grófé, aki olyan konzervatív, olyan reakciós, olyan vaskalapos?

— Bizony az övé!... Azonban ő oly őszinte híve a cárnak, hogy megértette, mit parancsol Őfelségének a helyzet; ő vetette föl a kérdést a cár és a miniszterelnök előtt. A cár azonnal hozzájárult; Stürmer nem mert tiltakozni; az ügy nyomban el volt intézve. Még azt is elárulom önnek, hogy a cár tartott a cárné fölháborodásától; el volt készülve a szemrehányások zuhatagára. A cárné csakugyan kifogásolta a dolgot, de nem szenvedélyesen, hanem hideg és fojtott szigorúsággal, ami nála gyakran a fölháborodás legerősebb kifejezése.

*

Csütörtök, 1916 február 24.

Ma este ebédre vendégül látom Palej hercegnőt; meghívtam még olasz kollégámat, Carlotti marchest és valami húsz személyt, köztük Gorcsakov Daria hercegnőt, Radziwill herceget és feleségét, Poloveov urat és feleségét, Kreutz grófnőt, Wran-

gel Miklós tábornokot, Mihály nagyherceg hadsegédét.

A társalgás főtárgya a Duma megnyitása. Palej hercegnő teljes mértékben helyesli, hogy a cár megjelent a szertartáson.

— Nem lesz meglepetés az ön számára — teszi hozzá —, ha megmondom, hogy ez a liberális eljárás nem volt ínyére a cárnénak. Még most sem heverte ki.

— És Rasputin!

— Csak lígy ontja a siralmakat és a gonosz jóslatokat!

A finom és szkeptikus Wrangel tábornok csak mérsékelt fontosságot tulajdonít a cár tüntető elhatározásának.

— Higyje meg — mondja nekem —, Ófelsége a cár szemében az autokratizmus mindig megrendíthetetlen dogma fog maradni.

HETEDIK FEJEZET.

1916 február 25. március 22.

Péntek, 1916 február 25.

A Kronprinz hadseregei immár öt napja egyre fokozódó erővel támadják Verdunt. Offenzívájuk negyvenkilométeres frontra terjed; a bombázás hevesége páratlan.

A marnei csata óta talán ez a háborúnak legtragikusabb, legdöntőbb órája.

*

Szombat, 1916 február 26.

Pitirim püspöknek minapi kinevezése a petrográdi metropolitan méltóságra Rasputint az egyház; föltétlen urává tette.

Innen van, hogy kényszerítette a Szent-Szinódust, hogy fejet hajtson előtte és ünnepélyesen jóváhagyja tobolszki Jánosnak, „Isten szolgájának” szenttéavatását.

Barátja, a cinikus Barnabás püspök, nem számított ilyen gyors és ilyen fényes győzelemre. Tetejében küszöbön áll érseki kinevezése.

*

Vasárnap, 1916 február 27.

Ha az egészség nem egyéb, mint az összes életműködések harmóniája, az összes szervek összhangja, minden életerő együttműködése, akkor el kell ismernünk, hogy az orosz kolosszus nagyon

beteg; mert a társadalom teste roppant egyenetlenségeket és aránytalanságokat mutat.

Egyike a legnyugtalanítóbb tüneteknek az az árok, az a szakadék, amely a magasabb osztályokat a paraszt-tömegektől elválasztja. E két csoport között teljes a szakadás; olyan, mint valami többszázados elkülönülés. Ez a tény különösen észrevehető a hivatalnokok és a parasztok viszonyában, íme néhány példa:

1897-ben a kormány a modern statisztika aprólékos szabályai szerint általános népszámlálást tartott. Ezúttal elsősorban vállalkoztak ilyen roppant és módszeres munkára. Mindaddig csupán néhány részleges, elnagyolt és hozzávetőleges népszámlálásra szorítkoztak. A népszámláló biztosok mindenütt rendkívüli bizalmatlansággal, gyakran nyílt ellenszegüléssel találkoztak. Furcsa hírek keringtek, riasztó mendemondák találtak hitelre, hogy a *csinovnik-ok* a katonai terhek fokozásán dolgoznak, gabonarekviráláson, adóemelésen, földreformon az urak javára, sőt talán a jobbagység visszaállításán. A *muzsik-ok* mindenütt szorongó pillantásokat váltottak és azt suttozták: „Nagy bajok előjele ez ... Ebből semmi jó sem származhatik... Az ördög munkája ez!” A *csinovnik-ok* természetesen tőlük telhetőleg szították ezt a gyermekes rettegést, hogy sápot csikarjanak ki. Ez még jobban elmélyítette a szakadékot a két kaszt között.

Korolenko egyik novellája, a *Napfogyatkozás*, élénk színekkel festi azt a riadt és alamuszi bizalmatlanságot, amelyet az orosz paraszt táplál a felsőbb osztályok képviselői iránt, mindazok iránt, akik hivatalos tekintélyük révén, tudásuk vagy neveltségük révén uralkodnak fölötte. A történet egy volgamenti kis városban folyik le. Csillagászok jönnek oda egy napfogyatkozás meg-

figyelésére. Ezeknek az idegeneknek a jelenléte, titokzatos előkészületeik, furcsa műszereik nyomban fölizgatják a kis várost. Azonnal híre megy, hogy boszorkányok, az Ördög cimborái, az Antikrisztus küldöttjei. Gyanakvó, morgoló tömeg szorong körülöttük; alig-alig tudják megvédeni teleszkópjaikat. Egyszerre csak megkezdődik a napfogyatkozás. A nap elhomályosul. Ekkor kirobban a tömeg dühe. Egyesek a csillagászok istentelensége ellen üvöltöznek, hogyan merészelik azi eget kémlelni: „Isten majd villámmal felel nekik!” Mások örvényezve ordítanak: „Itt a világ vége! Mindnyájan meghalunk! Uram, irgalmazz nekünk!...” De hamarosan újra fölbukkan a nap. Akkor a kedélyek lecsillapodnak. Kölcsönösen üdvözlik egymást, hogy megmenekültek a nagy veszedelemből: „Adjunk hálát Istennek, hogy még élhetünk!...”

Nem kevésbé jellemzők azok a zavargások, amelyeket az Oroszországban oly gyakori éhínségek és járványok idéznek föl. Minden éhínség alkalmával ugyanaz a vád járja: „A hivatalnokok és az urak kaparintják magukhoz a gabonát!” Vagy ez is: „A *csinovnik-ok* és a *bariné-k* szövetkeztek a nép kiirtására, hogy elvegyék a földjeiket.” Járványok idején a parasztok bizalmatlansága állandóan az orvos ellen fordul, aki az ő szemükben hatósági ügynök: „Miért beszél olyan érthetetlen nyelven I Mire való ez a titokzatos viselkedés és ezek a furcsa mesterkedések? Semmi kétség: ő terjeszti a kolerát; ő mérgezi meg a szegény *muzsik-okat* a kormány rendeletére!...” És felgyújtják a kórházat; feldúlják a laboratóriumot; szidalmazzák, megverik, sőt néha meg is gyilkolják az orvost.

Ebben a tekintetben Veresszajev regényíró, aki mindig oly pontosan írja le az orosz életet, egy-

általán nem túloz, mikor elbeszéli Csekjanov doktor szívettpő esetét. Ez a fiatal és lelkes ember, akit fűt a vágy, hogy szolgálja a szegényeket, az önfeláldozás valóságos csodáit műveli egy kolerajárvány idején. A műveletlen, durva emberek, akiken segíteni akar, mégis úgy bánnak vele, mint mérgezővel, aztán szidalmazták, bántalmazták, végül agyba-főbe verik. Betegágyán keserűen elgondolkodik. De egyáltalán nem táplál szívében bosszút hóhérai iránt, végtelen szánalom érzése támad benne és ezt írja a naplójába: „Megverték! Igen, megverték, mint egy veszett kutyát, mert a segítségükre jöttem, mert minden tudományomat és minden erőmet nekik szenteltem. Ma érteni meg csupán, mennyire szerettem őket. Nem sikerült megnyernem bizalmukat. Már majdnem: rábírtam őket, hogy higgyenek nekem; néhány pohár vodka elég volt, hogy visszalökje őket a sötétségbe és fölébressze ős, vad ösztöneiket. Most érzem, hogy meghalok. De miért küzdöttem? Miért halok meg! Ennek nyilván így kellett történnie. A *muzsik-ok* mindig csak idegeneket láttak bennünk. Megvetéssel kerültük őket. Nem iparkodtunk megismerni őket. Rémitő szakadék választott el tőlük...”

Hétfő, 1916 február 28.

Néhány hónap óta az orosz népben bizonyos hajlandóság mutatkozik lebecsülni Franciaország katonai segítségét.

Hiábavaló volt erőteljes propagandánk a sajtó, képek, előadások, mozgófényképek útján, nem értették meg azt a szívósságot, amely a nyugati front küzdelmeit jellemzi. Nem egyszer kénytelen voltam Szaszonov, Goremykin, Szuchomlinov tábornok figyelmét fölhívni bizonyos újságok igazságtalan és barátságtalan bírálataira.

A verduni csata, mindent megváltoztatott. Had-seregünk hősiességét, fő vezérletünk tudását és hidegvérét, anyagkészleteink nagyságát, közvéle-ményünk önuralmát mindenki csodálja.

Rodzianko, a Duma elnöke ma meglátogatott és kifejezte előttem az országgyűlés szerencse-kívánatait.

Az utcákon, különösen az újságok hirdetései előtt ismételten hallottam, amint a *muzsik-ok Verdun-ről* beszélgettek.

*

Szerda, 1916 március 1.

Filipescu, volt román hadügyminiszter, a buka-resti franciabarát-párt vezére, Petrogradba érke-zett, hogy tájékozódjék a helyzetről.

A cár és Szaszonov igen barátságos fogadtatás-ban részesíti. Azonban bármennyire hangoztatja is hazájának igen meleg hangulatát a szövetsége-sek iránt, általánosságokon kívül semmit nem mond.

Diamandi útján azt üzeni nekem, hogy szívesen beszélne velem, sőt már meg is látogatott volna, ha meghűlése nem szegezné ágyhoz.

Csütörtök, 1916 március 2.

A Köztársaság elnökétől a cárnak szóló távira-tot kapok a román kérdés tárgyában és ebből arra következtetek, hogy Parisban nem látják tisztán Bratianu játékát.*

* Itt adom a távirat szövegét:

Paris, 1916 március 1.

Legyen szabad Felsőged figyelmét fölhívnom, mily főbenjáró fontosságot tulajdonit a Köztársaság kor-mánya Románia küszöbön álló elhatározásainak. Sú-lyos veszedelem volna a szövetségesekre nézve, ha ez

A táviratot haladéktalanul átadom Szaszonov-nak, aki meglepődik rajta, sőt mi több, kissé föl-izgul.

— A köztársasági elnök Úrnak nem a cárhoz, hanem inkább Románia királyához kellene for-

és hatalom előbb vagy utóbb engedne Németország nyomásának. Sőt az is valóságos erkölcsi és katonai kudarc volna számukra, ha Románia az ellenségeskedések befejeztéig megmaradna semlegességében. Franciaország hajlandó minden tőle telhetőt megtenni, hogy kieszközölje Románia akcióbálsését. Azoknak a haderőknek, amelyeket Szalonikiben tart, bár ezidőszerint a németek óriási erővel támadnak a francia fronton, főképen az Oroszországgal, Angliával, Szerbiával és Romániával való együttműködés a céljuk. Nem kételkedem, hogy Felséged maga is tudatában van, mily rendkívül nagy érdekünk fűződik Románia harcbeálséséhez. Felséged fényes bizonyítékát adta érzelmeinek, midőn Románia területi követeléseinek megvizsgálásáról volt szó. Ma, mikor ezek a kényes kérdések szabályozva vannak és már csak a hadműveletek tervét és föltételeit kell megállapítani, biztos vagyok benne, hogy Felséged az új tárgyalásokban érvényesíteni fogja kiegyenlítő akaratát olyképen, hogy az orosz és román hadseregnek különkülön olyan földadatot és olyan működési területet jelöl ki, amelyen mindegyik teljesítőképességének maximumát nyújthatja, a közös ügy minél nagyobb javára. Nincs benne semmi meglepő, hogy Románia különösen azokon a területeken óhajt tevékenykedni, amelyeket a diplomáciai megegyezések számára tartottak fönn, és nézetem szerint helyes, ha az erősebb és tapasztaltabb orosz hadseregtől támogatott román hadsereget lelkesíti a maga fölszabadító szerepe egy olyan hadiszintéren, ahol fajtestvéreire talál.

Felséged bizonyára már ennekelőtte is mérlegelte mindezeket a szempontokat és hála Felséged magas és csalhatatlan tekintélyének, szilárd a reményem, hogy elsimíthatok lesznek azok a nehézségek, amelyek még újjában állanak a katonai egyezmény megkötésének. Fölhasználok ezt az alkalmat, hogy újból kifejezzem Felséged előtt a Személyének és Oroszországnak szóló legforróbb jókívánságaimat.

POINCARÉ.

dúlnia. Az orosz vezérkarnak és a román vezérkarnak a hadműveleti színhelyek megállapítására vonatkozó fölfogásában nem csupán egyszerű eltérés van, amint Poincaré úr nyilván hiszi, mert minden igyekezetem ellenére még csak eszmecsere sincs. Nem ilyen vagy olyan stratégiai tervről van szó; hanem magának az együttműködésnek az elvéről... Ha megkérdezem Diamandit és megpróbálom gyakorlati térre csalogatni, állandóan azt feleli, hogy nincsenek; utasításai és egyáltalán nem ismeri kormányának szándékait. Mikor katonai attasénk, Tatarinov ezredes Bukarestbe érkezik, ellátva minden szükséges meghatalmazással és utasítással, hogy tárgyalásokra édesgesse őket, Bratianu kijelenti, hogy egyhamar nem jön el az a nap, amelyen Románia, kilép semlegességéből és hogy bőségesen van időnk a megbeszélésre. Végül, ha Filipeseu úr meglátogat és próbálok bizalmas beszélgetésbe ereszkedni vele, csak kitérő válaszokat kapok.

— Megértem, hogy Bratianu eljárása miatt türelmetlenkedik; azonban a kérdés sokkal súlyosabb, hogysen ön minden lehető meg ne tegyen, hogy Romániát végkép megnyerje ügyünknek. A köztársasági elnök úr távirata kitűnő alkalmat ad a cárnak szándékai kijelentésére; az önök szövetségesei ennyivel is erőteljesebben léphetnek föl Bukarestben.

*

Péntek, 1916 március 3.

Az orosz kormány makacsul hallgat Lengyelország visszaállításáról. Ez nyugtalanságot kelt Parisban, ahol a svájci lengyel bizottságok eleven és ügyes propagandát űznek.

Itt nem mulasztok el egyetlen alkalmat sem annak hangoztatására, hogy a cári kormány sú-

lyos hibát követ el, ha már most nem szervezi meg széles alapokon Lengyelország autonómiáját; mert ez azzal a kockázattal jár, hogy a germán hatalmak megelőzik. Egyelőre kénytelen vagyok sokat tompítani nyilatkozataimon, mert az orosz nacionalizmus még nem feledte el az 1863. évi eseményeket. Leggyakrabban és legnyíltabban Szaszonovval beszélek a dologról. Minthogy a rendőrség, a rettenetes *Ochrana*, legkisebb mozdulatomról is tájékoztatja, nem titkolom előtte, hogy a nagykövetségen szívesen fogadom lengyel barátaimat, Zamoyski Móric grófot, Wjelopolski László grófot és fivérét, Zsigmondot, Plater-Syberg Konstantin grófot, Skirmunt Románt, Potocki József grófot, Rembjelinskit, Milewski Korvint stb. E látogatások miatt némileg aggódik értem. Tegnap ezt mondta nekem:

— Legyen óvatos! Lengyelország veszedelmes terület egy francia nagykövet számára.

A *Ruy Blas* versének csekély megváltoztatásával ezt felelem rá:

Lengyelország és királlya csupa veszedelem.

Azonban az óvatosság, amelyet a lengyel kérdésben a cári kormánnyal szemben kénytelen vagyok megtartani, csupán kisebb jelentőségű nehézség. A gyors megoldásnak főakadálya az a nézeteltérés, amelyet ez a kérdés az orosz világban támaszt.

Nem kétséges, hogy a cár egyénileg híve a liberális autonómiának. Föltéve, hogy Lengyelország megmarad a Romanovok jogara alatt, a cár a lengyel követelések nagyobb részéhez hozzájárulna. Szaszonov osztja nézeteit és buzdítja, hogy bátran tartson ki mellettük.

Ezzel szemben az orosz közvélemény többsége

semmiáron sem akarja, hogy Lengyelország ezen-túl ne legyen az egységes birodalom szerves része. Ez az ellenséges hangulat nem csupán a nacionalista körökben és a bürokráciában nyilvánul meg, hanem a Dumában és minden pártban. Ennek következtében lehetetlenség, hogy az autonómiát törvényhozási úton hirdessék ki. Azt hiszem tehát, hogy a kérdést nem lehet megoldani másként, mint a cár *motu proprio*-jával, az uralkodói akarat államcsíny jével. Hangoztatják előttem, hogy Szaszonovnak is ez a fölfogása, sőt hogy már próbálkozott is vele a cárnál; azonban ellene van Stürmer és az egész „potsdami udvar”, mert ezek, igen ügyesen, a Németországgal való kibékülés legkitűnőbb eszközét látják a lengyel kérdésben.

Szombat, 1916 márciusi 4.

Szaszonov közli velem a cárnak a köztársasági elnök táviratára adott válaszát; ez a válasz megerősíti mindazt, amit Briandnak néhány hét óta táviratoztam.*

* Itt adom a távirat szövegét:

Corszkoje Szélo, 1916 március 3.

Az orosz kormány, minthogy nagy fontosságot tulajdonított a román kormány csatlakozásának a szövetségesek közös ügyéhez, a háború kezdete óta minden befolyását szakadatlanul latba vetette, hogy Romániával katonai egyezményt kössön.

A Köztársaság kormánya már bizonyára értesült Tatarinov vezérkari ezredes bukaresti küldetéséről, amelynek célja, hogy biztosítsa, Romániát arról a támogatásról, amelyet Oroszország hajlandó megadni neki és a román vezérkarral egyetértésben kidolgozza a közös hadműveletek tervét és föltételeit. Azonban a román kormány ezidőszerint, úgylátszik nem hajlandó körvonalozni a katonai együttműködésre vonatkozó szempontjait és fönntartotta elhatá-

Ma délután hosszú beszélgetést folytatok Filipescuval, aki a román követségen fogad, mert még mindig gyengélkedik és nem jöhetett el a nagykövetségre.

Testi kimerültsége ellenére is mindjárt első szavaiban forró meggyőződés és tüzes lendület nyilatkozik meg.

Hangsúlyozza, hogy nincs megbízva semmiféle küldetéssel és csupán mint magánember utazik, aki tájékozódni óhajt és ezeket mondja:

— ön ismeri érzelmeimet Franciaország iránt; ez az én második hazám. Azt is tudja, milyen türelmetlenül várom, hogy hadseregünk harcba lépjen. Végül bizonyára ismeretes ön előtt, hogy nem vagyok politikai barátja miniszterelnökünknek s hogy ő inkább az ellenfelei közé soroz. De nem titkolhatom ön előtt, hogy egyetérték Bratianu úrral abban, hogy nem akarja beledobni országunkat a háborúba, míg nem üt a szövetségesek általános offenzívájának órája és nem áll készen egy orosz hadsereg arra, hogy bevonuljon Dobrudzsába. Egy orosz hadseregnek a Duna déli partjára való irányítása nem csupán stra-

rozását, sőt még eszmecserét sem óhajt kezdeni e tárgyban.

Biztosíthatom önt, Elnök úr, hogy Oroszország maris megtett és ezentúl is megtesz minden tőle telhetőt a Romániával kötendő katonai egyezmény útjában álló nehézségek elhárítására s nem az ő hibája, ha a kormány még mindig halogatja akcióbalépését.

Csodálattal szemlélem azt a heroikus küzdelmet, amelyet ebben a pillanatban Franciaország az ellenség rettenetes támadásával szemben folytat.

Szívem mélyéből kívánom, hogy ez a támadás megtörjön azon a szilárd gáton, amelyet a derék francia hadsereg emel ellene, és fölhasználom az alkalmat, Elnök úr, hogy újból biztosítsam Önt kiváló nagyrabecsülésemről és változatlan barátságomról.

MIKLÓS.

tégiai szempontból elengedhetetlen, de szükségünk van rá azért is, hogy véglegessé, visszavonhatatlanná tegyük Oroszország és a bolgárok szakítását. Mihelyt ezek a föltételek megvalósulnak, bevonulunk Erdélybe. Azonban nem hiszem, hogy az orosz kormány és vezérkar csatlakozik fölfogásunkhoz.

Határozott hangon ezt felelem rá:

— Semmi okom sincs arra a föltevésre, hogy az orosz vezérkar ne járulna hozzá egy hadseregnek a Dobrudzsába való küldéséhez. Ami azt a kérdést illeti, hogy támogassa-e ennek; a hadseregnek a mozdulatait egy román különítmény vagy ne, ez olyan részletkérdés, amelyet majd a hadműveleti terv szabályoz. Semmiesetre se higgye, hogy az orosz kormány kímélni akarja a bolgárokat. Oroszország hű szövetséges. Mindaddig, míg a szaloniki francia és angol hadseregeknek küzdeniök kell a bolgár hadsereg ellen, Oroszország nem fog irgalmat ismerni Bulgáriával szemben; ezért jótállok.

Filipescura szemlátomást erős hatást gyakoroltak világos kijelentéseim. Több ízben is kérdő tekintetet vet Diamandira, aki néma tanuja beszélgetésünknek és helyeslőn bólint.

Ekkor ezt a határozott kérdést intézem Filipescuhoz:

— Miért tér ki Bratianu úr minden tárgyalás elől!

Haragos mozdulattal feleli:

— Mert szűk látókörű a politikája! Neki sohasem előnyös az üzlet! Így elszalasztja a legjobb alkalmakat! Azzal, hogy halogatja a döntést, amelyet egész Románia sürget, Németország vazallsaivá tesz bennünket!...

Visszatérve a főkérdésre, vagyis a katonai egyezmény megkötésére, ecsetelem Filipescu előtt

azokat a veszedelmeket, amelyeknek Bratianu kiteszi hazáját, ha vonakodik már most megjelölni az Oroszországtól remélt segítségnek gyakorlati módozatait. Ennek hiányában Románia kénytelen lesz lemondani nemzeti álmának teljesüléséről, így folytatom:

— A döntő óra sokkal hamarabb üthet, mint Bratianu úr képzele. Már pedig egy katonai konvenció letárgyalása mindig hosszadalmas dolog: legalább két-három hétig eltart. Aztán elő kell készíteni a végrehajtását; össze kell egyeztetni a vasutakat, összpontosítani a szállítási eszközöket, meg kell szervezni az ellátást stb. Az oroszokkal, akikj oly rossz szervezők és oly kevés érzékük van a távolság és az idő iránt, az ilyen munka nehezebb és lassúbb, mint bárhol. Ha Németország holnap ultimátumot küld Romániának, Bratianu urat in: flagranti rajtacsípi az elővigyázatlanságon... Alapjában véve úgy veszem észre, hogy vonakodik kötelezni magát arra, hogy meghatározott időn belül megüzeni a háborút. De mi kivetni valót talál abban, hogy az orosz vezérkar és a román vezérkar katonai egyezményt kössön, amelyet szükségképen egyáltalán nem lehet végrehajtani mindaddig, míg' mindkét kormány nem ratifikálta¹? Talán attól tart, hogy esetleg kipattan a dologi De hát nem régóta gyanús-e már Románia a germán hatalmak szemében a szövetségeseikkel Erdély ügyében kötött egyezmény miatt? És vájjon nem általánosan ismeretes-e ez az egyezmény!

Filipescu hosszas hallgatás után ezt mondja:

— Azon gondolkodom, ne siessek-e vissza Bukarestbe.

Vasárnap, 1916 március 5.

Filipescu beszámolt Szaszonovnak tegnapi beszélgetésünkről. Szaszonov kijelentette előtte: „Fentartás nélkül helyeslem Paléologue úr fejtegetéseit.”

Filipescu, mihelyt felépül, azonnal visszautazik Bukarestbe.

*

Szerda, 1916 március 8.

Verdun körül a küzdelem heve fokozódik. A németek hatalmas tömegekkel támadnak a Maas mindkét partján. Heves tüzelésük és viharos rohamaik ellenére is vonalunk szilárdan tartja magát.

*

Szombat, 1916 március 11.

Filipescu holnap távozik Petrogradból, hogy meglátogassa az orosz hadseregek déli frontját és aztán visszatérjen Bukarestbe.

Búcsúlátogatást tesz nálam:

— Köszönöm önnek — mondja —, hogy oly nyíltan beszélt velem. Már itt is hasznot húztam belőle: a legkitűnőbb benyomásokat viszem magammal. Mihelyt megérkezem Bukarestbe, Bratinau urat szorítani fogom az ön felfogása értelmében, amelyet teljes mértékben osztok.

*

Vasárnap, 1916 március 12.

Fölhasználom a cár carszkoje-szelói tartózkodását és kihallgatást kérek tőle, hogy megbeszélést folytassak vele Romániáról és az általános helyzetről. Holnap fogad a szokásos szertartások keretében.

Tegnap este azonban igen kegyesen arról értesített, hogy gyermekei előtt a francia hadiszíntér

egyres jeleneteit ábrázoló mozgófénykép-sorozatot pergetnek le. Kér, hogy vegyek részt az előadásban, a legszűkebb családi körben; holnapra kitűzött hivatalos kihallgatásom azért meglesz.

Öt órakor érkezem Carszkoje-Szelóba. A készülékek a nagy, kerek szalonban vannak fölállítva. A vetítövásznon előtt három zsöllye, körülöttük mintegy tíz szék. A cár és a cárné csaknem azonnal belépnek, a fiatal nagyhercegnők és a cárevics kíséretében; nyomukban Fredericks gróf, a cár személye körüli miniszter és neje, Benckendorff gróf főudvarmester és neje, Nariskin ezredes, Buxhoevden kisasszony, Gilliard, a cárevics nevelője és a palota néhány alsóbbrendű alkalmazottja; minden ajtó küszöbén lakájok és szobalányok csoportosan szoronganak. A cár tábori egyenruhát visel; a cárné és leányai egyszerű szövetruhában vannak; a hölgyek utcai ruhában, Ilyen a cári udvar, hétköznapi életének egész egyszerűségében.

A cár maga és a cárné közé ültet. A lámpákat eloltják; az előadás megkezdődik.

Meghatottan szemlélem a francia hősiesség oly igaz, oly eleven, oly megindító és oly beszédes képeinek és epizódjainak ezt a hosszú sorozatát! A cár áradozón magasztalja hadseregünket. Léptenyomon fölkiált:

— Milyen szép!... Milyen lelkesek az önök katonái!... Hogy lehet kitartani ezt a szörnyű ágyutüzet? Mily rengeteg az akadály ezekben a német lövészárkokban!

De mindig csak általános és határozatlan kifejezéseket használ. Soha egyetlen pontos megjegyzés; soha egyetlen szakszerű megfigyelés vagy bírálat; semmi sem mutat arra, hogy egyénileg is érti a haditudományt, a háború technikai jellegét. És ő az összes orosz haderők főparancsnoka!

A cárné szokása szerint hallgatag; mégis tőle telhetőleg kedves hozzám. De mily megerőltetésébe kerül minden kis udvariassága! Mily erőltetett minden mosolya!

A körülbelül húsz percig tartó szünet közben teát szolgálnak föl és a cár fölhasználja az alkalmat, hogy cigarettára gyújtson a szomszéd szalonban; egyedül maradok az uralkodónő. oldalán. Végevárhatatlan együttlét! A háborúról beszélünk, borzalmairól, biztos győzelmünkről stb.; a cárné töredezett mondatokban és mindig helyeslően felelget, mintha valami automata válaszolna. Merev és réveteg tekintetének láttára azt kérdezem magamban, vajjon hallgat-e rám, vagy inkább hallja-e, amit beszélek. És irtózáttal gondolok arra a mindenható befolyásra, amelyet ez a szegény idegbeteg asszony gyakorol az állam vezetésében!

Az előadás második része semmivel sem fokozza előbbi benyomásaimat.

A cár, mikor visszavonul, a jó hangulatával járó nyájas hangon így szól hozzám:

— Boldog voltam, hogy megtehettem önnel ezt a franciaországi utazást. Holnap majd hosszasan elbeszélgetünk...

*

Hétfő, 1916 március 13.

Két órakor visszamegyek Carszkoje-Szelóba, ezúttal azonban díszegyenruhában, a szokásos szertartások között.

Amint a palotába belépek, tisztek csoportjával találkozom, akik éppen bemutatták a cárnak a február 15-én, Erzerumban, a törököktől elvett zászlókat.

Ez a körülmény természetesen kiindulási pontul szolgál a cárral kezdett beszélgetésemhez.

Csodálattal említtem előtte hadseregének Ázsiában aratott fényes sikereit. Válaszában újra hangoztatja azokat a magasztalásokat, amelyekkel tegnap a verduni hősokeket elhalmozta; aztán így folytatja:

— Azt mondják, hogy Joffre tábornoknak hidegvére és ügyessége folytán sikerült megkímélnie tartalékait. Remélem, hogy öt-hat héten belül egyidejűleg valamennyi fronton offenzívába kezdhetünk. Sajnos, a hó, amely néhány napja szakadatlanul hull, lehetetlenné teszi, hogy közelebbi időpontot vegyünk tervbe. De biztosíthatom Önt, hogy hadseregem, mihelyt megindulhat, az elképzelhető legnagyobb lendülettel fog támadni.

A magam részéről kifejtem, hogy a verduni csata kritikus dátumát jelzi a háborúnak és hogy a hadműveletek döntő szakasza nemsokára megkezdődik; azzal zárom szavaimat, hogy a szövetséges kormányoknak sürgősen szabályozniuk kell egymás között a nagy diplomáciai kérdéseket, amelyeknek a megoldását érvényesíteni akarják, ha út a békekötés órája.

— Ezért Felséged teljes figyelmét fölhívom a francia és brit kormánynak Kis-Ázsia tárgyában kötött megegyezésére, amelyről Szasonov úr bizonyosan tájékoztatja holnap Felségedet. Nem kétkedem, hogy Felséged kormánya a legliberálisabb szellemben fogja megvizsgálni a Köztársaság kormányának jogos követeléseit.

És nagy vonásokban vázolom előtte a megegyezést. Nyomban ellenem veti Örményország jövődő alakulását.

— Ez egyike a legbonyolultabb kérdéseknek — mondja —, amelyet még nem tárgyaltam le minisztereimmal. Egyénileg nem gondolok semmiféle hódításra Örményországban, Erzerum és Trapezunt kivételével, amelyeknek birtoka a Kau-

kázus szempontjából stratégiai szükségesség. De habozás nélkül megígérem önnek, hogy kormányom a kérdést abban a barátságos szellemben fogja megvizsgálni, amelyről Franciaország bizonyoságot tett Oroszországgal szemben. Hangsúlyozom a döntés sürgősségét:

— A békekötés órájában a szövetségesek kiváltképpen erősek lesznek Németországgal szemben, ha már előre szabályozzák mindazokat a kérdéseket, amelyek esetleg azzal a kockázattal járnak, hogy nézeteltérést támasztanak köztük. Konstantinápoly kérdése, Perzsia, az Adriai-tenger, Erdély máris meg van oldva. Siessünk megoldani a kis-ázsiai kérdést.

Ügy veszem észre, hogy ez a szempont hat a cárra, aki megígéri, hogy holnap ebben a szellemben fog beszélni Szaszonovval. Ezekkel a szavakkal fejezi be:

— Remélem, hogy Kis-Ázsia miatt nem feledkezik meg az önök kormánya a Rajna balpartjáról.

Romániával keveset foglalkozunk. A cár ismétli előttem azt, amit március 3-án a Köztársaság elnökének táviratozott és nyilatkozatai oly szívből jövők, oly határozottak, hogy többet nem is kívánhatok tőle.

Most fölkel és azt hiszem, hogy a kihallgatásnak vége. De odavezet az ablakhoz, cigarettával kínál és továbbfűzi a beszélgetést. Előttünk káprázatos napfényben csillog a hó, mintha gyémántporral hintették volna be a kertet.

Bizalmas, közlékeny és ellágyult hangon beszél, ahogyan még sohasem szólt hozzám:

— Ah, nagykövet úr! Nekünk nagyszerű közös emlékeink vannak!... Emlékszik, amikor először találkoztam önnel, itt ezen a helyen? Ön azt imondta, hogy érzi a háború közeledését és készü-

lődnünk kell; beszámolt Vilmos császárnak Albert királyhoz intézett furcsa bizalmas közléseiről is; ez nagyon megdöbbsentett engem és azonnal el is mondtam a cárnénak ...

Egymásután, tökéletesen pontos emlékezőtebet-séggel fölidézi a július 23-iki ebédet a *France* földézetén és esti sétahajózásunkat jachtján, a Köztársaság elnökének elutazása után; aztán a tragikus hetet, amely mindjárt másnap kezdődött; aztán az augusztus 2-iki jelenetet a Téli-palotában, ahol maga mellé állított, amikor az 1812. évi ünnepélyes esküt letette az evangéliumra; aztán a feledhetetlen moszkvai szertartásokat; végül sok komoly és bizalmas megbeszélésünket.

Fokozatosan fölizzul ettől a visszaemlékezéstől, amely úgyszólván monológ, mert én legföljebb imitt-amott egészítem ki némelyik emlékét.

Mikor befejezte, olyan mondatot keresek, amely valamiképen összefoglalja és megkoronázza beszélgetésünket:

— Gyakran, igen gyakran gondolok Felségedre és nehéz föladatára, a Felségedre nehezedő nyomasztó gondokra és felelőségekre. Sőt egy ízben megsajnáltam is önt, Sire.

— Ah! Mikor volt ez?... Boldog vagyok, hogy így beszél velem ... Mikor volt ez?

— Mikor Felséged átvette hadainak főparancsnokságát.

— Igen, ez rettenetes óra volt számomra. Azt hittem, elhagyott az Isten és áldozatra van szükség Oroszország megmentésére... Tudom, hogy abban a pillanatban ön megértett engem és ezt nem feledem el.

— Biztos vagyok benne, hogy az ilyen órákban Felségednek Isten után dicsőséges édesatyjának emléke a legszilárdabb támasza.

És odamutatok III. Sándor hatalmas arcképére, amely az íróasztal fölött lóg.

— Igen, nehéz órákban — és annyi a nehéz óráim — mindig tanácsot kérek atyámtól és mindig tőle kapok sugallatot... De most el kell válnunk, nagykövet úr! Sokáig elbeszélgettem önnel, pedig holnap visszautazom a *sztavkára* és még sok a dolgom.

Az ajtóban melegen megrázza a kezemet.

Erről a kihallgatásról, amely több mint egy óra hosszat tartott, először is azzal a benyomással távozom, hogy a cár jó hangulatban van és bizalommal néz a jövő elé. Különben kitért volna-e ily kedvteléssel közös háborús emlékeinkre? Ezenfölül kirajzolódott előttem jellemének néhány vonása: az egyszerűség, a szelídség, a képesség a vonalomra és ennek következményeképpen valami külső vagy magasabb támogatásnak állandó szükségzete.

*

Szerda, 1916 március 15.

Szerencsés és megható gondolat sugallta II. Miklósnak 1901-ben a *Narodni Dom*, a *Népház* alapítását.

A Petropavlovszk-erőd mögött, a Kronverszkij-csatorna partján hatalmas épület áll, amely hangversenytermeket és színházat, mozgófényképszínházakat, csarnokokat és éttermeket foglal magában. Az épület végtelenül egyszerű. Az építész nagy, fődött és ügyesen elosztott térségek alkotását tűzte ki célul; semmi többet; minden ennek a célnak és rendeltetésnek a szolgálatában áll.

A cár gondolata az volt, hogy az alacsonyabb néposztályoknak megadja a lehetőséget, hogy zárt és jól fűtött helyiségben igen olcsó áron szórakozhasson; egyúttal közvetett eszközt látott ebben a

kocsmák romboló befolyásának és az alkohol veszedelmes hatásának leküzdésére; mert *vodka* nem jut ebbe az épületbe.

A vállalkozás meglepően sikerült; hozzájárult a divat is. A leghíresebb színészek, a legelső zene-művészek, a legkitűnőbb zenekarok megtiszteltetésnek veszik, ha játszhatnak a *Narodni Dom*-ban. Így körülbelül húsz kopekért a szegények tömege megismerheti a zenei és drámai művészet legszebb alkotásait, A földszinten néhány páholy és néhány sor zsöllye kínálkozik két-három rubelért a vagyonosabb embereknek; mindenki igen egyszerű ruhában jár ide. A terem mindig zsúfolva van.

Ma este a csodálatos Saljapin énekli Massenet *Don Quichotte-ját*. Meghívtam páholyomba Dolgorukij Zsófia hercegnőt, Polovcovnét, titkárom, de Robián gróf feleségét és Szaszonovot.

Már nem elsőízben hallom itt ezen a helyen *Don Quichotte-ot*. Ez a mű bizonyára nem a legszerencsésebb alkotása Massenetnek; nagyon is imegérzenek rajta az öregedő mester hibái, az elietett kompozíció, a mesterkéltségek és hétköznapi kidolgozás. Azonban Saljapin a *hidalgó* fölsüléseiben alkalmat talál arra, hogy a legmagasabb fokon csillogtassa alakítóművészetét, nagyvonalú stílusát, drámai erejét. Minden egyes alkalommal megfigyeltem, hogy a közönség milyen szenvedélyes érdeklődéssel kíséri a főszemély jellemét és a cselekményt. Kutattam az okát. Első pillantásra a Cervantes regényében, e jóhumorú, józan, bölcs, keserűség nélkül gúnyolódó, kiábrándultság nélkül szkeptikus mesterműben nincs semmi orosz vonás. De ha mélyebben elgondolkoztam, több olyan vonást fedeztem föl benne, amelyek okvetlenül hatnak az oroszokra; ilyen a nemeslelkűség, a szelídség, a szájalom, a beletörődés a balszerencsébe, végül és főképen az ábránd vonzóereje, a

rögeszme sugalló hatalma, a hallucináció és a józan ész folytonos összevegyülése.

A haláljelenet után, amelyben Saljapin önmagát múlja fölül, Szasonov ezt mondja:

— Ez gyönyörű, fenséges!... Szinte magasztos.

Csütörtök, 1916 március 16.

Szasonov kijelenti előttem, hogy a cári kormány hozzájárul a párisi és londoni kabinetek között Kis-Ázsia tárgyában létrejött megegyezéshez, kivéve a Kurdisztánra vonatkozó részt. Oroszország Kurdisztánt anektálni óhajtja Trapezunt, Erzerum, Bitlisz és Van vidékével együtt. Ezzel szemben javasolja Franciaországnak, hogy kebelezz be Diarbekir, Karput és Szivasz vidékét.

Bizonyosra veszem, hogy Briand hozzájárul; a kérdés tehát így el van intézve.

*

Péntek, 1916 március 17.

Ma este meghívtam ebédre néhány zenerajongót, Benois Nikolajevics Sándort, a kitűnő festőt és kritikust, két fiatal zeneszerzőt, Karatugint és Prokofjevet, Nazmanovné, az énekesnőt és a nagykövetség belső embereit.

Nazmanovné meleg hangon, remegő és halk előadásban Balakirev, Borodin, Musszorgszkij, Ljapunov, Sztravinszkij néhány dalát éneкли. Mindezek a románcok, akár elégikusak, akár ringatók, akár patétikusak, elárulják népi eredetüket. Ezekből az énekekből, amelyek az *iszbák* hosszú estéin vagy a steppék végtelen térségein születtek, századok óta az orosz lélek szomorúsága árad, az a szomorúság, amely leggyakrabban hullámozó és álmatag, néha azonban a vad kétségbeeséssel határos. Gorkij Maxim hatalmas erővel írta le azt a

fájdalmas mámort, amelybe a zene az orosz parasztot meríti. A szünet közben egy vendégem, aki sokat élt a parasztok között, megerősíti előttem egy epizódnak az erkölcsi igazságát, amely a kesernyés és őserejű író egyik novellájában annyira megdöbentett. Egy este két *muzsik*, egy nyomorék meg egy tüdővész, találkozik egy koldusasszonnyal valami füstös kocsmában; mind a hármat elcsigázta a nyomorúság. „Énekeljünk! — mondja a nyomorék. — Semmi sem frissíti föl úgy a lelket, mint a szomorúság. Hogy a lélek fölgyulladjon, oda kell vetni neki valami szomorú éneket...” És elkezd énekelni, „mintha zokogna, mintha fuldokolna”. A pajtása visszhangozza a dalt, mély és siránkozó hangon, „miközben a szavaknak csak a magánhangzóit ejti ki”. Aztán fölhangzik a nő álmatag, meleg, fojtott altja. A három énekes, amint egyszer nekilendült, nem hagyja abba: „Énekeltek, saját hangjuktól hipnotizáltak, amely néha gyászosan és szenvedélyesen hangzott, mint valami bűnbánó imádság, néha szelíden és panaszosan, mint a gyermek bánata, majd eltelve szorongással és kétségbeeséssel, mint minden szép orosz dal. A hangok sírtak és szállingóztak; néha már csaknem elhaltak, de rögtön új életre keltek, újra a levegőbe röppentek, egy darabig vergődtek, aztán lehulltak. A nyomorék sipító hangon cifrázta a vergődést. A nő énekel, a tüdővész zokogott. És ennek a siralmas éneknek mintha sohasem akart volna vége szakadni...” Egyszerre csak a tüdővész fölkiált: „Elég! Ó! A Krisztus nevében, hallgassatok!... Nem bírja tovább a lelkem! A szívem úgy éget, mint az izzó parázs!...”

Az estély záradékaul Karatugin és Prokofjev néhány szerzeményük egy-egy részletét játsszák. Nagyon művészi zene. Elmúlt már az az idő, ami-

kor az orosz zeneszerzőknek szemükre vetették technikai tudásuk fogyatékoságát. Az új iskolának inkább az a hibája, hogy túlságba viszi az elméleti elfogultságokat. Karatugin, véleményem, szerint, Szkriabin középszerű tanítványa; az, amit ma este itt előad, üres, bonyolult, terjengős és mesterkélts. Ezzel szemben Prokofjevnek bőven van gondolata, de szinte agyonnyomja őket a ritka átmenetek és „a meglepő hangzatok túlzó hajhászása. *Szarkazmusok* című szerzeményeinek sorozata mégis megnyeri tetszésemet: sok bennük az értelmesség, a szín és az érzelmisség.

*

Szombat 1916 március 18.

Az a magas bizottság, amelyet a cár kinevezett, hogy megállapítsa Szuchomlinov tábornok felelősségét a lőszerválságban és a katonai igazgatás rendetlenségében, befejezte munkáját és úgy határozott, hogy a volt hadügyminisztert haditörvényszék elé kell állítani,

II. Miklós jóváhagyta a határozatot.

Szuchomlinov tábornokot már most kitörölték a Birodalmi Tanács tagjai sorából.

*

Kedd, 1916 március 21.

A verduni hősi küzdelem itt minden társadalmi osztályban lelkes csodálatot kelt, amelynek egy-egy közvetlen bizonyítéka naponta eljut hozzám. Azonban egy mindinkább fokozódó mélabús és gyötrő érzés is vegyül ebbe, annak a tehetetlenségnek az érzése, amelyre az orosz hadak kárhóztatva vannak.

A cár, hogy megnyugtassa a közvéleményt, az évszak kedvezőtlen körülményei ellenére is nagy-szabású offenzívára ad parancsot a Dvinától délre,

Vilna irányában. Éjjel-nappal egymást érik az elkeseredett harcok a Narocs- és Viznyev-tavak között. A németek tegnap elvesztettek néhány falut.

Alexejev tábornok ma a következő táviratot intézi Joffre tábornokhoz:

A cár megbízásából kérem Önt, tolmácsolja a hősi 20. francia hadtestnek legélénkebb csodálatának és igaz nagyrabecsülésének kifejezését a verduni csatában tanúsított fényes magatartásáért, öfelségének szilárd meggyőződése, hogy a francia hadsereg, kiváló vezéreinek parancsnoksága alatt, híven dicsőséges hagyományaihoz, bizonyára térdre kényszeríti kemény ellenségeit. A magam részéről boldog vagyok, hogy kifejezhetem ön előtt határtalan csodálatom érzelmeit ama hősiesség iránt, amelyről a francia hadsereg ezekben a súlyos és viharos ütközetekben bizonyosságot tett. Az egész orosz hadsereg visszafojtott figyelemmel kíséri a francia hadsereg nagyszerű teljesítményeit. Szívből jövő fegyverbaráti jókívánságait küldi neki a teljes győzelemhez és csak parancsra vár, hogy megkezdje a harcot a közös ellenség ellen.

ALEXEJEV.

*

Szerda, 1916 március 22.

Ma este megint elmegyek a *Narodni Dom-ba*, hogy meghallgassam Saljapint legfényesebb szerepében, a *Boris Godunov-ban*.

Puskin lírai tehetsége, Musszorgszkij realista lángelméje és Saljapin drámai ereje oly tökéletes együttesbe olvad, hogy a néző illúziója teljes. Az ál-Dimitrij szörnyű kalandja csodálatosan eleven és színes képek sorozatában kel életre: ez az egész korszak szintézise. Az ember mintha visszazállna

a dráma idejébe és keretébe. Bizonyos mértékben osztozik a szereplők érzelmeiben: aggodalmaikban, erőszakoskodásaikban, gyengeségeikben, rémületeikben, esztelenségeikben és hallucinációikban. A haláljelenetben Saljapin, mint mindig, a legnagyobb művészek méltó párjának bizonyult. Mikor a Kreml lélekharangja hírül adja a moszkvaiaknak az autokrata haláltusáját; mikor Boris, akit a mártír cárevics kísértete üldöz, lelkiismeretfurdalástól gyötörve, tétova szemekkel, tántorgó léptekkel, görcsösen összeszorult izmokkal, vonagló mozdulatokkal parancsot ad, hogy hozzák elő a barátsuhát, amelyet a haldokló cároknak föl kell öltetniök, a tragikus borzalom csúcsaira emelkedünk.

S.-né, aki páholyomban van, helyesen figyelmeztet, milyen fontos szerepet juttatott Musszorgszkij a néptömegeknek. A festői tömeg, amely a főszereplők körül mozog, netm holmi közömbös és passzív sokaság, nem statiszták és néma szereplők. Maga is cselekszik. Szerephez jut a darab minden fordulatában. Szüntelenül az! előtérben van. A sűrűn beszótt karénekek okvetlenül szükségesek a dráma kifejlődéséhez és megértéséhez. Ekként az egész darabon átérzi az ember a sötét, végzet-szerű tömegek játékát, amelyeknek az orosz történelem súlyos óráiban mindig döntő szerepük volt. És ez magyarázza meg a közönség lenyűgözött figyelmét. S.-né hozzáteszi:

— Legyen meggyőződve, hogy ebben a terem-ben több száz, talán ezer ember is van, aki a darab szemlélése közben csak az aktuális eseményekre gondol és máris a közelgő forradalom lebeg a szemei előtt... Én egészen közletről láttam az 1905. évi agrárzavargásokat; falun voltam, otthon, Szaratov környékén. A mi népünket egy forradalomban nem a politikai és társadalmi eszmények

érdeklik és lelkesítik: ezekből semmit sem ért. Ellenben elveszik az eszét a drámai látványosságok, a vöröszászlós fölvonulások, az ikonok és vallásos énekek, a puskaropogás, a vérfürdők, a temetések, a részeg és romboló jelenetek, a megbecstelenítések, a tűzvészek, főképen a tűzvészek, amelyek oly gyönyörűen hatnak az éjszakában...

Eleven természetű asszony léteire őt magát is elragadja leírása, mintha csakugyan tanúja volna a földidézett sötét jeleneteknek. Aztán hirtelen elhallgat és komoly, réveteg hangon újra megszólal:

— Színpadias fajta vagyunk ... Túlságosan művészek vagyunk, túlságosan képzelődők, túlságosan zenekedvelők... Ennek még megadjuk az árát...

Álmatagon elhallgat, tiszta nagy szemei mélyén rémület lobban ...

NYOLCADIK FEJEZET.

1916 március 23—május 3.

Csütörtök, 1916 március 23.

Ebéd a nagykövetségen; körülbelül húsz orosz hívtam meg, köztük Szebekót, aki 1914-ben bécsi nagykövet volt, aztán néhány lengyelt, köztük Potocki József grófot és feleségét, Radziwill Szaniszló herceget, Wjelopolszki László grófot, végül néhány átutazó angolt.

Ebéd után négyszemközt beszélgetek Potockival és Wjelopolszkival. Mind a ketten hivatkoznak Svédországon át Berlinből kapott értesüléseikre és egyértelműen így nyilatkoznak: „Franciaország és Anglia idővel talán győzni fog. De Oroszország már most elvesztette a játszmát; Konstantinápolyt soha semmiképen sem kapja meg és Németországgal való kibékülését Lengyelország rovására fogja nyélbeütni: ennek a kibékülésnek Stürmer lesz az eszköze.”

Aztán egyik orosz vendégem, az igen bátor, elevenesű és művelt V... hercegnő int, hogy üljek mellé.

— Most elsőízben lát engem egészen csüggedt hangulatban — sóhajt. — Derekasán tartottam magamat egészen a legutóbbi időnkig. De mióta ez a szörnyű Stürmer van kormányon, nincs többé semmi reményem ...

Csak félig-meddig bátorítom, mert azt akarom, hogy egész lelkét tárja föl előttem; mégis hang-

súlyozom, hogy Szaszonov hazafisága mekkora biztosítékát jelenti a háború erélyes folytatásának.

— Igen... De mennyi ideig marad még hatalmon? És mi történik a háta mögött? Min mesterkednek a tudtán kívül?... Ön bizonyosan tudja, hogy a cárné utálja, mert sohasem akart meghajolni ama becstelen bitang előtt, aki gyalázata Oroszországnak. Nem nevezem meg ezt a banditát: nem tudom a nevét undorodás nélkül kimondani! ...

— Megértem, hogy ön nyugtalan, szomorú. Bizonyos mértékben osztom a nyugtalanságát. De azért nem kell mindjárt elveszíteni a fejét is, ó, nem... Minél nehezebbek az idők, annál inkább kötelességünk határozottnak lenni. És ez önnek még inkább kötelessége, mint akárki másnak, mert ön bátor asszony hírében áll és bátorsága sok más emberben tartja a lelket.

Egy pillanatig hallgat, mintha valami belső szózatra figyelne. Aztán komoly és csüggedt melankóliával feleli:

— Talán kicsinyességnek, képtelenségnek tűnik ön előtt, amit mondani fogok. Mindegy!... Erősen hiszek a végzetben; úgy hiszek benne, mint az antik költők, Sophokles, Aischylos, akik meg voltak győződve, hogy maguk az Olympus istenei is alá vannak vetve a végzetnek.

— *Me quoque Fata regunt...* Láthatja, hogy kettőnk közül én vagyok a kicsinyes, mert latinul idézek.

— Mit jelent az ön idézete?

— Ezeket a szavakat Ovidius költő adja Jupiter szájába és jelentőségük ez: „Én is alá vagyok vetve a végzetnek.”

— Tessék! Jupiter uralkodása óta a dolgok nem változtak. Még mindig a végzet vezérli a világot és maga a gondviselés is engedelmeskedik a vég-

zetnek. Amit itt beszélek önnek, az nem nagyon ortodox és a Szent-Szinódus előtt nem ismételném. De üldöz a gondolat, hogy a végzet hajtja Oroszországot a katasztrófába. Úgy gyötör ez, mint valami lidércnyomás.

— Mit ért ön végzeten?

— Ó! Sohasem tudnám önnek megmagyarázni. Én bizony nem vagyok filozófus. Valahányszor filozófiai könyvet olvasok, elalszom mellette. De nagyon jól érzem, mi a végzet. Segítsen megmondanom.

— Nos! A végzet a dolgok ereje, a kényszerűség törvénye, a világegyetem természetes rendje ... Kielégítik ezek a meghatározások?

— Nem, egyáltalán nem. Ha a végzet csak ennyi volna, nem félnék tőle. Mert elvégre bármily hatalmas birodalom Oroszország, nem hiszem, hogy győzelme vagy veresége nagyon érdekelhetné a világegyetem természetes rendjét...

Most kissé keresi a szavakat, de tökéletes készséggel és a legcsekélyebb érzelmisség nélkül leírja előttem a végzetet, mint valami titokzatos, vak, ellenállhatatlan hatalmasságot, amely találmokra beleavatkozik a világ eseményeibe; kéréletlenül érvényesíti szándékait, minden emberi erőlködés, minden emberi elővigyázatosság, minden emberi számítás ellenére. És végül kárörömet érez abban, hogy a szeszélyeinek rabigájába törjön bennünket.

— Nézze — így folytatja —, nézze a cárt. Vájjon nem szemlátomást Oroszország vesztére van-e rendelve? Nem döbönti meg önt a balszerencséje? Lehetséges-e, hogy egyetlen uralkodónak több csalódás, kudarc és szerencsétlenség zúduljon a fejére? Minden, amibe belefog, legokosabb gondolatai, legnemesebb sugallatai, minden balul ütött ki, vagy éppen ellene fordult. Logikusan mi lehet a

vége?... Hát a cárné! Ismer ön az antik tragédiában gyászosabb, elátkozottabb teremtest? ... Hát *a másik*, a szennyes szájhős, akit nem akarok megnevezni! Úgy is eléggé megbélyegezte a végzet!... Hogyan magyarázza meg, hogy ilyen történelmi órában ez a három állhatatlan és korlátolt ember tartja kezében a világ leghatalmasabb birodalmának sorsát? Nem ismeri föl ebben a végzet művét? Nos: legyen őszinte!

— Ön igen hatásosan beszél; de engem egyáltalán nem győz meg. A végzet csupán kibúvó, amelyel a gyöngye lelkék mentetetik csüggedésüket... Minthogy megkezdtem a kicsinyeskedést, kicsinyes maradok végig és megint latinul idézek önnek. Lucretiusban van az akaratnak egy csodálatos meghatározása: *Fatis avulsa potestas*, amit így lehetne fordítani: „A végzettől elragadott hatalom.” A legpesszimistább költő maga is elismerte, hogy az ember küzdhet a Végzet ellen.

V... hercegnő kis ideig hallgat, aztán szomorú mosollyal megszólal:

— Boldog ön, hogy így tud gondolkodni. Mindjárt látni, hogy nem orosz! Mégis megígérem, hogy fontolóra veszem a szavait... De, nagykövet úr, az Isten szerelmére, felejtsem el mindent, amit mondtam. És főképp ne ismétlje senkinek; mert szégyellem, hogy így elragadtattam magam egy idegen előtt.

— Egy szövetségese előtt!

— Igen, és egy barátom előtt... Mindegy, mégis idegen!... Tehát számítok az ön tapintatosságára: úgy-e, titokban tartja a csüggedésemet? ... Most pedig menjünk oda többi vendégeinkhez...

Vasárnap, 1916 március 26.
Verdimnél tovább folyik az irtózatoss küzdelem. A kegyetlen hideg és a tömeges hóesés ellenére az oroszok igyekeznek támogatni bennünket a Dvina-fronton végrehajtott néhány támadással. Tegnap számottevő sikereket arattak a jakobstadti szakaszban és a Narocs-tótól nyugatra.

*

Hétfő, 1916 március 27.

Az orosz bűnözők pszichológiája meglepően érdekes; a moralista és a szociológus, a jogász és az orvos számára kimeríthetetlen forrása a sokirányú, különös, ellentmondó, paradox, zavarbaejtő, valószínűtlen megfigyeléseknek. A lelkiismeret drámái, a szabad akarat és az atavizmus rejtélyei, a személyes felelősség és a büntető igazságszolgáltatás problémái egyetlen más népnél sem öltenek ilyen bonyolult és izgató alakot. Ezért különösen kedvelt témájuk az orosz drámaíróknak „a bűnöző lélek”.

Fordítóm révén, aki minden reggel beszámol a sajtóról, állandóan tájékozodom a bírósági krónikáról és megállapíthatom, hogy az irodalmi elképzelések nem túlozzák a valóságot. Sőt a valóság gyakran túlszárnyalja az írók képzeletét.

Egyike azoknak a tényeknek, amelyeket leggyakrabban megfigyelek, a vallásos öntudat hirtelen ébredése, mihelyt az embergyilkos düh vagy az állati vágy kielégül. Még azt is le kell szögeznem — mint már több ízben említettem ebben a naplóban —, hogy az orosz ember vallásos öntudata egyesegyedül az evangéliumból táplálkozik. A leginkább megtévelyedett lelkekből sem hal ki soha a bűn, a bűnbánat és a kiengesztelés keresztény fogalma. Az agy túlfűtöttsége és az idegek kirobbanása után, ami a bűnt előidézte, majdnem

mindig azt tapasztaljuk, hogy a bűnös áhítatosan magába száll. Fejét lecsüggeszti, szeme kihuny, homloka összeráncolódik és szorongó gyöngeségben, csüggedt tusakodásban emészti magát. Hamarosan egész lényén egyetlen érzés uralkodik a rögeszme makacs erejével: a szégyen, a lelkiismeretfurdalás, az az ellenállhatatlan szükségérzet, hogy bevallja bűnét és vezekeljen érte. Ilyenkor földig borul az ikonok előtt; hatalmas ütésekkel veri a mellét; magánkívül rimáncodik Krisztushoz. Mintha egész erkölcsi magatartását Pascalnak ez a gondolata jellemezné: „Isten föloldoz, mihelyt látja a szívben a bűnbánatot.”

Egy mellékesemény, amelyet Dosztojevszkij *A siheder* című regényébe beleszórt, meglepően illusztrálja az imént mondottakat. Egy katonáról van szó, akinek letelt a szolgálata és most visszatér a falujába. Azok a szokások, amelyeket az ezrednél magára vett, hamarosan elviselhetetlenné teszik számára a *muzsikok* egyhangú életét; egyébként ő sem tetszik a *muzsikok-nak*. Ekkor ivásnak adja magát és elzúlik. Egyszer kifosztja az utasokat. A gyanú nyomban ráterelődik; le tartóztatják. De hiányzanak a döntő bizonyítékok. A törvényszék előtt ügyvédje, aki igen ügyes ember, már-már kiharcolja fölmentését. Egyszerre csak a vádlott föláll és a szavába vág védőjének: „Nem, várj csak, hadd beszéljek én. Én mindent elmondok...” És elmond mindent, *tövérről-hegyére*. Aztán zokogásban tör ki, vadul veri a mellét és hangoztatja bűnbánatát. Az esküdtek fölindultán vonulnak vissza tanácskozáásra, Néhány perc múlva kihirdetik a verdiktet: „nem bűnös”. A hallgatóság tapsol. A bírák kimondják a fölmentő ítéletet. De a kiszolgált katona nem moccan: rémület szállja meg. Mikor végre újra szabadon kint van az utcán, tétován jár — sötét

tehetetlenségben. Másnap, álmatlanul töltött éjszaka után, még lehangoltabb: visszautasít ételt, italt, nem akar beszélni senkivel, ötödnapra fölakasztja magát. Ivanovics Makár, egy muzsik, a regény egyik szereplője, akinek az eseményt elbeszéli, ezt a tanulságot vonja le belőle: „Ilyen nehéz az élet, ha bűn nyomja az ember lelkét!...”

*

Szerda, 1916 március 29.

Kokoveov, volt miniszterelnök, akinek józan hazafiságát és éles eszét nagyrabeesülöm, meglátogat a nagykövetségen: mint mindig, most is nagyon pesszimista; sőt az a benyomásom, mintha türtőztetné magát, hogy ne árulja el egész két-ségbeesését.

Oroszország belső helyzetéről adott általános diagnózisában feltűnik nekem, mekkora fontosságot tulajdonít az orosz papság erkölcsi süllyedésének. Fájdalmas hangulatban, amely időnkint megremegetti komoly hangját, ezzel végzi szavait:

— Ennek az országnak vallásos erői nem sokáig tudnak már ellentállni a rájuk kényszerített szörnyű megpróbáltatásoknak. A püspökök és a magasrangú egyházi hivatalnokok már majdnem mind Rasputin klikkjének a rabszolgái. Olyan ez, mint valami gyalázatos betegség, mint valami rák, amely hamarosan elpusztítja az egyház minden értékes szervét. Ha azokra a gyalázatos üzletkedésekre gondolok, amelyek bizonyos napokon a Szent-Szinódus irodáiban végbemennek, sírok szégyenletemben... Azonban Oroszország vallási jövője szempontjából — mégpedig közeli jövőről beszélek — van egy másik, véleményem szerint nem kevésbé félelmetes veszedelem: a forradalmi eszmék terjedése az alsópapságban, különösen a

fiatal papok között. Ön jól tudja, hogy anyagilag és erkölcsileg mily siralmas a pópáink helyzete. Falusi plébániáink *szvjacszenik-je* majdnem mindig sötét nyomorúságban él, amely igen gyakran megfosztja minden méltóságtól, minden szegény-értettől, a talárját és hivatását megillető minden tisztelettől. A parasztok megvetik restsége és részegeskedése miatt; ezenfelül szüntelenül civakodnak vele a misék és szentségek árán; attól sem riadnak vissza, hogy alkalomadtán szidalmazzák, sőt elverjék. Nem is képzelel, néha mennyi szenvedés és bosszúvágy halmozódik föl egy pópa lelkében!... Szocialistáink igen ügyesen kiaknázták az alsópapságnak ezt a szánalmas helyzetét. Körülbelül tíz év óta igen tevékeny propagandát üznek a falusi és különösen a fiatal papok között. Nem csupán katonákat toboroznak az anarchia hadserege számára, hanem apostolokat és vezetőket, akiknek természetesen befolyásuk van tudatlan és misztikus tömegeinkre. Emlékszik arra a kárhözatos szerepre, amelyet Gapon pópa játszott az 1905. évi lázadásokban: valami magnetizmust terjesztett maga körül... Egy igen jól értesült úr hangoztatta előttem a minap, hogy a forradalmi propaganda már az egyházi kollégiumokba is behatolt. Ön tudja, hogy a seminaristák mind papok fiai: nagyobb részük földhözragadt szegény. Már a falujukból magukkal hozott emlékek is — hogy Dosztojevszkij szavaival éljek — „megalázottakat és megbántottakat” csináltak belőlük; agyuk tehát túlságosan alkalmas talaj a szocialista evangélium magvetésének befogadására. És hogy teljesen elcsavarják a fejüket, Easputin botrányainak elbeszélésével az egyházi hierarchia ellen izgatják őket!...

Csütörtök, 1916 március 30.

A Duma titkos bizottsága befejezte a külügyi költségvetés tárgyalását. Szaszonov ismételten kénytelen volt fölszólalni. Hazafisága, bátor és keresetlen szókimondása, páratlan lelkiismeretessége kiváló megbecsülést és rokonszenvet szerzett neki. Ebben az irányban tehát minden rendben van.

Azonban a belpolitika területén a kormány és az országgyűlés viszonya napról-napra súlyosabb, marakodóbb. Stürmer kéthónapos kormányzás után elérte, hogy visszasírják Goremykint. Az egész bürokrácia vetélkedik a reakciós buzgóságban. Akkor sem kezdhetnék másképen, ha erőszakos válságot akarnának földézni. El vagyok készülve rá, hogy hamarosan újra megkezdődnek a rendőri uszítások, a fekete bandák merényletei, a zsidók mézszárlásai.

Egy legutóbbi esemény fölháborítja a Duma szélsőbaloldali csoportjait: a petrogradi főtörvényszék forradalmi propaganda vádja miatt örökös szibériai száműzetésre ítelt öt szociáldemokrata képviselőt.

Letartóztatásuk még 1914 novemberében történt, mikor a Svájcba menekült Lenin megkezdte defétista hadjáratát ezzel a hitvallással: „Az orosz szocialistáknak Németország győzelmét kell kívánniuk, mert Oroszország veresége maga után vonja a cárizmus összeomlását...” Ezt az öt képviselőt: Petrovskijt, Sagovot, Badajevet, Muranovot és Szamojlovcit először árulással vádolták; utóbb csak azt a vádat tartották fenn ellenük, hogy forradalmi akciót próbáltak szervezni a hadseregben. Szoklov, a híres petrogradi ügyvéd és Kerenszkij „munkáspárti” képviselő látták el igen ügyesen a védelmet. Az ítélet azért mégis szigorú volt.

Védőbeszéde folyamán Kerenszkij ezt a kijelentést tette: „A vádlottak sohasem gondoltak arra, hogy forradalmat idézzenek föl a háború alatt; sohasem kívánták hadseregünk vereségét; sohasem nyújtottak kezét az ellenségnek azok feje fölé, akik a haza védelmében meghalnak. Ellenkezőleg. Attól féltek, hogy az orosz reakciók szövetséget kötnek a német reakciókkal...” Az orosz autokratizmus és a porosz abszolutizmus titkos cimboraságára tett eme célzás nagyon is megokolt. De, nézetem szerint, éppígy megállapított tény, hogy az orosz szocializmus titokban áruláson mesterkedik, mikor a munkások és katonák gonosz ösztöneihez fordul.

*

Szombat, 1916 áprilisi 1.

Meglátogatom Stürmert, hogy a tárcája körébe tartozó adminisztratív kérdésekről beszéljek vele.

Az arca alázatoskodó, mozdulatai szélesek; elhalmoz mézes-mázos ígéretekkel:

— Kegyelmes uram, rendeletet fogok adni hivatalaimnak, hogy minden lehető megtegyenek az ön kedvére. És ha valamire azt mondják, hogy lehetetlen, azt majd én magam teszem meg.

Tudomásul veszem ezeket a szépen hangzó kijelentéseket; aztán már nem a belügyminiszterhez, hanem a miniszterelnökhöz fordulok és szóba hozom azokat a nehézségeket, amelyeket a bürokrácia szüntelenül útjukba gördít a háború érdekében dolgozó magán-iparvállalatoknak; több esetet hozok föl annak bizonyítására, hogy az állami közigazgatásban épp annyi a rosszakarat, mint a nemtörődömség meg a rendetlenség:

— Az ön magas tekintélyéhez folyamodom, hogy vessen véget ezeknek a botrányos visszaéléseknek.

— Ó! „*botrányos*”, nagyon is túlzó kifejezés, nagykövet úr! Legföljebb annyit ismerhetek el, hogy lehetett imitt-amott hanyagság és köszönöm, hogy fölhívja rá a figyelmemet.

— Nem, elnök úr, azok a tények, amelyeket Ön elé terjesztek és bizonyítani tudok, nem csupán hanyagságok; ezek rendszeres huzavonáról, elleneséges állásfoglalásról tanúskodnak.

Kétségbeesett arccal, szívére szorított kézzel jótáll a cári közigazgatás forró hazafiságáért, odaadó buzgalmaért, kifogástalan tisztességéért. Én annál állhatatosabban kitartok vádjaim mellett; számokkal bizonyítom, hogy Oroszország könnyűszerrel megháromszorozhatná vagy meg-négyszerezhetné a teljesítőképességét, holott Franciaország már minden életerejét kimeríti.

Fölkiált:

— De hiszen mi egymillió embert veszítettünk a csatatereken!

— Ez annyit jelenít, hogy Franciaország veszteségei négyszerte nagyobbak, mint Oroszország veszteségei.

— Hogy-hogy?

— A számítás egyszerű. Oroszország lakosainak száma 180 millió, Franciaországé 40. Hogy a veszteségek egyenlők legyenek, az önök veszteségeinek négy és félszer nagyobbaknak kellene lenniök a mieinknél. Nos, ha nem tévedek, a francia hadsereg vesztesége máig több mint 800.000 ember ... És én csupán a számbeli egyenlőségről beszélek!

Égnek fordítja a szemeit.

— Sohasem tudtam számolni. Csak annyit mondhatok önnek, hogy szegény *muzsik-jaink* huzavona nélkül odaadják az életüket.

— Tudom. A *muzsik-jaik* csodálatraméltók; de én a *csinovnik-jaikra* panaszkodom.

Szigorúan összeráncolja szemöldökét, méltósá-
gosan kiegyenesíti derekát és megszólal:

— Nagykövet úr, meg fogom vizsgálni mindazt,
amit szíves volt közölni velem. Ha voltak hibák,
kérelhetetlenül kiirtom őket. Számíthat erélyes-
ségemre.

Köszönetem jeléül meghajtom fejemet. Ő az
előbbi hangnemben folytatja:

— Én igen szelíd természetű ember vagyok; de
nem riadok vissza semmiféle szigorúságtól, ha
arról van szó, hogy szolgálatot tegyek a cárnak
és Oroszországnak. Bízzék meg tehát bennem, ke-
gyelmes uram. Minden rendben lesz; igen, min-
den rendben lesz, Isten segítségével.

E rosszhiszemű bizonykodás után távozom. De
nagyon sajnálom, hogy nem értette el a francia
veszteségek és az orosz veszteségek *számbeli
egyenlőségére* tett célzásomat. Azt akartam vele
megértetni, hogy a két szövetséges veszteségeinek
értékelésében nem a szám az egyedüli tényező,
sőt nem is a főtényező. A francia és az orosz,
kultúra tekintetében és mint a civilizáció ter-
mékei, nincsenek egy színvonalon. A cárok biro-
dalma a világ egyik legelmaradottabb országa; 180
millió lakos közül 150 millió sem írni, sem olvasni
nem tud. Tessék szembeállítani ezzel a tudatlan
és primitív tömeggel a mi hadseregünket: min-
den katonánk tanult ember; legnagyobb részük
igen értelmes és igen éleseszű, élükön a fiatal-
emberek beláthatatlan légiójával, akik már bi-
zonyságot tettek ügyességükről, tudásukról, ízlé-
sükről, tehetségükről. Az emberiség színe-
virága ez. Ebben a tekintetben veszteségeink mérhetet-
lenül felülmúlják az orosz veszteségeket. Mikor
így beszélek, nem tévesztem szem elől, hogy elmé-
leti szempontból a legigénytelenebb élet is vég-
telenül értékessé válik az áldozat révén, és ha

egy szegény *muzsik* megöleti magát, gyalázatos dolog volna ilyenféle halotti beszédet tartani fölötte: „Te nem tudtál sem írni, sem olvasni, a te durva kezeid csak arra valók voltak, hogy az ekét tartsák. Tehát nem adtál valami nagy dolgot, mikor odaadtad az életedet...” Eszemágában sincs tehát az ismeretlen hősöknek erre a tömegére azt a fitymáló ítéletet alkalmaznom, amelyet Tacitus mondott a keresztény vértanúkról: *Si interissent, vile damnum*. Azonban politikai szempontból, a szövetséghez való tényleges hozzájárulás szempontjából bizonyos, hogy a francia rész jóval túlsúlyban van.

*

Vasárnap, 1916 április 2.

Polivanov tábornok hadügyminisztert fölmentették állásától és helyébe kinevezték Suvajev tábornokot, aki valóságos lelkesegény.

Polivanov tábornok kegyvesztése érzékeny csapás a szövetségre. Amennyire csak lehetett, rendet teremtett a hadügyi hivatalokban; amennyire csak tehette, jóvátette elődjének, Szuchomlinov tábornoknak hibáit, hanyagságait, pocsékolásait, árulásait. Nem csupán kitűnő, módszeres és találemény, hanem egyúttal tisztességes és éber adminisztrátor volt; kiváló stratégiai érzékkel bírt és Alexejev tábornok, aki nem szívesen fogad el tanácsokat, sokat adott szavaira.

Kifogástalan alattvalói hűsége, de egyúttal liberális fölfogása révén számos barátja volt a Dumában az „októbristák” és a „kadettek” sorában, akik nagy reményeket fűztek hozzá. Úgy tekintettek rá, mint a kormányzat tartalékára, aki képes megvédelmezni azt az abszolutizmus örökléségei és egyúttal a forradalom túlzásai ellen.

A Dumának belevetett bizalma csak kárára vált

és lerombolta hitelét a cárné előtt. Különösen kiaknázták rovására az „októbristák” elnökével, Gucskovval, „a Felségek személyes ellenségével” való kapcsolatát. És a cár gyöngeségből megint fölálkozta egyik legkitűnőbb szolgáját.

De azért hangsúlyozzák előttem, hogy Polivanov tábornok visszalépése nem jelent semmiféle változást a birodalom belpolitikájában, és hogy a oár legutóbb is lelkére kötötte Stürmernek, hogy kerüljön minden összeütközést a Dumával.

*

Csütörtök, 1916 április 6.

Kovalevszkij Maxim rövid betegség után meghalt. 1851-ben született. Mint a moszkvai egyetem tanára és a birodalmi tanácsba küldött képviselője, egyike volt a „kadett”-párt legjellegzetesebb alakjainak.

Rajongott az igazságért, az Oroszországban és egyebütt is a legritkább erények egyikét gyakorolta: a türelmességet. Az antiszemitizmus fölhaborította lelkét és szívét. Mikor egyszer arról a gyalázatos bánásmódról beszélt, amelyben a cárizmus a zsidókat részesíti, Stuart Mill mondását idézte: „Civilizált nemzetben nem szabad páriáknak lenniök.” Legutolsó beszélgetésünk folyamán elárulta, hogy nem kicsinyli a súlyos bajokat, amelyekben Oroszország szenved és roppant nehézségét a fennálló rend oly reformjának, hogy össze ne omoljon belé az egész épület. A néptömegek tudatlansága mindennek fölött nyugtalanította. Ebben a tekintetben is Stuart Mill gondolatát vallotta: „Az általános szavazati jognak előzetes föltétele az általános népoktatás.”

Lakosságának számát tekintve, Oroszország Kína után az az ország, amelyben legkevesebb a tanult és kiváló ember, az az ország, amelyben a

társadalom vezérkara számban és minőségben a legalacsonyabb. Tehát egy Kovalovszkij Maxim elköltözése nemzeti szempontból érzékeny veszteség.

Hétfő, 1916 április 10.

A Donon-étteremben ebédek Potocki József gróffal és feleségével, Radziwill Konstantin herceggel és unokahúgával, Radziwill Szaniszló herceg feleségével, Broel-Plater gróffal, Wjelopolszki László gróffal és másokkal.

A társaság légköre minden ízében lengyel; ennélfogva meglehetősen szabadon beszélnek előttem. Az egymással váltott szavakból, a tényekből, amelyeket idéznek, a szépítgetésekből, amelyekhez folyamodnak, arra következtetek, hogy ez a háború, amelyben Közép-Európa és Nyugat-Európa had^viselő felei katonai szervezettségük és politikai összetartásuk hatalmának maximumát vetik latba, jóval meghaladja Oroszország anyagi és erkölcsi erejét.

Ebéd után Wjelopolszki félrevon és egészen kiönti szívét előttem:

— Én annak idején a berlini egyetemen tanultam és megvallom önnek, hogy ez mélységes benyomást, szinte azt mondhatnám: igen kellemes emléket hagyott bennem. Ez nem gátol abban, hogy szívből ne utáljam Poroszországot és hú alattvalója ne legyek Miklós cárnak. De nem tudok egészen megszabadulni német műveltségemtől, ha elkezdek *filozofálni* Oroszország dolgain ...

És a történelmi érvek óriási készletével igyekszik bebizonyítani nekem, hogy Oroszország a kolosszális látszatok ellenére is a leggyöngébb hadviselő állam, amelynek lefelől kell megtörnie, mert elmaradott civilizációja szűk határok közé

szorítja termelőképességét és másrészt, mert nemzeti öntudata még túlságosan tökéletlen ahhoz, hogy ellentálljon egy hosszúra nyúlt háború bomlasztó hatásának.

*

Kedd, 1916 április 11.

A verduni csata, úgylátszik, tegnapelőtt elérte a borzalom és az elkeseredés csúcspontját. A német offenzíva dühös hullámain az egész vonalon győzelmesen visszavertük.

A francia lélek történelmének egyetlen órájában sem emelkedett ennél magasabbra. Szaszonov, akiben az erkölcsi öntudat páratlanul érzékeny, megindultan hangsúlyozta ezt ma előttem.

*

Szerda, 1916 április 12.

Broel-Plater Konstantin gróf indulóban van Londonba, Parisba és Lausanne-ba, ahol tárgyalni fog lengyel honfitársaival.

Ma délben meghívtam villásreggelire őt, valamint Wjelopolszki László grófot és Potocki József grófot; más senkit, hogy szabadon beszélgethessünk.

Szaszonovval tegnap folytatott igen bizalmas megbeszélésem alapján módomban van biztosítani őket, hogy a cár Lengyelországgal szemben szilárdan kitart liberális szándékai mellett.

Wjelopolszki ezt feleli rá:

— A cár és Szaszonov szándékait illetőleg egyáltalán nem nyugtalankodom. Azonban Szaszonov egyik napról a másikra eltűnhet a politikai színtérről. És akkor ki áll jót arról, hogy a cár nem pártol el tőlünk.

Plater kifejti, hogy a szövetségeseknek kellene kezükbe venni a lengyel kérdést, mégpedig úgy, hogy nemzetközivé teszik.

Élénken szembeszállok ezzel a fölfogással. A lengyel kérdés nemzetközivé tételének szándéka a birodalom nacionalista köreiben a fölháborodás viharát keltené és ellensúlyozná azokat a szimpátiákat, amelyeket egyéb körökben szereztünk. Maga Szaszonov is tiltakoznék ellene. És Stürmer egész bandájának kapóra jönne, hogy kigyót-békát kiáltson a nyugati demokratikus hatalmakra; amelyek a szövetség ürügye alatt beleavatkoznak Oroszország belügyeibe. Hozzáteszem:

— Önök ismerik a francia kormány érzelmeit ügyük iránt, és én jótállok, hogy érdeklődése nem marad tétlen. Tevékenysége azonban annál hatásosabb lesz, minél tapintatosabb, minél inkább nélkülözni fog minden hivatalos jelleget. Én magam minden alkalmat megragadok, hogy a cár minisztereit nyilatkozatra bírjam Lengyelországot illetőleg, hogy megismerjem fölfogásukat, kétségeiket, ellenvetéseiket ama súlyos és bonyolult problémákra vonatkozólag, amelyeket a lengyel autonómia kihirdetése támaszt. Ismételt nyilatkozataik (mert egyikük sem, még Stürmer sem mert tiltakozni előttem a cár szándékai ellen), mondom, minden nyilatkozatuk, bár csupán mint magánemberek tették őket, végül is bizonyos erkölcsi kötelezettséget alkot, amely szükség esetén módot ad a francia kormánynak, hogy nyomatékos komolysággal beszéljen, ha elérkezik a végleges döntés órája.

Plater megígéri, hogy ebben az értelemben beszél honfitársaival; de nem titkolja előttem, hogy nehéz lesz meggyőzni őket.

*

Péntek, 1916 április 14.

Bármily veszedelmes, hosszú és nehéz is az utazás, alig múlik el hét, hogy ne érkeznek néhány

francia: tiszték, mérnökök, kereskedők, újságírók stb. Bármily rövid is ittartózkodásuk, bármily csekély is megfigyelőképességük, valamennyien kifejezést adnak kínos meglepetésüknek azon a tartózkodáson, sőt hidegségen, amelyet liberális körökben Franciaország iránt tapasztalnak.

Sajnos, ez igaz. És például a *Rjecs*, a „kadettek” hivatalos lapja, egyike azoknak az orosz újságoknak, amelyek legszívesebben hallgatással mellőzik katonai akcióinkat, amelyek legjobban fukarkodnak hadseregünk magasztalásával, a legéberebben rámutatnak stratégiánk lassúságára vagy hibáira. Kevés kivétellel, akik közé Miljukovot, Singarevet és Maklakovot sorozhatom, a párt nagyobb része még nem szabadult meg a szövetséggel szemben érzett régi és szívós haragjától.

Ez a neheztelés tízi év előttről származik. A mandzsúriai háború éppen vereséggel végződött és egész Oroszországban mindenfelé lázadások, sztrájkok, összeesküvések, hivatalnok-gyilkosságok, tengerészeti és katonai lázongások, agrárzavargások, fosztogatások, po[^]rom-ok voltak. Ezenfölül az államkincstár üres volt. A párisi piacon kétmilliárdkétszázötvenmillió frankos kölcsönről tárgyaltak. Bankjaink és sajtónk véleménye szerint a kölcsön kibocsátása csábító volt. A Köztársaság-kormány mégis vonakodott jóváhagyni ezt a pénzügyi műveletet, mert szélsőbaloldali pártjaink azt követelték, hogy a kölcsön-szerződést terjesszék a Duma elé, amely ekként föltételeket szabhatott volna a cárizmusnak. Witte gróf, természetesen, minden erejéből elleneszegült ennek. A Léon Bourgeois elnöklete alatt álló radikális kormány helyzete kínos volt. Megszilárdít-suk a monarchikus abszolutizmust Oroszországban francia pénz segítségével? Az orosz nép és az autokratizmus nyílt összeütközésében az elnyomó

vagy az elnyomottak oldalára álljunk-e? Volt azonban egy szempont, amelyet a francia közvélemény nem is gyanított és ez arra indította minisztereinket, hogy végleg hozzájáruljanak a cári kormány kéréséhez. Franciaország és Németország viszonya rossz volt; az algezirászi egyezmény nem volt egyéb diplomáciai fegyverszünetnél. Másrészt tudomásunk volt azokról a ravasz intrikákról, amelyeket Vilmos császár személyesen szőtt a cárnál, hogy rákényszerítse az orosz-német szövetséget, amelynek aláírására aztán Franciaországot fölszólították volna. Lehetett-e ebben a pillanatban szakítani a cárizmussal? A Köztársaság kormánya, amikor 1906 április havában jóváhagyta az orosz kölcsön kibocsátását a párisi piacon, hű maradt külpolitikánk vezető elvéhez: az orosz erők békés fejlődésében keresni nemzeti függetlenségünk legfőbb biztosítékát.

A Duma demokratái körében kirobbant a harag Franciaország ellen. És ez a neheztelésük még ma is parázslík.

Szombat, 1916 április 15.

Meglátogatom Tanejev államtitkárnak, a cári kabinetiroda főnökének feleségét, Vyrubovné édesanyját.

Már régóta nem láttam, ámbár mindig örömmel beszélgetek el vele a Mihály-palotában lévő ódon lakásán; mert családi hagyományai révén rengeteg az emléke.

Atyja, Tolsztoj Ilarion főhadsegéd, belső embere volt II. Sándor udvarának; anyai nagyatyja, Golicin Sándor herceg, Konstantin nagyherceg mellett volt, a lengyelországi alkirályságában. Végül már több mint száz éve egymást váltják a Tanejev ek a cári kabinetiroda főnöki állásában.

Tanejevné a minap kölcsön adott nekem egy naplót, amelyet nagyanyja, Golicin hercegnő vezetett az 1830—1831. évi lengyel fölkelés idején. Ebből látni, miféle illúziókat táplált akkoriban Oroszország Lengyelországról és milyen nemeslelkűen megbocsátották az oroszok a lengyeleknek a három fölosztás bűnét.

De ma nem Lengyelországról beszélgetek vele; ravaszul kikérdezem leánya, Vyrubovné felől, a palotában végzett kimerítő munkájáról, arról a szakadatlan elfoglaltságról, amelyet a cárné barátsága ráró.

— Ó, igen — feleli —; szegény Annám néha bizony nagyon fáradt. Soha egy pillanatnyi nyugalma sincs!... Mióta a cár a hadseregénél van, a cárné túl van halmozva munkával; mindenről tájékozódnia kell. Ez a derék Stürmer úr léptenyomon a tanácsát kéri. ő nem panaszkodik miatta. Szó sincs róla! Azonban ennek természetesen az az eredménye, hogy a leányomnak rengeteg a levelezése, rengeteg az elintéznivalója!...

*

Szerda, 1916 április 19.

Tegnap az oroszok elfoglalták Trapezuntot. Ez a siker talán újra föléleszti a közvéleményben a konstantinápolyi ábrándot, amelyről immár senki sem beszél.

Négy és fél század óta az izlám vörös lobogója lengett „Tirabzon” fölött; az orosz hadsereggel bevonult oda a keresztény civilizáció. A görög birodalom 1204. évi bukása után a Komnenoszok átvitték hatalmuk és gazdagságuk maradványait a pontuszi tengerpartra. Új birodalmuk rohamosan az erő, a fény és virágzás magas fokára emelkedett. Sőt a nyugati trubadúrok naiv képzeletében Trapezunt császárai mesés uralkodók, dics-

fénnyel övezett, fantasztikusan gazdag fejedelmek voltak. Ez volt „a mesebeli hercegnő” országa. A valóságban a trapezunti császárság majdnem három évszázadon át a bizánci kereszténység és az európai civilizáció előretolt bástyája volt a hódító törökökkel szemben.

*

Csütörtök, 1916 április 20.

A katolikus hatalmak nagyköveteit és követeit szokás szerint meghívták mára a máltai lovagrend templomába, hogy díszgyenruhában meghallgassák a nagycsütörtöki misét.

A nyolcágú kereszt alakjában épült szűk templomban, a nagymesteri trónszék és a latin föliratok előtt újra látom, mint a múlt évben, az örült Pál cár furcsa emlékeit.

Az előttem folyó megindító szertartás, éppúgy mint a múlt évben, Franciaország gyászára, halottaink egyre növekvő, mérhetetlen tömegére tereli gondolatomat. Vájjon jegyzett-e föl valaha is a történelem ilyen nekrológot!... Legfőképpen verduni hőseinkre gondolok, akik oly véghetetlen egyszerűséggel, forró és vidám szívvel fenségessé és csodássá magasztosították a francia lélek százas erényeit.

*

Péntek, 1916 április 21.

A húsvét dátuma az orosz és a gregoriánus naptárban az idén is összeesik.

Estefelé D... hercegnő, aki igen szókimondó és szeret „megfordulni a nép között”, magával viszi az alsóbb néposztályok-lakta városrészek templomaiba.

Kis időre megállunk a Nevszkij Szent Sándor ragyogó és pompás Lavrajában, aztán elmegyünk

a Szent Kereszt Fölmagasztaltatásának kis templomába, amely az Obvodnij-csatorna mellett van, aztán az Izmailov-székesegyházba, a Fontanka végében, utoljára pedig a Szent Katalin és a Föltámadás templomába, amelyek gyárok és dokkok közt emelkednek, nem messzire a Névától.

Mindenütt káprázatos ragyogás; mindenütt csodálatos énekkarok; gyönyörű hang, mesteri előadás, mély vallásos érzés.

Az arcokon mindenütt ábrándos és komoly, félnék és áhítatos jámborság tükröződik.

Megállapodunk a Föltámadás templomában, ahol a közönség különösen áhítatos.

Egyszerre csak O... hercegnő megrántja a karomat:

— Oda nézzen! — mondja. — Hát nem megindító?

És a szemével odaint egy imádkozó *muzsik* felé, két lépésnyire előttünk. Körülbelül ötvenéves ember, foltozott kaftánban. Termete magas, arca tüdővész, orra pisze, homloka ráncos, halántéka kopasz, őszbecsavarodó és ritka szakálla alatt az arca beesett, a feje jobbvállára billent, mellén összekulcsolt kezeiben görcsösen szorongatja a sapkáját, összefogott ujjáival többször egymásután érinti homlokát és vállait, miközben vastag, kékes ajkai ezt dadogják: *Goszpodi pomiluj!* „Uram, irgalmazz nekem!” Minden könyörgése után mély sóhaj, néma és fájdalmas nyögés tör fel belőle. Aztán mozdulatlanságba merevedik. De az arca annál kifejezőbb. Villogó, átszellemült fényben fürdenek halavány szemei, amelyek mintha valami láthatatlan dolgot látnának.

D ... hercegnő újra megrántja karomat:

— Nézze, nézze!... Ebben a pillanatban ez látja Krisztust.

Miközben a hercegnőt hazakísérem, az oroszok vallásos ösztöneiről beszélgetünk; Pascal mondását idézem: „A hit Isten érzékelése a szívben.” És megkérdem tőle, nem gondolja-e, hogy ezt is lehetne mondani: „Az oroszok számára a jámborság Jézus Krisztus érzékelése a szívben.”

— Ó, igen! — kiált föl. — Határozottan az.

*

Szombat, 1916 április 22.

Szaszonov ma délelőtt idegesen mondja nekem:

— Bratianu folytatja játékát!

Tegnap este meglátogatta Tatarinov ezredes, bukaresti katonai attasé, aki Romániából ideérkezett, hogy jelentést tegyen a cárnak. Szerinte az orosz vezérkar és a román vezérkar megegyezését egy dobrudzsai akció tekintetében könnyű volna nyélbeütni. Ezenfölül Iliescu tábornokkal folytatott tanácskozásai azt a hitet keltették benne, hogy a megegyezés ezen az elvi alapon máris létrejött. De mikor elment búcsút venni Bratianutól, ez váratlanul azt a követelést támasztotta, hogy az orosz hadsereg legfőbb és közvetlen céljául Ruszcsuk megszállását tűzzék ki, hogy ekként megvédelmezzék Bukarestet a bolgárok támadása ellen. Alexejev tábornok véleménye szerint ez a követelés egyáltalán nem vet számot ama nehézségekkel, amelyekkel egy 250 kilométeres fölvonulás jár a Duna jobbpartján, s újból bizonyítja, hogy Bratianunak elhatározott szándéka kitérni a katonai egyezmény megkötése elől.

— És Parisban még azt mondják — teszi hozzá Szaszonov —, hogy Oroszország az akadály Románia beavatkozásának!

*

Vasárnap, 1916 április 23.

Jégzajlás a Néván; a folyó vad erővel roppant jégtáblákat sodor tova, amelyek a Ladoga-tóból érkeznek; ez a „jeges évszak” vége.

Visszatérőben az Angliszkij Proszpekt végében tett egyik látogatásomról, észreveszem Beszak Miklós kamarást, aki nagy ügyel-bajjal lépked a fölolvadt sárban, a csípős és metsző szélben. Meghívom, hogy üljön a kocsimba. Elfogadja, és alig hogy letelepedik mellettem, mulattatni kezd paradox fantáziájával, amelyet bizonyos napokon egy Rivarol jókedvével és virtuozitásával csillogtat.

Amint a Szent-Szinódus terére érünk, ahol Falconet remekműve, I. Péter szobra emelkedik, futóban megint megcsodálom a törvényhozó cár fenéges képmását, amely ágaskodó lova hátán mintha uralkodnék a Néva folyásán. Beszak megemeli sapkáját.

— Üdvözljük a modern idők legnagyobb forradalmárját! — szólal meg.

— I. Péter forradalmár?... Én inkább erőszakos, hevesvérű, túlzó, lelkiismeretlen és kérlelhetetlen reformátornak képzelem el, akiben azonban nagymértékben megvolt a teremtő lángész, a rend és a hierarchia ösztöne.

— Nem. Alexejevics Péter csak rombolni szeretett. És ebben mélységesen orosz volt. Vad zsarnokságával mindent aláásott, mindent fölforgatott. Majdnem harminc éven át lázadásban volt népével; támadta minden nemzeti hagyományunkat, minden nemzeti szokásunkat; mindent rombadöntött, még szent ortodox egyházunkat is... ön reformátornak nevezi. Csakhogy egy igazi reformátor számot vet a múlttal, vigyáz a lehetőség és a lehetetlenség fölismerésére, megtartja az átmeneteket, előkészíti a jövőt. Ő nem. Ő rombolt a

rombolás vad öröméért, azért a cinikus örömért, hogy megtörjön minden ellentállást, erőszakot kövessen el a lelkeken, megölje a legtermészetesebb és legtörvényesebb érzéseket— Mikor mai anarchistáink arról ábrándoznak, hogy levegőbe röpitik a társadalom épületét, azzal az ürüggyel, hogy tetőtől-talpig újraalkotják, tudtnkon kívül Nagy Pétertől merítenek ihletet. Mint ő, ők is fanatikusán gyűlölik a multat, mint ő, ők is azt képzelik, hogy ukázokkal és büntetésekkel mindenestül meg lehet változtatni *egy* nép lelkét... Ismétlem: Alexejevies Péter igazi őse és előfutárja forradalmárainknak.

— Mindegy! Szeretném, ha föltámadna. Huszonegy évig viselt háborút a svédek ellen és végül diktálta nekik a békét. Egy vagy két évig bizony vezethetné a háborút a németek ellen... Ah! volna dolga az akarat e titánjának!...

Hétfő, 1916 április 24.

Briand azt táviratozza, hogy Viviani igazságügyminiszter és Albert Thomas tüzérségi és muníciós alállamtitkár Petrogradba utazott azzal a megbízatással, hogy még szorosabb kapcsolatot teremtsen a francia kormány és az orosz kormány között.

Erről nyomban értesítem Szaszonovot, aki megígéri, hogy a két kiküldöttnek a legjobb fogadtatást biztosítja. De a kellő udvariassággal és készséggel fogalmazott hivatalos ígéret alatt megsejtek valami megnevezhetetlen nyugtalanságot; tudniillik hosszasan kikérdez Albert Thomas felől, akinek tüzes és másokra is átragadó szocializmusa nem az ő szájaíze szerint való.

Kifejtem előtte, milyen szerepet játszott Albert Thomas a háborúban, ecsetelem hazafiságát, ritka

értelmességlét, munkaképességét, odaadó fáradozásait a munkások és munkaadók egyetértésének fõntartásában, végül mindazt az erõt és tehetséget, amelyet a „szent egység” szolgálatában kifejtett.

Szaszonovot, akiben van érzés, megkapja ez a magasztalás:

— El fogom mondani a cárnak mindazt, amit öntõl most hallottam... De jó lesz, ha ön maga is ismétli Stürmer úr és társai elõtt.

Kedd, 1916 április 25.

Ma délután L... hercegnõnél, ennél az ig-en kellemes idõs hölgnél teázom, akinek ma is finom arcában, mindig eleven szavában elragadóan nyilatkozik meg a sokat élt, sokat szeretett emberek lelkének nyíltsága, szívének gazdagsága, józan megbocsátása. Kettesben találok hûséges barát-nõjével, F ... grófnéval, akinek férje magas állást tölt be az udvarnál.

Megérkezésem hirtelen elvágja beszélgetésüket, amely bizonyosan valamely kényes tárgy körül forgott: mert mind a kettõnek az arca dõbbsent. F ... grófnõ majdnem azonnal távozik.

A hercegnõvel folytatott beszélgetésem közben úgy rémlik, mintha szemei mélyén fájdalmas, nyomasztó gondolat hullámvásását venném észre, ami fölcsigázza kíváncsiságomat.

Ekkor eszembe jut, hogy F... gróf mindennapos bizalmas érintkezésben van a Felségekkel és nem titkol el semmit felesége elõtt; tehát ravaszul ezt kérdezem a hercegnõtõl:

— Hogy van a cár? ... Már régóta nem hallok felõle.

— A cár állandóan a *sztavkán* van és azt hiszem, sohasem érezte magát jobban.

— Hát nem jött vissza Oarszkoje-Szelóba a húsvéti ünnepekre?

— Nem. Sőt most elsőízben nem ünnepli a húsvéti szertartásokat a cárné és gyermekei körében. De nem távozhatott Mohilevből: mondják, hogy csapataink hamarosan megkezdik az offenzívát.

— Hát a cárné val mi van?

Erre az egyszerű kérdésre a hercegnő kétségbeesett tekintettel és mozdulattal felel. Én kérem, hogy nyilatkozzék. Végül ezt mondja:

— Képzelve csak, múlt csütörtökön a cárné, mikor a *Feodorovszkij Szobor-ban*, a szent áldozáshoz járult, azt akarta, azt parancsolta, hogy Rasputin vele együtt áldozzék. És ez a nyomorult a cárné oldalán vette magához a szent eledelt és italt, Krisztus testét és véré!... Erről beszélt nekem öreg barátnóm, F... grófné néhány pillanattal ezelőtt. Nem siralmas dolog ez? ... Láthatja, még mindig izgatott vagyok miatta.

— Igen, ez kétségbeejtő. De alapjában véve a cárné következetes önmagához. Minthogy hisz Rasputinban; minthogy igaz embert, szent embert lát benne, akit éppúgy üldöznek a farizeusok rágalmai, mint a Kálvária áldozatát; minthogy őt választotta lelki vezéréül és oltalmazó jául, közvetítőjéül Krisztusnál, bizonyoságául és közbenjárójául Istennél, nem természetes-e, hogy maga mellett akarja érezni őt, mikor vallási életének legjelentősebb cselekedetét végzi? ... Bevallom, hogy e szegény tévelygő lélek iránt mélységes szájalmat érzek.

—, Ó igen, csak szánja őt, nagykövet úr... és szánjon minket is! Mert elvégre mindebből mi-csoda jövendő fakad számunkra!

Szerda, 1916 április 26.

Nicsevo!... Határozottan ez a szó hangzik föl leggyakrabban az oroszok ajkán. Minden pillanatban, lépten-nyomon hallja az ember, amint hanyag vagy lemondó mozdulat kíséretében ezt mondják: *Nicsevo!* „Nem tesz semmit! Nem fontos!”

Ez a kifejezés oly közhasználatú, oly elterjedt, hogy az ember kénytelen nemzeti jellemvonásnak tekinteni.

Minden időben voltak epikureisták és szkeptikusok, akik az emberi fáradozás hiábavalóságát hirdették, sőt gyönyörűséget találtak az egyetemes illúzió gondolatában. Akár hatalomról, akár gyönyörűségről, akár gazdagságról, akár élvezetről van szó, Lucretius sohasem mulasztja el rámondani: *Nequiquam!* „Oly hiábavaló!”

Az orosz *nicsevo* jelentése egészen más. Ez a sommás lefitymálása valamely vágy tárgyának, vagy előzetes hangoztatása valamely változás hiábavalóságának, általában nem egyéb ürügynél, amelyet azért vetnek oda, hogy ne kelljen állhatatosan kitartani a munkájukban.

Itt közlök néhány közvetlen és titkos forrásból eredő kiegészítő adatot Rasputin részvételéről a cárné áldozásában.

A misét Vasziljev atya mutatta be a *Feodorovszkij Szobor* titokzatos és rőt kriptájában, ebben az ódon formájú kis templomban, amelynek karcsú kupolája furcsán rajzolódik ki a can park lombozatain, mint a moszkovita múlt csökevénye vagy kísértete. A cárné három idősebb leányával jelent meg a misén; Grigorij mögötte állt, Vyrubovné és Turovicsné társaságában. Mikor Alexandra Feodorovna az ikonosztázionhoz lépett, hogy magához vegye az eucharisztikus ke-

nyeret és a drága vért, intett szemével a *sztarec*-nek, aki nyomába lépett és mindjárt utána megáldozott. Aztán az oltár előtt békecsókot váltottak; Rasputin homlokon csókolta a cárnét, ez pedig kezét csókolta neki.

A megelőző napok folyamán a *sztarec* hosszú órákat töltött imádságban a Kazáni Miasszonyunk templomában, ahol szerdán este meggyónt Miklós atyának. Rajongó barátnőit, G. kisasszonyt és T.-nét, akik úgyszólván egy pillanatra sem hagyták magára, megdöbbenette szomorúsága. Több ízben szóba hozta előttük közeli halálát. T.-nének például ezt mondta: „Tudod-e, hogy hamarosan irtózatosszenvedések közt meghalok? ... De mit tegyék¹? Isten azt a magasztos feladatot róttá rám, hogy föláldozzam magamat drága uralkodóink és a szent Oroszország üdvéért. Szörnyű bűneim ellenére is kicsinyben Krisztus vagyok, *malenkij Krisztosz ...*” Más alkalommal, amint két barátnőjével elhaladt a Szent Péter- és Pál-erőd előtt, ezt a jövendölést mondta: „Sok embert látok, akiket itt meggyötörnek; nem mondom, hogy egyenkint, hanem tömegben; hullahegyeket, hullarajokat, *tucsij trupov*, látok számos nagyherceget és száz meg száz grófot, *nesz-kolko velikij knyazej i szotni grafjev...* A Néva vörösleni fog a vértől.”

Rasputin nagypéntek este elutazott Tobolszk melletti falujába, Pokrovszkojébe; T.-né és G. kisasszony utánament.

*

Csütörtök, 1916 április 27.

Meglátogatom D.-nét, aki indulni készül birto-kára, Csernoziomba, Voronezstől délre.

Komoly és tevékeny asszony létére nagyon érdeklődik a parasztok élete iránt; értelmesen fog-

lalkozik jólétükkel, tanításukkal, erkölcsiségükkel. Kérdést intézek hozzá a parasztok vallásos érzései felől. Elmondja, hogy jámborságuk igen egyszerű és igen naiv, ámbár mély, ábrándos, egészen átítatta a miszticizmus és teli van babonával. Különösen a csodába vetett hitük őszinte. Semmi sem természetesebb, semmi sem magától értetődőbb számukra, mint az istenség közvetlen beavatkozása az emberi dolgokba. Minthogy Isten mindenható, mi meglepő van abban, hogy meghallgatja imáinkat, hogy kivételes bizonyosságát adja irgalmasságának és jóságának! Lelkükben a csoda ritka, szokatlan és megmagyarázhatatlan tünemény, amelyre ugyan nem lehet számítani, azonban minden ízében természetes. Az ellenkező fogalom, amelyet mi alkotunk magunknak a csodáról, csakugyan föltételezi a természetnek és törvényeinek igen alapos ismeretét. A természetfölötti elfogadásának vagy elvetésének első föltétele tudni azt, hogy vannak észszerű módszerek és fizikai tudományok.

D.-né ezután az orosz paraszt egyik legjellegzetesebb és legnyugtalanítóbb jellemvonásaként azt a hirtelenséget, gyorsaságot jelöli meg, amellyel néhanapján egyik végtelből a másikba szökken, az alázatosságból a lázadásba, a renyheségből a dühbe, az askétizmusból a kicsapongásba, a széldségből a vadságba; szavait ezzel végzi:

— *Muzsik-jainkat* azért oly nehéz megérteni, mert a lelkük minden ellentétes lehetőséget magában hordoz ... Ha majd hazamegy, vegye elő Dosztojevszkijét, keresse ki a *Karamazov testvérek-hen* az „álmodozó” arcképét és sohasem felejt el többé, amit most tőlem hallott.

Álljon itt ez az arckép: „Téli erdő, amelynek közepében rongyos kaftánba öltözött *muzsik* áll. Mintha gondolkodnék; de nem gondolkodik; ho-

mályos álmodozásba merül. Ha hozzáérne az ember, megremegne és értelmetlenül bámulna, mint az alvó, mikor fölébred. Valószínűleg igen hamar magához tér; de ha megkérdeznék, miről álmodzott, nem tudná megmondani, mert nem emlékszik semmire. Ebből a kábulatból mégis mélységes benyomásai maradnak, amelyek elgyönyörködtetik és öntudatlanul is fölhalmozódnak benne... Egyszer majd, talán egy esztendei ilyen álmodozás után, elutazik, itthagyt mindent, elmegy egyenesen Jeruzsálembe, hogy *üdvösségén munkálkodjék*, vagy esetleg fölgyújtja a faluját, vagy talán előbb elköveti a bűnt, aztán megy zarándoklatra. Számos ilyen típus van népünk körében ...”

*

Vasárnap, 1916 április 30.

Ma este a Mária-Színházba a Ksesinszkája *Gizellát* és *Paquita-t*, a régi koreográfiának, a hagyományos és akrobata művészetnek, ezt a mesterművét táncolja, amelyben valamikor az Elssler Fannyk és a Taglionik virtuozitása ülte diadalát. A két balett ódonóságát még emelik a főszereplők hibái és jótulajdonságai. Ksesinszkájában végkép nincs semmi báj, semmi izgalom, semmi költészet; de szigorú és hideg stílusa, lábujjainak fáradhatatlan ereje, felszökkenéseinek mechanikus pontossága, piruettjeinek szédületes irama nem egy öreg műkedvelőt elbájol.

Az utolsó fölvonásközben néhány percet a cári színházak igazgatójának, Teljakovszkinak páholyában töltök, ahol áradozó szavakban magasztalják Ksesinszkáj a és a vele együtt szereplő Vladimirov ügyességét. Egy öreg cári főhadsegéd finom mosollyal mondja:

— Nagykövet úr, ön bizonyára némileg túlzó-

nak találja lelkesedésünket; de Ksesinszkája művészete számunkra, legalább is a magam korabeli férfiak számára olyasvalamit jelent, amit ön talán nem ért meg.

— Ugyan mit?

Cigarettával kínál és mélabús hangon folytatja:

— A régi balettek, ifjúságom gyönyörűségei — sajnos! 1875 táján volt ez, a drága II. Sándor cár uralkodása alatt —, ezek a balettek igen helyes képet adtak nekünk arról, hogy milyen volt az orosz társadalom, vagy milyennek kellett volna lennie. Mindenütt rend, hibátlanság, szimmetria, tökéletes munka. Az eredménye pedig előkelő élvezet, finom ízlésű mulatság... Míg ellenben a mai szörnyű balettek, az *orosz balettek*, ahogy önök Parisban nevezik, ez a kicsapongó és megmértelyezett művészet, ez a forradalom, ez az anarchia!...

Hétfő, 1916 május 1.

Április 29-én az angolok Mezopotámiában súlyos vereséget szenvedtek. Townshend tábornok, aki elsáncolta magát Kut-el-Amarában, a Tigris partján, élelmiszer és muníció híján száznegyvennyolcnapos ostrom után, kénytelen volt megadni magát; a helyőrség mindössze 9000 emberből állt.

Egyidejűleg német ügynököktől szított komoly lázadás tört ki Írországbán. A fölkelők és az angol csapatok között vívott valóságos harc tűzbe és vérbe borította Dublint. Végre, úgylátszik, helyreállt a rend.

*

Kedd, 1916 május 2.

K. hercegnőnél teázom. Közlékeny, sőt őszinte kedvében van. Ezúttal egyszer levetette álarcát, „fekete dominóját”, amely különben pompásan

fest rajta. Egy pillantást vet múltjába, amely oly zsúfolt (ámbar még nincs harmincéves) és oly üres. Elmondja érzelmi életének néhány emlékét, amikből arra következtetek, hogy az orosz nő a férfival vívott tusájában majdnem mindig már előre vereséget szenved, mert finomabbak az ösztönei, válogatottabbak az ízlései, műveltebb a szelleme, izgékonyabb a lelke, nehezebben választ érzéseiben és élvezeteiben. Költőibbek az álmai, követelőbb és tapasztaltabb a szerelem minden titkos művészetében. Közte és a férfi közt bizonyos erkölcsi, sőt esetleg; fizikai anachronizmus van, mert a nő az emberi növény fejlődésének sokkal magasabb fokát képviseli.

Mégis fölhozom K... hercegnő ellen egyik-másik közös férfiismerősünket, példa gyanánt, akikben véleményem szerint minden szívbeli és modorbéli jótulajdonság megvan, amit csak egy nő kívánhat. Ezt feleli rá: '

— Ön csak a társaságban figyeli meg őket. Ha látná őket bizalmas-kettesben! A legkiválóbbjaik is csak épp annyira! tudnak szeretni bennünket, hogy szenvedést okozzanak nekünk.

— Ön most majdnem szóról-szóra azt fejezte ki, amit Madame de Staël gondolt lord Byronról: *Azt hiszem, csak épp annyi érzelmesség van benne, hogy tönkretelheti egy nő boldogságát.*

*

Szerda, 1916 május 3.

Táviratváltás az orosz főparancsnokság és a francia főparancsnokság közt a Romániától oly régóta ígérgetett katonai együttműködés tárgyában.

Alexejev tábornok hangsúlyozza, mennyire túlzók, mennyire indokolatlanok a román vezérkar újabb követelései; tudniillik Iliescu tábornok ki-

jelenti, hogy már nem elégszik meg az előzőleg elfogadott két föltétellel, vagyis: 1. a szaloniki hadsereg támadásával, amelynek célja volna, hogy a bolgár erők jelentékeny részét magára vonja, és 2. az orosz erők beavatkozásával Dobrudzsában, hogy lekössék a bolgár hadsereg többi részét. Ma azt követeli, hogy az oroszok teljes egészében szállják meg Ruzscsük vidékét a Duna jobbpartján. Alexejev tábornok igen helyes érzékkel kifejti Joffre tábornoknak: „Ennek az új követelésnek az volna a következménye, hogy kényszerítene bennünket a Várna—Sumla—Razgrad—Ruzscsuk vonal megszállására. Még ha el is fogadnók ezt a föltételt, amely hadműveleteink súlypontját délre és balszárnyunk végére tolná, a románok, szokásuk szerint, bizonyosan újabb követelést támasztanának, hogy időt nyerjenek mindaddig, míg megbizonyosodnak felőle, hogy megerőltetés nélkül elérik a maguk elé tűzött célt. Meg kell értetni a románokkal, hogy Románia csatlakozása a szövetkezett hatalmak szempontjából nem föltétlen szükségesség. Románia a jövőben számíthat olyan kárpótlásra, amely pontosan megfelel katonai tevékenységének és erő kifejtésének.”

Joffre tábornok teljes mértékben osztja Alexejev tábornok fölfogását: „Mint ő, magam is azt gondolom, helyes volna megértetni Romániával, hogy együttműködése, bármily kívánatos is, nem föltétlenül szükséges számunkra, és hogy ha ez az ország idővel meg akarja kapni azokat a kárpótlásokat, amelyeket óhajt, el kell szánnia magát, hogy megadja a szövetséges hadseregeknek a valóságos fegyveres támogatást abban a formában, amelyben mi kérjük tőle.

KILENCEDIK FEJEZET.

1916 május 1—június 15.

Csütörtök, 1916 május 4.

Viviani és Albert Thomas holnap este érkezik Petrogradba. Küldetésük, amelyről tegnap a sajtó hírt adott, minden párton izgalmat keltett. Különösen Albert Thomas neve kelt nagy hatást a munkáskörökben és ellenkező értelemben nem kisebb hatást az autokrata klikkben.

Konovalov, Moszkva liberális képviselője, a dúsgazdag szövőgyáros, ez a fenkölt szellem, aki minden humanitárius ábrándnak híve, meglátogat a háborús ipari bizottság nevében, amelynek al-elnöke. Vele van egyik politikai barátja, Zsukovszkij, az ipari és kereskedelmi bizottság elnöke. Konovalov, miután bejelentette, hogy az ipari bizottság elnöke, Gucskov nem jöhetett el, mert betegsége miatt kénytelen a Krimben tartózkodni, kifejezi azt az óhaját, hogy szeretne minél előbb érintkezésbe lépni Albert Thomas-val:

— Központi bizottságunk, amelyben az összes orosz bizottságok tevékenysége összpontosul, száz-húsz kiküldöttből áll, akiket a Városok Szövetsége, a Zemsztvók Szövetsége, Petrograd és Moszkva törvényhatósága, a kormányzat igazgatási ágai, végül maguk a munkások neveztek ki. E száz-húsz tag között tíz munkás van. Barátaim és én élénken óhajtjuk, hogy Albert Thomas úr résztvegyen egyik tanácskozásunkon; bizonyára

kitűnő dolgokat mondana nekünk, amiket minden gyárban ismételnének.

Azt válaszolom, hogy Albert Thomas látogatása a központi bizottságban véleményem szerint nemcsak lehetséges, hanem kívánatos is; hogy ő csakugyan pompásan meg tudja értetni magát mind a munkásokkal, mind a munkaadókkal; mindamellettszámítok a bizottság bölcsességére, hogy ez a látogatás nem fajul politikai tüntetéssé...

Péntek, 1916 május 5.

Szuchomlinov tábornok volt hadügyminisztert ma reggel letartóztatták és a Szent Péter- és Pál-erődbe kísérték. Ismeretes, hogy sikkasztás bűne terheli. Hogy árulást követett volna el, amint mondják, abban kételkedem, ha „áruláson” az ellenséggel való egyetértés tényét értik. Nem hiszem, hogy bűntársa volt az 1915 márciusában fölakasztott Mjasszojedov ezredesnek; valószínűleg csak arra szorítkozott, hogy szemet hunyt az áruló bűnei előtt, aki sápokról gondoskodott számára. Azonban hajlandó vagyok elhinni, hogy Miklós nagyherceg iránti gyűlöletből és politikai számításból alattomban keresztezte a főparancsnokság terveit. Szántszándékos lanyhaságának és tudatos alakoskodásának tulajdonítható a lőszerválság, az első vereség oka.

Viviani, Vivianiné és Albert Thomas Bergemből érkeznek, Krisztiánián, Stockholmon és Torneon át s valamivel éjfél előtt szállnak le a Finn-pályaudvaron.

Az elmúlt huszonekét hónap észrevehető nyomokat hagyott Vivianin, aki komolyabbnak, méltóságosabbnak, tartózkodóbbnak látszik. Vivianiné nyugodt és tiszta arcán vigasztalhatatlan gyász

ül, első házasságából való fiát gyászolja, aki a háború elején elesett. Albert Thomasból, akit neon ismertem, csak úgy sugárzik a testi és lelki erő, az energia, az értelem, a lendület.

Vendégeimet az Európa-szállóba kísérem, ahol a cári ház elszállásolta őket. Vacsora vár rájuk.

Étkezés közben Viviani kifejti előttem küldetésük célját:

— Azért jöttünk — közli velem fővonásokban: — 1. hogy megállapítsuk Oroszország katonai erőforrásait és igyekezzünk fokozni őket; 2. sürgeszük 400.000 embernek egymásután következő 40.000 főnyi csoportokban Franciaországba küldését, a Doumernak múlt év december havában adott ígéret értelmében; 3. rábírjuk Szaszonovot arra, hogy az orosz vezérkar több engedékenységet tanúsítson Romániával szemben; 4. rávegyük a cári kormányt, hogy határozott és pontos kötelezettséget vállaljon Lengyelország javára.

Ezt válaszolom:

— Az első pontra vonatkozólag majd önök maguk szereznek benyomásokat; azt hiszem, meglesznek elégedve azzal a munkával, amelyet néhány hónap óta különösen a Zemsztvók Szövetsége és a háborús ipari bizottság végzett. Ami a 400.000 ember elküldését illeti, ennek Alexejev tábornok mindig erélyesen ellenezegült, hivatkozással arra, hogy az orosz hadseregnek rendelkezésére álló kiképzett tartalékosok száma a frontok óriási kiterjedéséhez képest teljességgel elégtelen és erről a cárt is meggyőzte; de ha önök nem tágítanak, talán kieszközlik néhány dandár elküldését. Romániát illetőleg tapasztalni fogják, hogy Szaszonov és Alexejev tábornok mindenben osztja az önök fölfogását; a nehézség azonban nem itt van, hanem Bukarestben. Végül Lengyelországra vonatkozólag azt tanácsolom, halasszanak el min-

den megbeszélést elutazásuk előestéjéig; majd meglátják akkor önök maguk, lehet-e hozzányúlni ehhez a tárgyhoz; én nem hiszem.

*

Szombat, 1916 május 6.

A nagykövetségen eltöltött családias villásreggeli után Viviani, Albert Thomas és én Carszkoje-Szelóba utazunk.

Útközben Viviani arca gondterhes; szemlátómást az foglalkoztatja, hogy II. Miklós milye» fogadtatásban fogja részesíteni azokat a kéréseket, amelyeket küldetésénél fogva eléje kell terjesztenie. Viszont Albert Thomas vidám, csupa jókedv, roppantul mulattatja az a gondolat, hogy megjelenik a cár előtt. Fölkiált: „Ah! Thomas barátom, hát szemtől-szembe fogsz állni őfelségével, a minden oroszok autokrata cárijával!... Ha ott leszel a palotájában, legjobban azon fogsz elképedni, hogy ott vagy.”

A carszkoje-szelói pályaudvaron két udvari fogat vár ránk. Albert Thomas-val beszálok az elsőbe. Viviani és Tyeplov szertartásmester, akik utánunk jönnek, a másodikba szállnak:

Albert Thomas elmerülten hallgat, aztán hozzám fordul:

— Nagyon szeretnék petrogradi tartózkodásom alatt néhány emberrel találkozni... Oh! minden feltűnés nélkül. De kellemetlen helyzetben volnék pártommal szemben, ha úgy térnék vissza Franciaországba, hogy nem is láttam őket. Itt van mindenekelőtt Burcev.

— Ó!...

— Nagyon derekasan viselkedett a háború alatt igen hazafias szellemben beszélt a francia és orosz elvtársakhoz.

— Tudom. És főképen ezzel az érvel eszközl-

tem ki visszatérését Szibériából, amikor a kormány tavaly megbízott ezzel a kényes föladdal. De azt is tudom, hogy állandó rögeszméje a cár meggyilkolása ... Nos, szíveskedjék arra gondolni, kinek fogom bemutatni önt néhány pillanat múlva. Nézze ezt a szép vörös libériát a bakon. Meg fogja érteni, hogy Burcevvel való találkozásának gondolata nem nagyon csábító rám nézve.

— Ön tehát lehetetlennek tartja?

— Várja meg itt-tartózkodásának végét. Majd újra beszélünk róla.

A Sándor-palota előtt rengeteg fogat nyüzsög. Az egész cári család itt volt, hogy üdvözölje a cárnét születésnapján; most visszaindul Petrogradba.

Nagy pompával bevezetnek bennünket a hatalmas sarok-szalónba, amely a kertre néző homlokzat végében van. A sugárzó ég alatt föltárulnak a park ragyogó távlatai; a fák, amelyek végre levetették hóköpenyüket, mintha nyújtóztatnák a napfényben finom ágait. Néhány nappal ez előtt a Néva még jégtáblákat hömpölygetett. Ma már szinte itt a tavasz.

Belép a cár; az arca derűs, tekintete mosolygós.

A szertartásos bemutatások és üdvözlések után hosszas hallgatás.

Mikor a cár leküzdötte zavarát, amelyet minden első találkozás kelt benne, kezét a zubbonya melléhez emeli, amelyet csupán két kitüntetés díszít, a Szent György-kereszt és a francia hadikereszt.

— Láthatják, uraim — mondja —, állandóan viselem az önök hadikeresztjét, ámbár nem vagyok rá méltó.

— Nem méltó?! — tiltakozik Viviani.

— Nem, nem, mert ugyanezt a jutalmat kapják a verduni hősök is.

Megint csend. Én szólalok meg:

— Sire, Viviani miniszterelnök úr azért jött, hogy nagyfontosságú kérdésekről tárgyaljon, olyan kérdésekről, amelyek meghaladják Felsőged vezérkarainak és minisztereinek illetékességét. Ennélfogva Felsőged uralkodói tekintélyéhez folyamodunk.

Erre Viviani megkezdi előterjesztését; azzal az elragadó szónoki készséggel, azon a meleg és szelíd hangon, amely gyakran oly meggyőzőerőt ad neki. Mikor rámutat Franciaország vérvesztéseire, amely visszahozhatatlanul elvesztette fájának színét-virágát, olyan hangokat talál, amelyek megindítják az uralkodót. Szerencsésen megválasztott példák kapcsán kitér arra a bámulatos hősiességre, amelynek naponta tanúi vagyunk Verdunnél. A cár a szavába vág:

— És Németország a háború előtt azt hangoztatta, hogy a francia már nem való katonának!

Viviani igen szellemesen ezzel vág vissza:

— Csakugyan, Sire, a francia nem *katona*; *hanem harcos*.

Most Albert Thomas beszél és új érvekkel támogatja ugyanazt a tételt. Az École Normale-ban szerzett klasszikus műveltsége, tetszenivágyása, a megbeszélés fontossága, a jelenet történelmi érdekessége, szavainak, sőt személyének is a sugárzás valami különös erejét kölcsönzi.

A cár, akit miniszterei nem szoktattak hozzá az ékesszólás varázsához, szemlátomást meghatott; megígéri, hogy „minden lehető megtesz” Oroszország katonai erőforrásainak növelésére, hogy az országot még szorosabban bekapcsolja szövetségeseinek munkájába. Szavait tudomásul veszem. Ezzel a kihallgatás véget- ér.

Négy óraker visszatérünk Petrogradba.

Hétfő, 1916 május 8.

Szaszonovné vendégül látja villásreggelire Vivianit, Vivianinét és Albert Thomas-t. A többi vendégek: Stürmer miniszterelnök és felesége, Bark pénzügyminiszter és felesége, a hadügyminiszter, a tengerészeti miniszter stb.

A villásreggeli hangulatosan telik el. Viviani kellemesen beszélget; Vivianiné fájdalmas arcával mindenkiben rokonszenvet ébreszt; Albert Thomas, jó humora és eleven értelmessége tetszést arat.

Az étkezés után csoportok alakulnak; mindenféleről folyik a szó.

Egyszer csak észreveszem, hogy Albert Thomas Stürmerrel beszélget. Odalépek és ezt hallom:

— A gyáraik nem dolgoznak eleget — mondja Albert Thomas —, tízszer annyit termelhetnének. Militarizálni kellene a munkásaikat.

— Militarizálni a munkásaikat! — csattan föl Stürmer. — De hiszen az egész Dumát magunk ellen lázítanók!

Így csevegett egymással a kegyelem 1916. évében a francia szocializmus és az orosz autokratizmus két leghivatottabb képviselője!...

*

Kedd, 1916 május 9.

Viviani és Albert Thomas, akik ma délután a nagyfőhadiszállásra utaznak, Vivianinéval együtt a nagykövetségen villásreggeliznek. Senki mást nem hívtam meg. Miután én annyit beszéltem nekik Oroszországról, most szeretném, ha ők beszélnének nekem egy kicsit Franciaországról, amelytől két éve távol vagyok.

Mindaz, amit a francia lélekről mondanak, fenséges és bizalmat önt belém. De mennyi a közepszerűség, mennyi a kicsinyesség a politikai

világban! Azt kell hinnem, hogy a Palais Bourbon néha elfelejti, hogy háborúban vagyunk. Bármily keserves is a száműzetés, legalább az a hasznom van belőle, hogy abban a beállításban láthatom Franciaországot, amelyben majd a történelem látni fogja, dicső és fenséges alakjában.

*

Szerda, 1916 május 10.

Új amerikai kollégám, Romuald Francis, a rokokoszentes Marye utóda, első látogatását teszi nálam. Kölcsönösen hivatalos közhelyeket mondunk egymásnak s utána igyekszem ráterelni látogatómat, hogy beszéljen a háborúról s nyilatkozzék hazája szándékairól. Igyekeztem hiábavaló. Francis kitér, vagy csupán semmitmondó nyilatkozatokat tesz, amiből arra következtetek, hogy az amerikai lélek még érzéketlen, ama nagy erkölcsi érdekek iránt, amelyek a világban kockán forognak...

*

Csütörtök, 1916 májusi 11.

Albert Thomas a vidéki gyárak látogatására utazott. Viviani ellenben visszatér a nagyfőhadiszállásról.

Útja csak félig-meddig elégitette ki. A nagyvezérkar főnöke hidegen, vagy legalább is tartózkodón fogadta. Engem ez nem lep meg. Alexejev tábornok vad reakciós, a hagyomány és a hierarchia, az autokratizmus és az orthodoxia rajongója. Egy civilnek s még hozzá milyen civilnek!... egy szocialistának!... egy atheistának!... betolakodása a katonai ügyekbe az ő szemében természetesen szégyenletes botrány.

Viviani, hogy a beszélgetést megindítsa, átadta neki Joffre tábornok sajátkezü levelét s kérte,

hogy azonnal olvassa el. Alexejev elolvasta, de egy szó megjegyzést nem tett.

Viviani újra megszólalt:

— Joffre tábornok úr ezenfölül megbízott, hogy szóbeli bizalmas közlést tegyek excellenciádnak. Reméli, hogy július 1. és 15. közt nagyterjedelmű hadműveletet kezdhet; örülne, ha ön is megkezdhetné az offenzívát, legalább is június 10-én, hogy ne teljék el egy hónapnál több idő a két támadás között és ekként a németeknek ne legyen idejük erősítéseket küldeni egyik frontról a másikra.

Alexejev tábornok szárazon ezt válaszolta:

— Köszönöm; megtárgyalom a kérdést Joffre tábornok úrral, Zsilinszki tábornok közvetítésével.*

Utána a cár elnöklete alatt tanácskozást tartottak. Viviani ékesszólóan kérte, hogy havi 40.000 főnyi csoportokban 400.000 oroszot küldjenek Franciaországba. Alexejev tábornok lassan-lassan fölengedett. Azért a vita mégis hosszú és nehéz volt. Végül a cár kijelentette hozzájárulását. A következő határozatot hozták: Azon a dandáron kívül, amelyet már elküldtek Franciaországba és azon kívül, amelynek június 15-én kell indulnia Szalonikibe, egyenkint 10.000 főnyi öt dandárt küldenek Franciaországba augusztus 14. és december 15. között.

Gratulálok Vivianinak ehhez a sikerhez, amely határozottan értékes. De még messzi vagyunk attól a 400.000 embertől, amennyi iránt Doumer reményt keltett.

*

* Az orosz főparancsnokság képviselője a francia nagyfőhadiszálláson.

Péntek, 1916 május 12.

Janin tábornok, aki de Laguiche tábornok helyébe lép katonai misszióknk élére, megérkezett Oroszországba.

Ma délben vendégül látom villásreggelire. Egyszerű és derűs jellem, nyílt, hajlékony és finom értelem: tetszeni fog az oroszoknak.

*

Szombat 1916 május 13.

Egy Kievbe menekült varsói barátnőmtől levelet kapok, amely csupa kritika, gyanúsítás, szemrehányás, káromlás, átkozódás mindazokra a lengyelekre, akik többé-kevésbé ügyesen Lengyelország föltámasztásán dolgoznak. Lobbanékony és háborgó hazafisága előtt egyik sem talál kegyelmet. Hajh, meg lehet-e értetni valaha is a lengyelekkel, mennyire szükséges a fegyelem a közös munkában?

Lengyelország egész történelme a fölosztások előtt és után anyagul szolgálhatna egy tanulmányhoz *az individualizmus hatásairól a politikában*.

*

Vasárnap, 1916 május 14.

Ma este a Mária-Színházban Karszavina játssza *Sylvia* nimfa szerepét Delibes balettjében. Eszményien pogány és tiszta, forró és szűz; valami heroikus és fiatalos öröm, izzó és szent vidámság árad belőle.

De a nézők tömege csak félig-meddig értékeli ezt a mitológiai szellemidézést. Az orosz lélek semmiféle rokonságban nincs az antik Hellással: Görögországgal csak Bizáncon át érintkezik.

Ennélfogva nem lep meg, hogy a közönséget egészen fölviillanyozza a következő balettnek

mindjárt legelső jelenete. Ez a *Vízirózsa*, fantasz-
tikusan romantikus mű, amelyben Karszavina
sellő alakjában egy perverz, csábító, vérre és
késre szomjas *russzalkát* elevenít meg.

*

Hétfő, 1916 május 15.

Délután fogadom a nagykövetségen a petro-
gradi francia kolóniát, hogy bemutassam Vivianit
és Albert Thomast.

Díszlibériák, buffet, beszédek, bemutatások, zene-
kar, roppant tömeg, amely nem tágít— A há-
ború előtt az ilyenfajta fogadást gyűlöletes teher-
nek éreztem. Ma, amikor a száműzetés oly keser-
ves, valósággal tágulni érzem a szívemet, amikor
franciák közt vagyok.

*

Kedd, 1916 május 16.

Mária Pavlovna nagyhercegnő Vivianit és Al-
bert Thomast meghívta ebédre; Vivianiné gyön-
gélkedése miatt kimentette magát.

A nagyhercegnő, hogy Vivianit jobbára, Albert
Thomast pedig baljára ültethesse, megkért, hogy
üljek vele szemben. A többi vendégek: Orlov Vla-
dimir herceg felesége, Bjelosszelszkij Szergej her-
ceg felesége, Suvalov grófné, Benckendorff Dimit-
rij és a díszkíséret.

Az ebéd igen hangulatos. Mindenki csupa figyel-
messég.

A császári Fenség szemlátomást csak úgy su-
gárzik. Germán származása ellenére, vagy éppen
azért, sohasem mulasztja el az alkalmat Francia-
ország iránt érzett rokonszenvének nyilvánítá-
sára. És ez elegendő volna a mai meghívások
magyarázatául. De több is van ennél: a nagyher-
cegnő régóta melengeti azt a titkos álmát, hogy

egyik fia, Boris vagy András, trónra kerüljön. Ennélfogva mindig ügyel arra, hogy megnyerje magának azokat a külföldi összeköttetéseket, amelyek a cárné elhanyagol. Ebből a szempontból súlyt vet arra, hogy a nyilvánosság is megtudja, hogy a cári családból ő egymaga látta vendégül asztalánál a francia kormány kiküldötteit.

Ma este a birodalmi Duna és a petrogradi városi tanács lakomát ad Viviani és Albert Thomas tiszteletére.

Rodzianko, a Duma elnöke kezdeményezte ezt a tüntetést. Ez elegendő volt arra, hogy bizalmatlanságot ébresszen a cár minisztereiben, annál inkább, mert a résztvevők tömegesen jelentkeztek a dolog: már úgyszólván politikai eseménnyé nőtt. Nem kevesebb, mint négyszáz ember vett részt a lakomán! Minden párt képviselve van, még a szélsőjobb is, de különösen a baloldal. Egyetlen miniszter sem tartotta megengedhetőnek, hogy kivonja magát. Japán, angol és olasz kollégáim is eljöttek.

A pohárköszöntők kérdését nem volt könnyű dolog szabályozni. A miniszterek eleinte azon a véleményen voltak, hogy nincs okuk fölszólalni egy magánjellegű összejövetelen. Kénytelen voltam megmagyarázni Szasonovnak, hogyha a cári kormány valamelyik tagja nem hajlandó beszélni, azt a tanácsot adnám Vivianinak, hogy ne menjen el a lakomára. Végül minden elsimult. Megegyeztünk, hogy Szasonov pohárköszöntőt mond a kormány nevében.

Amint a terembe lépünk, igen meleg fogadtásban van részünk. Rodzianko ül az asztalnál a főhelyen, én a jobbán foglalok helyet, Viviani a balján; jobboldalamon Stürmer miniszterelnök ül, akinek Albert Thomas a jobboldali szomszédja.

A lakoma hosszú lesz; mert a fogások sorozata végtelen és a felszolgálás igen lassú; aztán itt vannak a pohárköszöntők is. Legalább két óra hosszat leszek a Duma elnökének és a miniszterelnöknek a társaságában.

Rodziankóról nem sok a mondanivalóm. Széles, hatalmas válla, egyenes tekintete, mély és meleg hangja, zajos mozgékonyága, sőt ügyetlen kiszólásai és viselkedése is, mindez őszinteségére, egyenességére, bátorságára vall. Már régóta igen barátságos viszonyban vagyunk egymással. Fáradhatatlanul a jó ügy hirdetésére fordítja minden erejét.

Ezzel szemben Stürmerről sok a mondanivalóm. Nem tudom, vájjon „a szentség illatában” fog-e meghalni, mint! a misztikusok mondják; de tudom, hogy „a hamisság elviselhetetlen illata” árad belőle. Kedélyessége és tettett simasága mögött megérzik, hogy alacsonylelkű cselszövő és alattomos. Éles és édeskés, vizsla és hunyorgó tekintete maga a megtestesült képmutatás, a törtető és agyafűrt képmutatás. De nincs híján a műveltségnek; van érzéke a történelem, főképp az anekdotikus és festői történelem iránt. Valahányszor alkalom adódik az érintkezésünkre, kikérdezem Oroszország múltjáról és társalgása sohasem untat. Végül abban a kivételes, kimagasló helyzetben, amelybe a körülményeik juttatták, ez az ember megérdemli a tanulmányozást.

Ma este tehát I. Sándorról és titokzatos haláláról, I. Miklósról és a krimi háború idején vívott erkölcsi halálküzdelméről beszélgetünk. Ez arra indít, hogy kiemeljem Franciaország és Oroszország állandó közös érdekét egymás megértésére és a szövetkezésre; emlékeztetek arra, hogy kitűnő elődöm, Morny, már 1856-ban fölvetette a szövetség gondolatát, és hogy ha hallgattak volna

rá, ma nem volnánk ott, ahol vagyunk. Stürmer megszólal:

— Morny herceg! Milyen kedvemre való ember volna!... Azt hiszem, mindent olvastam, amit felőle írtak. Bizony! véleményem szerint egy kormányfőfi minden lényeges tulajdonsága megvolt benne: hazaszeretet, erély és bátorság!.

A szavába vágok:

— Volt benne még két más, talán ennél is értékesebb tulajdonság: érzék a valóság iránt és ügyesség a végrehajtásban.

— Ez a két tulajdonság csakugyan nagyon szükséges. De ha az ember kormányoz, mindenekelőtt tudni kell vállalni a felelősséget és megragadni az eseményeket... Nézze: ott lent ül rokon-szenves rendőrfőnökünk, Obolenszkij Nikolajevics Sándor. Kitűnő szolgája a cárnak és én meleg barátságot érzek iránta. De van valami, amit nem bocsátok még neki. 1910-ben Rjazan kormányzója volt, midőn Tolsztoj oly különös módon elment mgihalni az asztapovói kis vasútállomásra. Emlekszik rá, hogy a család őrt állt a haldokló körül, nehogy valami pap hozzáférhessen.* Obolenszkij

* Íme néhány részlet Tolsztoj különös haláláról. —Nyolcvankétéves korában, 1910 november 10-én este Makovicki doktor kíséretében hirtelen elutazott Jasznája-Polyánából; leánya, Alexandria, akit Csertkov „legbizalmasabb munkatársának” nevez, be volt avatva az elutazás titkaiba. Másnap az optinai kólosztorba érkezett; itt azzal töltötte az éjszakát, hogy hosszú cikket írt a halál kínjáról. 12-én este elment a samordinói zárdába, ahol nővére, Mária, apáca volt; vele ebédelt és kifejezte előtte azt a vágyát, hogy szeretné Optinában végezni be az életét és vállalná a legközségesebb munkákat is, de azzal a föltétellel, hogy ne kényszerítsék bemenni a templomba. Este az a meglepetés érte, hogy megérkezett leánya, Alexandria. Bizonyosan figyelmeztette apját, hogy eltűnése ismeretessé vált és a nyomában vannak. Azonnal továbbutaztak Kozelszklbe, azzal a szándékkal,

helyén én nem haboztam volna: csendőreimmel távolítottam volna el a családot és erővel bevezettem volna egy papot. Obolenszkij azzal védekezik, hogy nem voltak utasításai, hogy Tolsztoj gyermekeinek, sajnos, igazuk volt stb. De lehet-e beszélni igazságról és van-e szükség utasításokra, mikor arról van szó, hogy visszahódítsuk Tolsztoj lelkét szent egyházunknak?

Mit gondolna Viviani és Albert Thomas, ha hallanál

Elérkezett a pohárköszöntők órája. Rodziankó pohárköszöntője hazafias, elcsépett és dörgedelmes; az enyém egészen hivatalos; Szaszonové színtelen és cikornyás.

Most szünet következett és a résztvevők rázendítettek az orosz himnuszra. Azután Saljapin, a nagyszerű Saljapin, elénekelt a *Marseillaise-t*; oly művészi előadásban, oly hömpölygő stílusban,

hogy eljussanak a déli tartományúikba. Útközben. Tolsztoj az asztapovói állomáson megbetegedett és kénytelen volt ágyba feküdni. Az állomásfőnök lakásában helyezték el.

Mínhogy állapota hirtelen súlyosra fordult, moszkvai orvosokat hívtak konzíliumra; a családja is hozzástietett.

November 18-án este Karszonofi atya, optimal zárda-főnök elment az asztapovói állomásra és követelte, hogy engedjék bemenni a haldoklóhoz. Kijelentette, hogy a Szent-Ishinódus megbízta, hogy békítse ki Tolsztojt az ortodox egyházzal. Az orvosok és a család hivatkoztak a beteg állapotára és nem engedélyezték a kért találkozást. Csakugyan Tolsztoj ereje rohamosan csökkent, bár teljesen öntudatánál volt. 19-én két szívroham érte; a második majdnem megölte.

Tolsztoj november 20-án, reggel 6 órákor csendesesen elhunyt. Volt ideje kijelenteni végakarátát: szertartások, koszorúk, virágok nélkül temessék el. Két nap múlva holttestét visszavitték Jasznája-Polyánára, ahol a temetés rendkívül egyszerűen ment végbe.

oly hatalmas lírizmussal és szenvedéllyel eleve-
nítette meg, hogy az egész gyülekezeten a forra-
dalmi lelkesedés, Danton ihlete suhant keresztül.
Most fogalmat kaptam arról, mily lobbanékony
az orosz közönség.

Ebben az izzó hangulatban szólal föl Viviani.
Mint afféle nagy parlamenti vezérszónok, mind-
járt megérzi, hogy hallgatósága megrázkódtatásra
vágyik. Tüzes hangja, széles és változatos gesz-
tusai, hol patetikus, hol gyöngéd tekintete, hatal-
masan hullámzó és hosszú körmondai, csodát
művelnek. Mikor fölkiált: „Nincs különbéke! Kö-
zös háború! Ez a becsületes egyezség köt bennün-
ket! így megyünk együtt mindvégig, egészen ad-
dig a napig, míg bosszút állunk a lábbal taposott
igazságért... Tartozunk ezzel halottainknak; kü-
lönben hiába estek volna el. Tartozunk ezzel a
nyomunkba lépő nemzedékeknek stb.”; alig enge-
dik befejezni tirádáját és a teremben csak úgy
dübörög a taps. Saljapin átszellemült arccal,
könnybeborult szemekkel, lassan-lassan előrejön
egészen a főasztalig. Kéri, hogy mégegyszer
énekelje el a *Marseillaise-t* újra fölmegy az emel-
vényre és a felséges himnusz megint föllekesíti
a hallgatóságot.

A cár miniszterei tétova nyugtalansággal pil-
lantgatnak egymásra; mintha ezt mondanák:
„Ejha! mi lesz velünk?... Mi történik?”

Végül Maklakov Alexejevics Vazul, a Duma
„kadett”-pártjának leadere emelkedik szólásra.
Kitűnő franciasággal, éles hanghordozással és ha-
tározott gesztusokkal emlékeztet arra, hogy paci-
fista volt és hozzáteszi: hajthatatlanul pacifista
is marad. De ez nem gátolja abban, hogy szenvedé-
lyesen háborúspárti legyen: „mert ez a háború
lesz a háború öngyilkossága; mert a békekötés
napján olyan térképét szerkesztjük meg Európa-

nak, amely a jövőben fölőlegessé teszi a háborút ...” Beszédének befejezése szózat Franciaországhoz. „Franciaországhoz, amelynek hangját meg kell hallania az egész világnak, Franciaországhoz, amely a tizennyolcadik században világgá hirdette a halhatatlan elveket, a pacifista eszme szimbólumait, a jövőendő Franciaországhoz, amely megalapítja az örök bókét, amelynek már most is *francia béke* a neve!...”

A közönség lelkesedése határtalan. A miniszterek arca még mindig komor. Amikor elnézem őket, megértem, hogy egy francia államférfi látogatása Oroszországban önmagában véve is mindig a demokratikus propaganda ténye.

Albert Thomas Maklakov egész beszéde alatt alig tudja türtőztetni magát. A szemei lángolnak. El vagyok készülve rá, hogy nyomban föl pattan és rögtönzött szónoklatra ragadhatja magát.

De Kodzianko már a búcsúszavakat mondja. Éljenzés közepette távozunk.

Az előcsarnokban Viviani, Albert Thomas és én néhány perc alatt közöljük egymással az estéről nyert benyomásainkat. Maklakov beszédére vonatkozólag ezt mondom:

— Szép beszéd, nagy hatást fog kelteni Oroszországban. De micsoda agyrém azt hinni, hogy a legközelebbi béke örökös lesz! Éppen ellenkezőleg, úgy képzem, hogy a világ az erőszakosságok korszakába lép és mi ezidőszerint új háborúk csiráját ültetgetjük.

Albert Thomas kis ideig magába mélyed, aztán így válaszol:

— Igen, a mostani háború után tízesztendős háború ... tízesztendős háború!

Szerda, 1916 május 17.

Viviani és Albert Thomas ma délelőtt búcsulátogatást tettek Szasonovnál. Nem kísértem el őket, hogy elvegyem a hivatalos jellegét beszélgetésüknek, amelyet különösen Romániára és Lengyelországra szeretnének terelni.

Romániát illetőleg Szasonov hangoztatja, hogy élénken kívánja csatlakozását ügyünkhöz:

— Én azonban — tette hozzá — nem tekinthetem komoly tényezőnek mindaddig, amíg Bra-tianu úr vonakodik letárgyalni velünk a katonai konvenciót.

Lengyelországot illetőleg Szasonov igen nyomatékos formában utal rá, hogy milyen veszedelemben forogna a szövetség, ha a francia kormány, bármily tapintatosan is, beleavatkoznék a lengyel kérdésbe.

Viviani küldetésének tehát mindössze annyi az eredménye, hogy 50.000 embert küldenek, vagy inkább csak ígérik, hogy küldenek Franciaországba.

Albert Thomas befolyása azonban valóban hatásos volt. Bámulatos tevékenysége, gyakorlati érzéke föl-villanyozta a hadiipari üzemeket... mennyi időre? Igen ügyesen támogatta munkájában egyik munkatársa, Loucheur, a nagy köz-munkavállalkozó, egyike azoknak a férfiaknak, akik legtöbbet tettek Franciaország ipari megúj-hodásáért.

Egy órakor Viviani és Albert Thomas a nagy-követségen ebédel, Mihajlovics Miklós nagyherceg, japán, angol és orosz kollégáim társaságában.

Mihajlovics Miklós, „Égalité-Miklós”, akit mindig érdekelnek a haladó eszmék és az új emberek, ezt mondta nekem:

— Roppant szeretném megismerni Albert Thomast.

És úgy veszem észre, hogy új ismerőse meg-

nyerte tetszését, mert elhalmozza figyelmisségekkel.

Este hét órakor az egész misszió visszaindul Franciaországba, Archangelszken át.

*

Csütörtök, 1916 május 18.

Ma este a *Narodni Dom-han Don Quichotte-ot* adják. Saljapint hallva, ismét a két hónap előtti gyönyörű benyomásaimat érzem; úgy képelem, hogy maga Cervantes is el volna ragadtatva ettől az interpretációtól, amely hidalgójának oly egyéni és oly egyetemes, oly komikus és oly megindító, oly torz és oly emberi jelleget ad. A nagy gúnyolódó lángelméjét még soha senki jobban meg nem értette.

A közönség éppoly érdekes, mint a múlt alkalommal; ugyanazokat az elnéző mosolyokat veszem észre, ugyanaz a rokonszenv hullámzik a lovagi kalandor személye felé, e szelíd, nemeslelkű, szánalmas, türelmes, rezignált, bölcs és bolond, józan és különc, minden ábrándban hívő, minden varázslatnak engedelmes, minden valóságtól idegen hős alakja felé.

Péntek, 1916 május 19.

Alexejev tábornok hajthatatlan szigorúsággal sürgeti a június első napjaira tervezett nagy offenzíva előkészületeit. A főhadművelet Galíciában a Sztrypa és a Pruth mellett, Tarnopol és Czernowitz között folyik le; a hadműveletek parancsnoka Brusszilov tábornok lesz. Arról értesülök, hogy a tavasz beköszönte újra lelket öntött a csapatokba és a hangulatuk kitűnő.

Ma estére vendégeim: spanyol kollégám, Cartagena gróf, Orlov herceg felesége, Bjelosszelszkij

Szergej herceg felesége, Cantacuzène hercegnő, Potocki József gróf, Wjelopolszki Zsigmond gróf, Kotusov gróf, lady Muriel Paget, lady Sibyl Grey stb.

Bjelosszelszkij herceg és Cantacuzène herceg feleségei legutóbb levelet kaptak férjeiktől, akik közül az egyik Örményországban, a másik Bukovinában harcol; e levelek alapján közlik velem, hogy a katonák teli vannak lelkesedéssel. Ugyanezt a megállapítást hallom lady Murieltől és lady Sibyltől, akik épp most látogatták meg segélyhelyeiket Volhyniában.

*

Szombat, 1916 május 20.

Minden cári palotában, minden minisztériumban, minden klubban, minden színházban, minden középületben ott terpeszkednek a falakon a cárok felséges arcképei. Nincs egyhangúbb, hidegebb, hétköznapibb valami, mint ez a hivatalos ikonográfia.

Mégis, bármily mesterkélt és merev is e műfaj, a legtöbbször elárulja a modellek igazi arcát.

Így I. Sándor karcsú, domborúmellű, hiú és gáláns és szemlátomást gyönyörűsége telik benne, hogy nézik.

I. Miklós merev, gögös, mintha kutatna maga körül, hogy véletlenül nem merészel-e rátekinteni valami avatatlan.

II. Sándor sokkal egyszerűbb, de őt is éppúgy áthatja szerepe és éppúgy tudatában van erejének; kegyeskedik megengedni, hogy ránézzenek, föltéve, hogy nyomban le is sűtik a szemüket.

III. Sándor nehézkes, nyugodt, becsületos, polgárius, nem is veszi észre, hogy nézik.

És II. Miklós egyszerű, félénk, mintha könyörögne, hogy ne nézzenek rá.

*

Vasárnap, 1916 május 21.

Stürmer kabinetfőnöke, aljas munkáinak méltó végrehajtója, a páratlan Manujlov meglátogat és közli velem, hogy valami jelentéktelen rendőrségi ügyben kedvem szerint intézkedett. Aztán beszélgetünk. Őszinte hangon — ami meglep, mert mindig hazudik — igen sötét színekkel ecseteli előttem a belső helyzetet; főképen hivatkozik a forradalmi szellem terjedésére a hadseregben.

Fölhozom ellene azokat az igen kedvező benyomásokat, amelyeket a csapatok hangulatára vonatkozólag tegnapelőtt közöltek velem.

— Ó! — feleli —, ez csak a harcoló csapatokra vonatkozólag igaz. A mögöttes országrészben lévő hadsereg meg van mételyezve. Mindenekelőtt a katonák dologtalanok vagy legalább is nagyon keveset foglalkoztatják őket. Ön tudja, hogy a tél mindig kellemetlen évszak a katonai kiképzés szempontjából. De az idén még jobban korlátozni és egyszerűsíteni kellett a gyakorlatokat, mert nincs elég puská, gépfegyver, ágyú és talán még inkább azért, mert híjával vagyunk tiszteknek. Vegye hozzá, hogy a katonák igen rosszul vannak elszállásolva a kaszárnyákban. Egymás hegyén-hátán összezsúfolják őket, úgy ahogy. A Preobrazsenszkij-kaszárnyában, ahol ezerkétszáz emberre van hely, négyezret szállásoltak el. Innen láthatja őket füstös szobáikban, amelyekben nincs szellőztetés, nincs világítás: Vacsora után estétől reggelig szónokolnak. Ne feledje, hogy ezek közt a birodalom minden fajtájához, minden nemzetiségéhez, minden vallásához, minden szektájához tartozó emberek vannak, még zsidók is. Ah, veszedelmes táptalaja ez a forradalmi eszméknek. Anarchistáink idejekorán rájöttek erre!

— És Stürmer úrnak mi a véleménye minderről!

— Stürmer úr mindössze annyit kíván, hogy

hagyják cselekedni, és én jótállok önnek, kegyelmes uram, hogy ő jó munkát fog végezni.

*

Hétfő, 1916 május 22.

Viviani és Albert Thomas missziója nyomán minden társadalmi osztályban élénk izgalom hullámverése támadt.

Joseph de Maistre, aki egyike volt a francia forradalom legélesezűbb megfigyelőinek, erre vonatkozólag is tett egy megjegyzést, amelynek igazságát ma érzem: „A franciák jellemében, különösen a beszédében van valami képzeletet fölülmúló hódítóerő. Az egész nemzet nem egyéb, mint egy hatalmas propaganda.”

*

Kedd, 1916 május 23.

Trentinóban, az Etsch és a Brenta között, az osztrákok heves offenzívája kényszeríti az olaszokat vonalaik föladására. Olaszországban igen nagy az izgalom; már arra gondolnak, hogy a friauli hadsereg kénytelen visszavonulni, hogy az ellenségnek Vicenza és Pádua felé irányuló betörése el ne vágja Lombardiától.

Verdun körül a harc újra elkeseredetten föllángol. A francia csapatok nagyszerű rohammal bevették az egykori Douaumont-erődöt.

*

Szerda, 1916 május 24.

1839-ben I. Miklós ezt mondta Custine marquisnak: „Megértem a köztársaságot; tisztességes és őszinte kormányzat, vagy legalább is ilyen lehet. Természetesen megértem az abszolút monarchiát, mert magam is ilyen kormányformának vagyok a feje. De nem értem meg a kép viseletű monar-

chiát; ez a hazugság, a csalás, a romlottság kormányformája és inkább Kínáig visszavonulnék, mintsem hogy ezt bevezessem.” II. Miklós úgy gondolkodik, mint őse.

*

Péntek, 1916 május 26.

Mai napom mérlege:

Reggel P... nyugtalanító jelentéseket hoz a gyárakban és a kaszárnyákban folyó forradalmi propagandákról.

Öt órakor N... grófnő, aki nem tartozik ugyan a cárné klikkjéhez, de benső barátságban van Vyrubovnéval, elmeséli nekem, hogyan bizonyította be Rasputin a múltkoriban az uralkodónőnek, „hogy szolgálilag engedelmeskedni kell az Isten emberének”; azután elárulta neki, hogy utolsó húsvéti áldozása óta új erőt érez magában ellenségei ellen és jobban, mint valaha, a cári család és a szent Oroszország gondviselészerű védelmezőjének érzi magát. Erre Alexandra Feodorovna a lábaihoz vetette magát és az elragadtatás zokogásában kérte áldását.

Este a klubban megüti fülemet ez a mondás:

„Ha nem oszlatják föl a Dumát, végünk van!...” Aztán hosszú tirádában bizonyítgatta az illető, hogy a cárizmust haladéktalanul vissza kell vezetni a moszkovita ortodoxia tiszta hagyományaihoz.

Záradékul emlékezetembe idézem de Tencinének 1740-ben a francia monarchiáról mondott jóslatát: „Ha csak Isten magja nem veszi kezébe a dolgot, fizikai lehetlenség, hogy az Állam föl ne boruljon.”

Én azonban azt hiszem, hogy nemcsak negyven év, de negyven hónap sem telik bele és az orosz állam fölborul.

*

Szombat, 1916 május 27.

Viktor Emmanuel király táviratozott a cárnak és arra kéri, hogy amennyire csak lehet, siettesse az orosz seregek általános offenzíváját az olasz front tehermentesítése érdekében.

Carlotti kollégám egyre-másra teszi a lépéseket ebben az értelemben ...

*

Hétfő, 1916 május 29.

A hit a cárban, igazságosságában, jóságában, még mindig elevenen él a *muzsikok* közt. És ez a magyarázata annak a személyes sikernek, amelyet II. Miklós arat mindannyiszor, valahányszor közvetlen érintkezésbe lép a paraszttal, a katonákkal és a munkásokkal.

Viszont a nép jobban meg van győződve, mint valaha, hogy a bürokraták, a *csinovnikok*, elárulják vagy megbénítják az uralkodó minden jó szándékát. Soha sűrűbben nem ismételték ezt a két közmondást:

„A cár jó; a szolgálai gonoszak.”

„A cár azt mondja: *igen*; de a kiskutyája azt ugatja: *nem*.”

*

Kedd, 1916 május 30.

N... grófné, Vyubovné barátnője, titokzatosan meghívott teára. Miután titoktartást fogadtat velem, ezt mondja:

— Azt hiszem, hogy Szaszonovot elbocsátják és azonnal értesíteni akartam önt. Igen rossz hírben áll a Felsőgek előtt. Stürmer alattomban igen erősen ellene dolgozik.

— De mi kifogásolni valójuk van rajta?

— Kifogásolják liberális eszméit és kíméletét a Duma iránt. Azt is kifogásolják — de ön titoktartást ígért! —, hogy túlságosan az ön és Bucha-

nan befolyása alatt áll... Ön tudja, hogy a cárné, sajnos, utálja Szaszonovot; nem bocsátja meg neki állásfoglalását Rasputinnal szemben, akit Antikrisztusnak tekint, míg Rasputin viszont azt állítja, hogy Szaszonovon rajta van az ördög bélyege.

— De hiszen Szaszonov maga a megtestesült jámborság!... És mit mond a cár?

— Ebben a pillanatban teljesen a cárné uralkodik rajta.

— Vyrubovnéól hallotta ezt?

— Igen, Annától... De az Isten szerelmére, egy szót se szóljon a dologról senkinek!

*

Szerda, 1916 május 31.

Stürmer kormányrajutása óta Rasputin tekintélye jelentékenyen megnövekedett. A csodatévő *muzsik* mindinkább politikai kalandorrá és szélhámossá változik. Zsidó pénzemberek és rosszhírű spekulánsok bandája, Rubinstein, Manus stb. összeszúrte vele a levet és bőkezűen pénzeli. Rasputin az ő irányításuk szerint jegyzékeket küldöz a minisztériumokhoz, a bankokhoz, minden befolyásos személyiséghez. Több ilyen ormótlan írású, durván parancsoló hangú jegyzéket láttam. Sohasem merik megtagadni a kéréseit. Kinevezést, előléptetést, büntetés-elhalasztást, kegyelmet, fölmentést, segílyt, mindent megadnak a kedvéért.

Ha fontosabb az ügy, közvetlenül a cárnénak küldi jegyzékét:

— Nézd csak! Tedd meg ezt a kedvemért!

És a cárné azonnal parancsot ad s nem is sejtí, hogy Manus és Rubinstein érdekében dolgozik, akik viszont, mint ez köztudomású, Németország érdekében cselekszenek. *

Csütörtök, 1916 június 1.

Ma délelőtt, amint belépek Szaszonovhoz, megdöbbenek, milyen rosszkedvű, milyen beesettek a szemei, milyen levert. Nagy ideg-kimerültségről panaszkodik, nem tud aludni, nincs étvágya; arról beszél, hogy „néhány hétre” pihenni megy Finnországba.

A háború kitörése óta már nem egyszer láttam fáradtnak, fejfájósnak és álmatlannak. Ez némileg mindnyájunk sorsa. Az ilyen éghajlat alatt nem hordozhatja az ember büntetlenül a munkának és a gondoknak ilyen súlyos, ilyen szakadatlan, ilyen nyomasztó terhét. Ezúttal azonban, bármily barátságot érzek is iránta, nem az egészsége nyugtalanít legjobban; titkos bosszúságai juttatták ebbe az állapotba, amiket a tegnapelőtt kapott bizalmas közlés világosan föltár előttem.

*

Péntek, 1916 június 2.

A hellén kormány magatartása immár tűrhetetlen; összejátszása a bolgár kormánnyal nyilvánvaló. Nem kétséges, hogy maga Konstantin király is ludas a dologban.

Ebben a tárgyban hosszas megbeszélést folytatok Szaszonovval, aki fölhatalmaz: táviratozzak Parisba oly értelemben, hogy előre is hozzájárul minden intézkedéshez, amit Franciaország és Anglia jónak lát foganatosítani Görögország ellen.

Az Etsch és a Brenta között az olaszok kezdik összeszedni magukat. Az osztrák offenzívát úgyszólván megállították.

*

Vasárnap, 1916 június 4.

A cár, hogy Viktor Emmanuel király sürgető kérésének eleget tegyen, elrendelte a Volhyniában és Galíciában tervezett offenzíva sürgős megindítását. A hadművelet, amelyet Brusszilov tábornok lendületesen megindított, jól kezdődik.

*

Kedd, 1916 június 6.

A *muzsik-okról* beszélgetek O ... hercegnővel, aki elnöke a *Kusztarni vescsi* munkáinak terjesztésére alakult egyik társaságnak. Fából, bőrből, szaruból, vasból, szövetből készült munkák és használati tárgyak ezek, amelyekben megnyilvánul az orosz parasztok művészi érzéke, igen eredeti és igen leleményes díszítő ízlése.

A hercegnő sajnálkozását fejezi ki azokon a gyökeres változásokon, amelyeket a nagy gépezetek elterjedése körülbelül tizenöt éve okoz a paraszti osztályok lelkében és erkölcsiségében.

Ezek a cukorfinomítók, ezek a pálinkafőzdek, ezek a szeszgyárak, ezek a szövőgyárak, ezek a kohók, ezek a mindenfél© gyárak és műhelyek, amelyek most mindenütt emelkednek a birtokok közepén, *muzsik-jarnk.* között olyan szokásokat, olyan kívánságokat, olyan gondolatokat terjesztettek, amelyekre múltjuk semmiképen sem készítette elő őket. Kezdetleges agyuk számára túlságosan hirtelen csöppentek bele... A magas ipari munkabérek nyeresége és csalátke «gesz vidékek erkölceit megrontotta. Gondolja meg, hogy a városokon kívül egészen a legutóbbi évekig ritka volt a pénz. Sok faluban cserekereskedést űztek: szénát adtak kaftánért vagy *vodká-ért*; egy lóért vagy egy ekéért napokig tartó munkával fizettek ... Ma mindez megváltozott. Parasztjaink legnagyobb része elvesztette egyszerű és naiv

tulajdonságait, de azért sokkal elmaradottabbak még mindig, hogysen erkölcsileg alkalmazkodni tudnának új életmódjukhoz. Tájékozatlanok, riadtak, zavarodottak ... Ha a háború után Isten nem kímél meg bennünket a forradalomtól, nagy bajok lesznek a falvakban.

Csütörtök, 1916 június 8.

Brusszilov tábornok offenzívája fényesen halad; sőt már győzelmi lendületet vesz.

Az osztrák-német frontot néhány nap alatt 150 kilométer szélességben benyomták. Az oroszok 40.000 foglyot, 80 ágyút és 150 gépfegyvert zsákmányoltak.

Az olasz fronton, Trentino keleti részén, a harcok tovább folynak; de az osztrák előnyomulást megállították.

Péntek, 1916 június 9.

A messzi moszkvai idők óta az oroszok talán sohasem voltak annyira oroszok, mint most.

A háború előtt velükszületett kóbor hajlamuk rendszeresen Nyugat felé hajtotta őket. A társaságbeliek évente egyszer-kétszer kirajzottak Parisba, Londonba, Biarritzba, Cannesba, Rómába, Velencébe, Badenbe, Gasteinbe, Karlsbadba, Sankt-Moritzba. A kevésbé vagyonosak, az „értelmiségiek” tömege: ügyvédek, tanárok, tudósok, orvosok, művészek, mérnökök stb. tanulmányutakra, fürdőkúrákra, szünidei utazásokra mentek Németországba, Svédországba, Norvégiába, Svájcba. Szóval a fényes vagy gondolkodó, a munkás vagy semmittevő társaság legnagyobb része rendszeres, gyakran tartós érintkezésben volt az európai civilizációval. Ezer meg ezer orosz

így szerezte be ruháit és nyakkendőit, ékszereit és illatszereit, bútorait és automobiljait, könyveit és műtárgyait. Így öntudatlanul is modernebb eszméket, gyakorlatiasabb szellemet, általában az életnek pozitívabb, rendszeresebb, észszerűbb fölfogását hozták magukkal. Egyébként hajlamuk is volt erre a szlávoknak amaz áthasonítóképesége révén, amely néha igen nagy mértékben megvan bennük és amelyet a nagy „nyugát-imádó” Herzen „*erkölcsi fogékonyságnak*” nevez.

Azonban huszonkét hónap óta a háború Oroszország és Európa között áthághatatlan gátat, kínai falat emelt. Az oroszok idestova két eszten-deje be vannak szorítva hazájukba, kénytelenek egymás között élni. Nélkülözik azt a frissítő és szabályozó kúrát, amelyért Nyugatra jártak, mégpedig éppen akkor nélkülözik, amikor legnagyobb szükség volna rá. Mindennapos megfigyelés igazolja, hogy a csüggedésre hajlamos idegbetegeknek szükségük van szórakozásra, és hogy az utazás különösen jót tesz nekik, mert ösztökéli tevékenységüket, támogatja figyelmüket, fölfris-síti lelküket.

Nem lep meg tehát, hogy társaságomban olyan embereknél, akiket nemrégiben még teljesen egészségeseknek hittem, folytonosan fáradságot, nielankóliát, idegességet, rendellenességet, fegyelmezetlenséget, beteges hiszékenységet, furcsa gyöt-rődést, babonás és bomlasztó pesszimizmust tapasztalok.

*

Szombat, 1916 június 10.

Vájjon a Szaszonov elleni intrika kudarcot val-lott? Úgy érzi-e, hogy állása megszilárdult? Annyi bizonyos, hogy jobbkedvű, kevesebbet panaszkodik fáradságról. Mindenesetre most is hangoz-tatja, hogy nagy szüksége van pihenésre.

Vasárnap, 1916 június 11.

G... pénzember, akinek nagy ipari érdekeltségei vannak Varsóban és Lodz környékén, igen helyesen ezt mondja:

— A lengyel kérdés nem egy meglepetést tartogat a béketárgyalások számára. Ezt a kérdést rendszerint csupán nemzeti szempontokból szokták szemügyre venni, a múlt katasztrófáinak, a heroikus és romantikus legendának szemüvegén keresztül. De ha eljön a pozitív megoldások órája, két főbenjáró fontosságú elem lép előtérbe, a szocialista elem és a zsidó elem... A lengyel szociáldemokrácia az utolsó harminc év folyamán roppant fejlődésnek indult, amit meig lehet állapítani a munkáslakosság számának növekedéséből. Gondolja meg, hogy például Lodz városának 1850 körül alig 25.000 lakosa volt, 1880 körül 100.000, ma pedig 460.000! És az olyan gyári központok, mint Szosznowice, Tomaszov, Dombrova, Lublin, Kielce, Kadom, Zgierz, ugyancsak rendkívül rohamosan fejlődnek. Ezekben a proletariátus igen erőteljesen meg van szervezve és mindenütt hatalmas életképességről tesz bizonyosságot. A nagy lengyel hazafiak történelmi ábrándjai egyáltalán nem érdeklők. Lengyelország közeli föltámadásában csupán gazdasági és szociális programjának megvalósítására lát alkalmat. Legyen meggyőződve, hogy ez a proletariátus hangosan, és keményen fog beszélni ... A zsidók ugyancsak nagy szerepet fognak játszani. Bár mindenben! osztják a lengyel szociáldemokrácia eszméit, mégis külön, kizárólag zsidó szervezetük van; zsidó proletariátus gyanánt fognak a cselekvés terére lépni. Emellett rendkívül intelligensek, rendkívül merészek, rendkívül fanatikusak. Minden lengyel ghetto tűzfészke az anarchiának...

Kedd, 1916 június 13.

Most Nietzsche egyik életrajzát olvasom és ebben látom, hogy miközben. Manu törvényeit csodálta, költői és művészi lelkesedésében kijegyezte az első árja törvényhozónak ezt a szép parancsát:

A nők nevei legyenek könnyen kiejthetők, édesek, tiszták, kellemesek, illők: végződjenek hosszú magánhangzókra és hasonlítsanak az áldás szavaihoz.

Az oroszok ösztönszerűen engedelmeskedtek ennek a parancsnak. Egyik nép sem teremtett dallamosabb és kedveskedőbb szavakat nőnevekre: Olga, Vera, Darja, Marina, Szonya, Kyra, Ludmilla, Tatjana, Vanda, Mojna, Tamara, Xénia, Eaissza, Nadezsa, Szvetjana, Praskovja, Dina—

*

Csütörtök, 1916 június 15.

Az oroszok föltartóztathatatlanul előrenyomulnak Tarnopol és Czernowitz irányában; átkeltek a Sztrypán és a Dnyeszteren. A mai napig foglyaik összes száma 153.000.

TIZEDIK FEJEZET.

1916 június 16—július 18.

Péntek, 1916 június 16.

Néhány bizalmas emberemet vendégül látom ebédre.

Az asztal a díszterembén van megterítve, a nagy üvegesajtó előtt, amely északra nyílik, a Névára. A tálalást féltízre rendeltem, hogy élvezhessük azt a rendkívüli látványt, amelyet Észak-Oroszország égboltja nyújt a napéjegyenlőség hetének éjszakáján.

Az ebéd elején még világos nappal van. De Och-tától az erődig az egész part fantasztikus színekben ragyog. Az előtérben a folyó sötétzöld fém-tükre terpeszkedik, néha-néha vörhenyes színpoltok siklanak végig rajta vérhullámok gyanánt. Távolabb a kaszárnyák tetői, a templomok kupolái, a gyárok kéményei kiválnak ai bíbor, ametiszt, szurok és kénszínű tragikus háttérből. A díszlet szüntelenül változik. Percről-percre, mint valami varázsló alchimista, valami titáni Tubalkain keze alatt, föltámadnak, sugárzanak, fölmagasztosulnak, elhalnak, elolvadnak, átváltoznak, elpárolognak a színek. A legtarkább tünemények, mindenféle elképzelhető változatok követik egymást. Mintha a természet kataklizmái, vulkánok kitéréssei, falak összeroppanásai, kohók vörös lobogása, meteorok izzása, apoteózisok káprázata váltogatná egymást.

De tizenegy óra tájban az égbolt lassan-lassan elhalványodik, a káprázat kihuny. A földtől a zenitig az égbolt áttetsző párába, ezüst- és gyöngyködbe burkolószik. Itt is, ott is valami villódzás elárulja egy-egy csillag lobogását. A félhomály és a csönd összhangjában nyugodt álomba szenderül a város.

Félegykor, amikor vendégeim távoznak, rózsaszín fénysáv jelzi már a hajnalt a keleti láthatáron ...

*

Vasárnap, 1916 június 18.

A bukovinai orosz hadsereg átkelt a Pruthon és elfoglalta Czernowitzot; az előőrsök már a Szereth moldvai folyásánál vannak, Sztorocinec környékén.

Hétfő, 1916 június 19.

Bjelajev tábornok, a nagyvezérkar főnöke, egyike az orosz hadsereg legtanultabb, leglelkiismeretesebb, legbecsületesebb tisztjeinek, nemsokára Franciaországba utazik, hogy a tüzérségi és lőszerrendelésekre vonatkozó különféle kérdéseket elintézzé. Ma délben vendégem.

Mindenekelőtt üdvözlöm Brusszilov tábornok sikereinek alkalmából, amelyeket Galíciában arat és amelyek nyomán csapatai tegnap Czernowitzba jutottak. Üdvözlémet tartózkodással fogadja, ami rávall szokott óvatosságára és szerénységére.

Az asztalnál részletesen elmagyarázza a galíciái front legutóbbi hadműveleteit, miközben mindig azzal a bölcsességgel és pontossággal fejezi ki magát, amely már régóta igaz nagybecsülést kelt bennem véleményei iránt. Aztán visszatérünk a nagy szalonba, szivarra gyújtunk s én azt kérdezem tőle:

— Hol tartunk a háborúban és milyen benyomással indul ön útra?

Minden szavát jól megfontolja és így felel:

— A cár jobban el van szánva, mint valaha, hogy ezt a háborút a teljes győzelemig folytassa, mindaddig, amíg csak Németország nem lesz kénytelen elfogadni föltételeinket, minden föltételünket. Azok után, amiket Őfelsége legutóbbi jelentésem alkalmával kegyeskedett mondani előttem, ebben a tekintetben nincs semmi kétségem. Azonban, ha katonai helyzetünk az utóbbi napokban jelentékenyen meg is javult Galíciában, tulajdonképen még el sem kezdtük a német haderők elleni támadást. Hogy a dolgokat jobbra fordítsuk, még igen kemény és igen hosszú küzdelemre lehetünk elkészülve. Természetesen csak a probléma stratégiai föltételeire gondolok; a pénzügyi, diplomáciai és egyéb föltételekhez semmi közöm. Ennek a végső nagy erőfeszítésnek az érdekében megyek tárgyalni Parisba, hogy hadseregünk, amely bővben van az emberanyagnak, ne legyen kénytelen megállni fölszerelésének elégtelensége miatt... De van itt egy mindennél sürgősebb és fontosabb kérdés: a nehéztüzérség. Alexejev tábornok minden áldott nap nehéztüzérséget kér tőlem és már egyetlen ágyút, egyetlen lövedéket sem tudok neki küldeni.

— De hiszen hetven nehézágyú van kirakva Archangelszkben!

— Igen, de nincsenek vagonjaink. Ön tudja, mekkora a hiány ebben a tekintetben. Félő, hogy ez fényesen kezdődött offenzívánk egész folytatását megbénítja.

— Ez súlyos dolog. De miért nincs az önök vasútigazgatásában valamivel nagyobb rend és mozgékonyosság! Már hónapok óta mondogatjuk ezt Buchanan meg én Szaszonov úrnak és egymásután

küldjük neki a jegyzékeket. És nincs semmi eredmény. Katonai és tengerészeti attaséink ugyan csak özönével küldik a jegyzékeket, ők sem mennek semmire. Nem kétségbeejtő gondolat-e, hogy Franciaország elvonja magától ipari termelésének egy jelentékeny részét, hogy ellássa az önök hadseregeit és a rendetlenség miatt, a nemtörődöm-ség miatt hadseregeiknek nincs belőle semmi hasznuk! Mióta az archangelszki kikötő újra megnyílt a hajózás számára, francia hajók több mint hetven nehézágyút, másfélmillió lövedéket, hatmillió gránátot, ötvenezer puskát szállítottak partra! És ez az egész hadianyag ott hever a rakodópartokon! A vasút napi teljesítőképességét mindenáron növelni kell. Háromszáz vagon napjában, ez neveltség. Mindenki azt mondja, hogy egy kis módszerességgel és eréllyel ezt a számot könnyűszerrel a kétszeresére lehetne fokozni.

— Én körömszakadtáig küzdök a vasútigazgatósággal és rám éppúgy nem hallgatnak, mint önökre. De amint ön mondja, a dolog oly súlyos, hogy nincs jogunk a csüggedésre. Kérem tehát, beszéljen újból Szaszonov úrral s a maga nevében is kérje meg, hogy mégegyszer lépjen közbe a minisztertanácson.

— Számíthat rám. Mindjárt holnap újra kezdem a harcot.

*

Csütörtök, 1916 június 22.

Néhány nappal ezelőtt Vladimirovics Boris nagyherceg egy angol tiszttel, Thornhill őrnaggyal együtt vacsorázott rendes társaságában.

A nagyherceg, mint rendesen, túlságosan sűrűn ürítgette pezsgőspoharát. Mikor már alaposan fejébe szállt az ital, kirobbant belőle az apjától örökölt angolgyűlölet,

Odafordult Thornhillhez és fölkiáltott:

— Anglia nem sok vizet zavar ebben a háborúban; csak tűri, hadd hulljanak a szövetségesei... Négy hónapja, mióta a franciák mészároltatják magukat Verdimmél, önök még csak ki sem mozdultak a lövészárkaikból. Mi oroszok pedig bizony már régen Bagdadban volnánk, ha önök nem könyörögtek volna, hogy ne vonuljunk be; különben be kellene vallaniok, hogy önök maguk képtelenek oda bevonulni.

Thornhill hidegen ezt válaszolja:

— Nem egészen így van, fenség. Aztán császári fenséged megfélelkezik a Dardanellákról.

— A Dardanellák! ... *Bluff!*

Thornhill fölhorkan:

— Ez a *Muff* 140.000 emberünkbe került!

—De igen, *bluff!*... Különben legyen meggyőződve, hogy mihelyt Németországgal megkötöttük a békét, megindítjuk önök ellen a háborút!

Általános zűrzavar. A nagyherceg kimegy és becsapja maga után az ajtót.

Thornhill őrnagy elmondta az esetet sir George Buchanannek. Kollégám nem akar panaszt emelni a cárnál, ehelyett félhivatalosan kifejezte azt az óhaját a cár személye körüli miniszter előtt, hogy Boris nagyherceghez intézzenek figyelemztetést.

De ennek a figyelemztetésnek nem lesz semmi foganatja. Vladimirovics Boris rendületlenül tovább fogja folytatni mulatozó és renyhe életét. Mit csinált a háború kitörése óta? Semmit. Volt néhány tessék-lássék parancsnoksága, fölügyelői állása, amelyek néhanapján ugyan kijuttatták a frontra is, egyébként csak arra szolgáltak alkalmmal, hogy mulatozásainak színhelyét változtassa, Moszkvából Kievebe, Varsóból Odesszába, a Kaukázusból a Krímbe tegye át. Hogyan lehetséges, hogy ez a harminchétéves, egészséges és erős, já-

radékokban és kiváltságokban dúskáló herceg nem vette ki teljes mértékben részét a kitartás, a hősiesség és az önmegtagadás ama csodálatos erőfeszítéséből, amelyet az orosz nép idestova két éve már rendületlenül áll?

A véletlen úgy hozta magával, hogy tegnap az *Iliász-ban*. lapozgattam, ami gyakran megesik velem; rábukkantam a tizenkettedik éneknek arra a helyére, amelyben föllép Sarpedon, Zeus fia, aki Lykiából jött a trójaiaknak segítségére és most magával vonja az ütközetbe barátját, Glaukost, „Miért vagyunk — mondja neki Sarpedon —, miért vagyunk mi oly nagy tiszteletben Lykiában; miért foglaljuk el lakomákon a legjobb helyeket; miért vannak a Xanthos partjain virágzó birtokaink! Azért van ez, hogy mindig megálljuk helyünket a lykiaiak élén a tomboló ütközetben; azért van ez, hogy minden lykiai elmondhassa: Ha a mi fejedelemeink a legkövérebb juhokat eszik és a legjobb borokat isszák, attól csak nagyobb a bátorságuk és az erejük, amikor a harcba vezetnek bennünket.”

*

Szombat, 1916 június 24.

Néhány hét óta Petrograd politikai köreiből bizonyos sajtósági reakciós áramlatot veszek észre Konstantinápolynak Oroszországhoz való csatlósága ellen.

Hangoztatják, hogy ez az annexió egyáltalán nem oldaná meg a keleti kérdést, hanem súlyosbítaná és állandósítaná, mert sem Németország, sem Ausztria, sem a Dunai Államok soha bele nem törődnének, hogy a Fekete-tenger kulcsait az orosz sas karmaiban hagyják. Oroszország szempontjából az a lényeges, hogy szabad átjárást biztosítson magának a szorosokon; elegendő volna

tehát, hogy a hatalmak garanciája mellett semleges államot alapítsanak a két parton. Felhozzák azt is, hogy a görög patriarchátus bekebelezése az orosz egyházba kibogozhatatlan és az orosz lélek számára igen fájdalmas problémákat támasztana. Végül a belpolitika és a szociális fejlődés szempontjából úgy vélik, hogy Oroszország súlyos oktalanságot követne el, ha engedné beszivárogni szervezetébe a török-bizánci méreg-anyagokat.

Ez az érvelés maga a megtestesült okosság. Mindenesetre jóval korábban is gondolhattak volna rá.

Vasárnap, 1916 június 25.

Oroszországba kell jönni, hogy jól megértse az ember Tocqueville gondolatát: „A demokrácia anyagtalanná változtatja a despotizmust.”

Lényegileg a demokrácia nem okvetlenül liberális; alapvéneken megtagadása nélkül meg tud alkudni a politikai, vallási, szociális stb. elnyomás minden formájával. Azonban demokratikus kormányzat alatt a despotizmus megfoghatatlan, mert szét van szórva az intézményekben, mert nem testesül meg senkiben, mert mindenütt ott van és egyúttal sehol sincs ott; olyan, mint valami szétfolyó, láthatatlan és fojtó pára, amely úgyszólván egybevegyül a nemzeti levegővel. Az ember fölizzgul, szenved, panaszkodik miatta, de nem tudja, hol kezdje a támadást. Így leggyakrabban megadja magát a bajának és beletörődik; mert az ember nem tudja erősen gyűlölni azt, amit nem lát.

Ezzel szemben az autokratikus kormányzat alatt a despotizmus a legsűrűbb, a legtömörebb, a legkézzelfoghatóbb állapotban jegecesedik ki.

Egy emberben, egyetlenegy emberben személyesül meg; a gyűlölet maximumát váltja ki.

*

Hétfő, 1910 június 26.

Néhány hónappal ezelőtt ebben a naplóban föl-vázoltam az orosz nő belső arcképét egy hölgy vallomása alapján. Itt adom e vázlatnak az ellen-próbáját egy férfi vallomása alapján.

B.-vel kettesben a szigeteken ebédelek. Most ötvenkétéves, nőtlen, élénk értelmű és mozgékony eszű ember; kora ifjúságában a gárda-lovasezredben szolgált. Azóta birtokainak művelése, bizonyos társadalmi jellegű munkálkodás, a zenei élvezet, kellemes baráti érintkezések s végül egy ezernyi ábránddal átszőtt boldog és titkos viszony között osztotta meg idejét. Természetes és színes társalgása kedvemre és okulásomra van, mert műkedvelősködésének minden megnyilatkozásában érvényesíti élénk megfigyelőtehetségét. Az erkölcsi világ* kitűnő fiziológusának, pontos és szkeptikus, de egyáltalán nem kiábrándult elemzőjének tartom.

Mint akinek sok dolga volt nőekkel, bevallja, hogy nélkülük az élet elviselhetetlen volna és ha időnként egy-egy bolond meg is öli magát értük, mégis csupán nekik köszönhető, hogy az öngyilkosság nem dühöng jobban a férfiak közt, mert az ő szerepük idelent nem annyira az, hogy továbbbtenyésszék az életet, mint inkább az, hogy elfeledtessék.

Ma este kilenc óra tájban leülünk egymással szemben egy asztalhoz a Newka partján.

Előttünk a túlsó parton a bűbájos Jelagin-palota bukkan ki a százados fák ágai közül. A sziget végében a füzek, nyárfák, a szomorú kőrisfák a rohanó vízre hajolnak. Az égbolt hamarosan lenge fátyolba, teljes és gyöngyházás párázatba

burkolódnak. Miközben leszáll körülöttünk a „fehér éjszakák”, a napójegyeni nagyszerű éjszakák varázsa, kérdést intézek B.-hez az orosz nőről. Igen egyszerűen, találmra, ahogy emlékei fölbukkannak, fogalmazza vagy inkább csak elhulatlja a következő megjegyzéseket:

„Én csak orosz nőket ismertem. Az ember csak a szülőhazája nőit ismerheti jól; csak a saját fajtájabeliekkel olvad össze igazán ...”

„Az orosz nő maga a megtestesült egyszerűség, olyan értelemben, hogy sohasem játszik szerepet: kedélyhullámzásaiba sohasem kever irodalmat. Az életüket a lehető legteljesebben kiélik, de nem képzelik magukat regényhősnőknek és semmiféle példakép nem lebeg a szemeik előtt. Az álmaikat nem mástól kölcsönzik; a maguk lelkéből sarjadzanak...”

„Minden kalandjuk kezdetén teli vannak tüzzel és lendülettel, de hamarosan kifulladás...”

„Nagy bajuk az ingatagság. Úgyszólván sohasem tudják, mi hajtja őket; mintha mindig vak erőknek engedelmeskednének. Gyakran legsúlyosabb elhatározásaik is csupán egy-egy idegfeszültség feloldódásai. Egy semmiség, egy szó, amelyet futtában elkapnak, egy röptében érintett gondolat, egy vacsora, egy tánc-keringő, sőt még ennél is kevesebb: az égen átsuhanó felhő, egy átfutó zápor és ők máris megváltoztak. Nemrégiben bevallotta nekem egyikük: Egészen más nőnek érzem magamat, ha új ruhát veszek föl...”

„Ugyanezért mélységesen alá vannak vetve a természet befolyásának. A tavasz visszatérése, az újra fölragyogó nap öröme, az első ibolyák illata elegendő arra, hogy megmámorosodjanak. A csillogos ég látványa odakint a steppen megszedíti őket. Viharos estéken mintha villamossággal volnának telítve.”

„A legboldogabbaknál is mindig van valami nyugtalanság, csillapíthatatlanság, kielégítetlenség, valami, ami készülöben van és amiről sejtelmük sincs...”

„Még a szerelem a legszilárdabb talajuk. Ha a szívük nincs elfoglalva, úgy hányódnak-^vetődnek, mint a folyam¹ tükrén lebegő szigetek...”

„Nincs mulatságosabb, mint hallgatni a beszélgetésüket. Beszéd közben eszmélnek magukra; szinte a másíknak a szemeiben keresik a szavakat ...”

„Nagyon gyorsan szánják rá magukat a szerelemre ... de éppolyan gyorsan szakítanak is. Az ékesszólás velük szemben mindig fölösleges, a meghódításukban is, a megőrzésükben is...”

„Sok bennük a szemérem. Ezért tűnik föl úgy, hogy könnyen adják oda magukat; nem engedik meg maguknak a fél-odaadást. Ha a lelkük egyszer beleegyezett, siettetik a megoldást; úgy érzik, hogy az alkudozással lealacsonyítanak magukat...”

„Emlékezetük olyan, mint egy fiók, amelyet tetzésük szerint kinyitnak és bezárnak. Amint az érdekük vagy a szeszélyük kívánja, mindenre emlékeznek, vagy mindent elfelednek...”

„Van egy szörnyű ellenségük, egy gyógyíthatatlan betegségük, az unalom. Mennyi bolondságra csábítja ez őket!...”

„A képtelenség és a lehetetlenség kísérti őket leginkább...”

„Mindig azt hangoztatják, hogy kevéssel megelégszenek: de semmi sem elég nekik...”

„A meglepetés az egyetlen dolog, amibe soha sem fáradnak bele...”

„A szerelemben több bennük a bátorság, a kezdeményezés és a nemesség, mint a férfiakban. Felsőbbrendűségük még gyakrabban megnyilat-

közik a mindennapi életben. Nehéz órákban több öntudatosságot, több erélyt, több rugékonyságot, a kötelesség emelkedettebb átérzését, szabadabb és megértőbb gondolkodást tanúsítanak, ők a család lelke ...”

„Gyengédségre és önmehtagadásra képességük a heroizmusig fokozódik, ha a szeretett férfit szerencsétlenség éri. Rabszolgájául szegődnek, föláldozzák magukat neki: követik Szibériába, a száműzetésbe, akárhová ...”

„Egyik nagy hibájuk, hogy nem tudnak hazudni. Nem eléggé urai önmaguknak, hogy megvédjenek egy hazugságot. Ezért tűnnek oly gyakran kegyetleneknek...”

„Minthogy a képzeletük igen élénk, kegyetlenül szenvednek a féltékenység miatt...”

„Sohasem vallják be érzékeik csábításait; mindig igyekeznek lelkivé finomítani vágyaikat, tévútra vezetni mámorukat. A legparáznábbaknak is értékes segítséget nyújt a misztikus szótár, őrjöngéseik igazolására—”

„Tolsztojnak igaza volt, mikor Karenin Anna *szép kerek karjait* magasztalta. A tökéletes női kar az orosz faj egyik jellemvonása. Minden társadalmi osztályban, még a népnél is, a fiatal nőknek csodálatosak, teltek és lágyak, selymesfehérek a karjaik, a formájuk tiszta, sima és csábító...”

„Mint mindenütt máshol, Oroszországban is ritkák a híres szerelmes nők, a szenvedély sorszerű áldozatai. De a végzetes szerelmi bájjal talán egy országban sem maróbb, emésztőbb; ellenállhatatlan erővel elpusztítja egész belső lényüket és nem marad utána más bennük, csak az öngyilkosság és a megsemmisülés őrjöngő sóvárgása...”

„Állhatatlanok, fantaszták, hitszegők, túlzók, egoisták, zsugoriak, perverzsek, idegesek, izgatók,

felületesek, csalók, ördögiek, mindennek el lehet mondani őket; de sohasem közönségesek, sohasem kicsinyesek, sohasem unalmasak. Mindent összevéve: félelmetesek és elbűvölők...”

Kedd, 1916 június 27.

Az oroszok bevonultak a Czernowitztól délnyugatra eső Kimpolungba; ezzel urai egész Bukovinának és eljutnak a Kárpátok tövébe.

Miközben egy térképen szemléljük a hadműveletek haladását, Szaszonov ezt mondja:

— Most kellene a románoknak megindulniuk!... Szabad volna az útjuk egészen Nagyszebenig, egészen Temesvárig... egészen Pestig!... Csakhogy Bratianu nem az egyszerű és kész elhatározások embere. Meg fogja látni, hogy így szalaszt el majd minden alkalmat!...

*

Szerda, 1916 június 28.

Bizalmas és titkos forrásból hallom: „A cárné gonosz válságot él át. Túlságba hajtja az imádkozást, a böjtölést, az aszkétai gyakorlatokat. Izgatott, álmatlan. Egyre jobban rajong és egyre jobban belemerül abba a gondolatba, hogy küldetése megmenteni a szent ortodox Oroszországot és hogy Rasputin fölvilágosításai, kegyei, pártfogása elengedhetetlenül szükséges célja elérésére. Lépten-nyomon tanácsot, bátorítást, áldást kér a *sztarec-től*.”

A cárné és Griska viszonya azonban továbbra is igen titokzatos. Egyetlen újság sem céloz rá soha. A társaságbeli emberek pedig csak halkan, bizalmas körben beszélnek róla, mint valami megalázó titokról, amelyet jobb nem bolygatni: egyéb-

ként nem riadnak vissza ezer meg ezer fantasztikus részlet kitalálásától.

Rasputin általában meglehetősen ritkán lépi át a cári palota kapuját. A cárnéval majdnem mindig Vyubovnéval találkozik, a Szrednyáján lévő kis nyaralóban; néha órákhosszat ott időzik, bezárkózva a két asszonnyal, miközben Szpiridovics tábornok rendőrügynökei mindenkit távoltartanak és lesbenállnak a ház körül.

A mindennapi életben Loman és Malcev ezredek közvetítik a szakadatlan érintkezést a palota és a *sztarec* meg a klikkje között.

Loman ezredes, ¹ Cell 1 paloták parancsnokának segéd tisztje és a cárné kedvelt templomának, a *Feodorovszkij Szobor-nak* gondnoka, magántitkára Alexandra Feodorovnáé, akinek teljes bizalmát élvezi; Rasputinnal való mindennapi érintkezésében Malcev tüzérezredest vette maga mellé munkatársul, aki különben Carszkoje-Szelo légi elhárító szolgálatának a parancsnoka.

Kényesebb megbízásokra a cárné rendszerint a palota hadikórházába beosztott fiatal apácát, Akulina nővért használja.

Néhány évvel ezelőtt ez az apáca az ochtai Szent Tychon-zárdában élt, amely Jekaterinburgtól nem messze, az Ural erdőségeiben húzódik meg. Ebben a paraszti eredetű és vaseszségű leányban egy napon furcsa zavarok jelentkeztek, amelyek hamarosan súlyosodtak és időnkint visszatértek. Kémült társnőinek szemeláttára egymásután görcsrohamai, rajongó látomásai, kimondhatatlan érzései támadtak. Ekként szemlátómást megnyilatkozott benne az ördögi megszállottság minden jele. Egyik ilyen válságában ismerte meg Kasputint. Ez akkoriban mint zarándok, *sztrannik* vándorolt az Urálon keresztül; egy este szállást kért az ochtai zárdában. Ott mint

a gondviselés küldöttjét fogadták és nyomban a szegény megszállt leányhoz vezették, aki a pokoli szellem gyötrő rohamaival viaskodott. Rasputin egyedül maradt vele s néhány perc alatt kiűzte belőle az ördögöt, oly parancsoló és kényszerítő ráolvasással, hogy az ördög soha! többé nem mert hozzáérni a leányhoz. Akulina nővér megszabadulása óta egész lelkéből híve lett a *sztarec*-nek.

*

Csütörtök, 1916 június 29.

A galíciai orosz hadsereg a Dnyeszter déli vidékétől Kolomeáig ötven kilométernyi hosszúságban húzódik; itt északnyugatnak hajlik és Sztaniszlau irányában nyomni előre.

Június hó folyamán 217.000 foglyot ejtett, köztük 4500 tisztet; ezenfölül 230 ágyút és 700 gépfegyvert zsákmányolt.

Alexejev tábornok jegyzéket intéz Joffre tábornokhoz és fölhívja figyelmét, milyen előnyös volna, ha a szaloniki hadsereg most offenzívába léphetne a bolgárok ellen; véleménye szerint ez az offenzíva egészen bizonyosan arra kényszerítené Romániát, hogy végre az Entente-hoz csatlakozzék.

Ennek a jegyzéknek a következtetései nézetem szerint igen súlyosak: *A jövőben nem igen képzelhető olyan helyzet, amely a jelenleginél inkább biztosítaná egy Szalonikiből kiinduló hadművelet sikerét. Az orosz hadsereg széles rést vágott az osztrák-német védelmi vonalakon és a galíciai hadműveletek újból a mozgó háború jellegét Öltötték. Németország és Ausztria minden új erejét ezen a vidéken vonja össze és meggyengül magát a Balkánon. Egy Bulgáriára mért csapás biztos hátvéd volna Romániának és fenyegetést jelentene Budapestre nézve. Románia oly szükséges és oly elő-*

nyös akcióbalépése ekként kikerülhetetlenné válnék.

A brit főparancsnokság ezidőszerint nem hajlandó offenzívát kezdeni a bolgárok ellen; túlságosan veszedelmesnek tartja ezt a hadműveletet. Briand nyomatékosan föllép Londonban, hogy érvényre juttassa Alexejev tábornok véleményét.

Péntek, 1916 június 30.

Vilmos császárról beszélgetek Mihajlovics Miklós nagyherceggel, aki minden erejéből gyűlöli és minden alkalmat megragad, hogy nevetségessé tegye..., bár tulajdon unokahúga, nővérének, Anasztázia mecklenburgi nagyhercegnőnek leánya, a Kronprinz felesége. Rengeteg anekdotát tud a császár színészkedéseiről, gyávaságáról és képmutatásáról, így hát őszinte örömet okozok neki, mikor a gyűjteményét egy történelmi darabbal gyarapítóm, pontos és kevésbé ismert elbeszéléssel azoknak az eseményeknek, amelyek a *Hamburg* hírhedt kikötése körül Tangerben, 1905 március 31-én lejátszódtak.

Alig kezdek beszélni, a nagyherceg szavamba vág:

— Ön 1905 március 31-ét említi. Hiszen ez tizenhat nappal mukdeni vereségünk után volt... Vilmos jól kiválasztotta az órát a hencsége számára!

— Jobban ki sem választhatta volna. A francia-orosz szövetség teljesen meg volt bénítva... A *Hamburg* császári jacht reggel nyolc óra harminc perckor horgonyt vetett Tanger előtt: egy órát késett a Maghzen-nel megállapított programhoz képest. E program szerint a császárnak hét óra harminc perckor kellett volna partraszállnia; aztán egyenesen a német követségre ment volna, hogy fogadja a diplomáciai testület üdvözlését és

a német kolónia hódolatát. Utána a szultán megbízottja villásreggelit adott volna tiszteletére a város fölött kimagasló Kasbah-ban. Végül a délutánt azzal töltötték volna el, hogy a Marshansíkságon marokkói *kaidok* fényes lovasjátékot rendeznek. Az elutazás öt órára volt kitűzve... Történetesen, néhány kábelhossznyira attól a ponttól, ahol a *Hamburg* horgonyt vetett, már hónapok óta ott állomásozott a *Du Chayla* francia cirkáló. A tengerész-udvariasság szabályai szerint ennek a hajónak a parancsnoka, Debon fregattkapitány nyomban átment a császár hajójára, hogy üdvözlje. Az uralkodó szívesen fogadta és megkérdezte:

— Jól ismeri ön a tangeri kikötőt¹?

— Igen, Sire; már több mint három hónapja itt állomásozom.

— Akkor hát feleljen őszintén, ahogy tengerészekhez illik. Az ön véleménye szerint baj nélkül partra szállhatok?

— Baj nélkül, Sire! Egy kicsit csapkod a tenger, de nincs hullámverés és a szél nem erős.

A Kaiser egy pillanatig hallgatott, aztán töprengő arccal tengerészeti technikai kérdésekre terelte a beszélgetést; de hirtelen megismételte kérdését:

— Szóval, egészen őszintén, az ön véleménye szerint baj nélkül partra szállhatok?

Debon parancsnok kissé meglepődött ezen a macskakodáson és határozott hangon megint ezt felelte:

— A legcsekélyebb baj nélkül, Sire; a kikötőrna nem nyugtalan.

— És ha majd két órákor újra hajóra kell szállnom, milyen lesz az öböl?

— Oh! Sire, nem mernék nyilatkozni nyolc órával előre. De ismétlem Felsőgednek, ebben a pilla-

natban semmi okom sincs arra a föltevésre, hogy az idő rosszra fordul.

A császár köszönetet mondott neki és elbocsátotta. Az épp most hallott határozott kijelentéseknek arra kellett volna indítaniok, hogy azonnal partra szálljon s legföljebb hamarabb ment volna vissza a hajóra, ha a tenger háborogni kezd. De még harmadfél órát elvesztegetett ellenparancsokkal és tétovázással. Végre háromnegyed tizenkettkor partra szállt. A kikötőparton egy francia tiszt parancsnoksága alatt marokkói katonák díszszázada fogadta. A csapat előtt állt a hírhedt Mac-Leain *kaid*, egykori angol katonaszökevény, aki nagy ellenségünkké lett. A Kaiser nem sokat hederített a szalem-alejkumokra, gyorsan lóra szállt és megindult a német követségre; az arca sárgia volt, a tekintetei nyugtalan. Miközben a várost átszelő meredek úton fölfelé léptetett, a kísérő tömegbe vegyült néhány nagyszájú elkezdett éljenezni. II. Vilmos odahajolt Mac-Lean *kaidé*hez, aki a lova mellett lépkedett és akadozó hangon odaszólt neki:

— Hallgattassa el ezeket az embereket! Az idegeim nagyon betegek!

A követségen a kolóniához dagályos szózatot intézett, amelyben ünnepélyesen kijelentette azt az akarátát, hogy *föntartja Németország jogait és érdekeit a szabad Marokkóban*. Mikor megint megjelent a térségen, általánosan feltűnt arcvonásainak elváltozása. Egyúttal valami furcsa mozgolódást vettek észre a császár környezetében; tiszték jöttek és mentek sürgölődve; Mac-Lean *kaid* megváltoztatta csapata formációját, futárokat szalasztott. Általános volt a riadalom, mikor arról értesültek, hogy a császár nem vesz részt sem a kasbahi villásreggelen, sem a Marshan-mezei lovasjátékon. A menet komor némaságban vonult le

sietve a kikötőbe. II. Vilmos nyomban hajóra szállt. Félóra múlva a *Hamburg* elhagyta a kikötőt.

Még be sem fejeztem elbeszélésemet, Miklós nagyherceg máris kacagásban tört ki. Aztán sugárzó arccal, dörgő hangon szabadjára engedte jókedvét:

— Nem hallottam még ezeket a részleteket. De mennyire igazak! Ebben benne van az egész II. Vilmos... hogy ráismerek ebből a dicső Hohenzollernre! Micsoda puhány! Milyen rongy ripacs!... Mindig mondtam önnek: ez az ember közönséges hencegő. És nem is annyira hárijános, mint inkább paprikajancsi!... Nyilván nem mert partra szállni, és az önök cirkálójának parancsnokától valami ürügyet kívánt, hogy ne kelljen kiszállnia. Mikor nagyszerű gesztusát meg kellett volna tennie, elfogta a félsz, mint a színészt, aki nem mer kilépni a színpadra. — Hát még a kaland vége, ahogy nyakra-főre visszasietett a hajóra! Micsoda komédia! Micsoda torz, szánalmas egy komédia! Ha nem a trón lépcsőin született volna, senki nála jobban nem játszaná a bohócot a piaci komédiás-sátorban!...

*

Szombat, 1916 július 1.

Az oroszok, akik Kolomeát elfoglalták, Galíciában az osztrákokat és németeket Sztaniszlau irányában üldözik. Bukovinában megszilárdítják sikereiket.

Brusszilov tábornok hadseregei június 4-ike óta 217.000 foglyot ejtettek.

Franciaországban a Somme-nál nagy angol-francia offenzíva van kifejlődőben.

*

Vasárnap, 1916 július 2.

Legutolsó közbelépésem az arehangelszki vasút ügyében nem volt hiábavaló. Szaszonov közli velem, hogy a cár parancsára a vonal napi forgalmát lebonyolító vagonok száma 300-ról 450-re és hamarosan 500-ra emelkedik.

Bratianu továbbra is azt hangoztatja Parisban, hogy Oroszország rosszakarata az egyetlen ok, amely útjában áll döntő elhatározásának. Emiatt a türelmetlenkedő táviratok valóságos áradata zúdul rám. Alexejev tábornok, hogy véget vessen a román kormány kétszínű játékának, értésére adja, „*hogy a jelen pillanatot a legalkalmasabbnak tartja a román hadsereg beavatkozására s egyúttal ez az egyetlen pillanat, amelyben ez a beavatkozás Oroszországot érdekelheti*”.

Beszélgetek a dologról Diamandival, aki ma nálam ebédel.

— Bratianu úr halogatásait — mondom — súlyos hibának tartom. Tökéletesen meg tudom érteni, hogy nem akarta a háborút; ez a politika önmagában hordja igazolását, mert kockázat nélkül nem viselhet az ember háborút. Minthogy azonban ön azt állítja, hogy ő akarja a háborút s minthogy ő maga is ezt állítja, minthogy előre megállapította részét a zsákmányból, minthogy már annyira lekötötte magát a nemzeti követelések politikája mellett, amennyire csak: lehet, hogy van az, hogy nem veszi észre, hogy stratégiai szempontból Romániának most kell harcbalépnie, vagy soha? Az oroszok offenzívája teljes lendülettel folyik; az osztrákok és magyarok még kábulnak a vereségüktől; az olaszok összeszedték magukat és keményen támadnak; az angolok és a franciák egész haderejükkel küzdenek a Sommenál. Mit akar még Bratianu úr? Hát nem tudja,

hogy háború idején a jó alkalmak hamar elszaladnak?

— Egyénileg osztom az ön felfogását. De nem kétkedem, hogy Bratianu úrnak a maga részéről igen komoly okai vannak a végső döntés halogatására. Gondolja meg, hogy egyenesen Románia létevel játszik!...

*

Hétfő, 1916 július 3.

Az orosz parlamenti férfiak, akik az angol, francia és olasz képviselők meghívásának eleget tettek, visszatértek Petrogradba. Ma beszámoltak küldetésükről a birodalmi Tanács és a Duma előtt. Beszédeik, még ha a hivatalos frazeológiát tekintetbe vesszük is, amellet tanúskodnak, hogy áthatja őket a csodálat szövetségeseik, különösen Franciaország katonai teljesítménye iránt.

Buchanannel és Carlottival jelen voltam az ülésen a Mária-palotában és a Taurisz-palotában; melegen megéjleneztek bennünket.

A birodalmi Tanács tagjai és a Duma képviselői, akikkel beszéltem, főképp Gurko, Lobanov-Eosztovszkij herceg, Sebeko, Wjelopolszki, Miljukov, Singarev stb., valamennyien ugyanazt a gondolatot hangoztatták előttem, majdnem ugyanazokkal a szavakkal: „Itt mi nem is sejtjük, mi a háború.”

*

Kedd, 1916. július 4.

Az olasz nagykövetségen ebédelek; itt találkozom Rodziankóval, a Duma elnökével, Wjelopolszki Zsigmond gróffal, a birodalmi Tanács tagjával és a két „kadettpárti” képviselővel, Miljukovval és Singarevvel.

Hosszasan elbeszélgetek Miljukovval a nyugati útján szerzett tanulságokról:

— Mindenekelőtt — mondja — fokoznunk és rendszerezniünk kell a nemzeti erők kifejtését. Ez pedig csak a kormány és az ország meg a Duma szoros egyetértése, benső együttműködése révén lehetséges ... Márpedig ebben a pillanatban nem ez az irányzat érvényesül...

Meglepte, hogy a francia közvélemény mily rendkívül nagy fontosságot tulajdonít Románia beavatkozásának; csak mérsékeltlen bízik a román hadsereg értékében; megint kiütközik régi rokonszenve, kimeríthetetlen jóindulata a bolgárok iránt.

Minthogy alaposabban ki akarom kérdezni a belső helyzet felől, amely élénken érdekel, Singarevvel együtt meghívom ebédre mához három napra.

Most Wjelopolszki félrevon és bizalmasan ezt mondja:

— Biztosan tudom, hogy a cár legközelebb Öszszehívja minisztereit Mobile vb e, hogy végre megoldják a lengyel autonómia kérdését. Stürmer és minisztertársainak nagyobb része jobban ellene van, mint valaha. Mégis, azt hiszem, Szaszonovnak kilátása van rá, hogy felülkerekedik; inert határozottan ő vette kezébe az ügyet; különben is Alexejev tábornokban hathatós támog atásra talált.

Hozzáteszi, hogy liamauosan alkalma nyílik közvetett úton a cár szeméi elé juttatni egy levelet, amelybe szeretné belecsúsztatni az én véleményemet is. Ezt válaszolom neki:

— Nevemben annyit mondhat, hogy a lengyel autonómia kihirdetését Franciaországban nem csupán a jelen háborúból folyó történelmi jóvátétel első lépéseként fogadnák, hanem kiváltképen politikai aktus gyanánt, amely a jövőre vonatkozólag messzevágó jelentőségű és rendkívül meg-

könnyíthetne az orosz seregek előnyomulását Lengyelországban.

Galíciából és Bukovinából továbbra is kitűnő hírek érkeznek. A mai napig a foglyok összes száma 233.000-re emelkedett.

Franciaországban a Somme-nál folyó offenzíva rendkívül kemény; de javunkra alakul.

*

Szerda, 1916 július 5.

Polivanov tábornok bizalmas-kettesben nálam ebédel.

Kegyvesztése ellenére is benső viszonyban van Alexejev tábornokkal, aki igen nagyra becsüli. Ennélfogva illetékes arra, hogy hivatott véleményt adjon az orosz seregek stratégiai helyzetéről. Erősen hangoztatja, hogy csak a maga nevében beszél és ezt mondja:

— Hadseregeink offenzívája Bukovinában és Galíciában tulajdonképpen csak előjátéka általános offenzívánknak... Legnagyobb erőnkkel első-sorban is a német hadseregeket kell támadnunk; csupán ezeknek a leverése árán szerezhethjük meg a végső győzelmet. A verduni csata óta Németország nem képes semmi nagyobbszabású offenzívára. De hogy csak a mi frontunkról beszéljek, Németország részéről makacs ellentállásra lehetünk elkészülve a Nyemen és Bug előtt, később pedig ennek a két folyónak és a Visztulának a mentén... Természetesen nem ismerem Alexejev tábornok szándékait, mindazonáltal föltevésem szerint az a terve, hogy valamennyi seregünket északnyugati irányban vonultatja föl, Rigára támaszkodva. Kuropatkin tábornokban megvannak a rábízott föladat elvégzéséhez szükséges tulajdonságok, mert bár nem valami kiváló az offen-

zívában, de kitűnő a defenzívában. Viszont Evert tábornok és Brusszilov kitűnő taktikusok és megteszik a többit. Azt hiszem, hogy célpontul Vlnát, Breszt-Litovszkot és Lublint tűzik ki eléjük.

— És Krakót?

— Nem hiszem. Legalább is ez Románia jövőbeli magatartásától függ. Ha biztosak lennénk benne, hogy a román hadsereg rövidesen a hadszíntérre lép, balszárnyunk fedezve volna, és nem volna egyéb dolgunk, mint összeköttetésben maradni új szövetségeseinkkel. Viszont nyilvánvaló, hogy ha Románia, semleges marad, kénytelenek leszünk sokkal nagyobb óvatossággal eljárni, ez pedig az általános hadműveletet egészében meglasztja. De bármi is a román kormány elhatározása, haladéktalanul meg kell ismernünk. Úgy látszik, Bukarestben nem is sejtik, hogy mi teljes erővel dolgozunk...

*

Csütörtök, 1916 július 6.

Amíg az angolok kiszélesítik offenzívájukat a Somme és az Ancre között, a franciák a Sommetől délre átlépik az ellenséges állások második vonalát. A németek ebben a két támadási övben körülbelül 13.000 foglyot vesztek.

Az oroszok a Sztochodtól a Pruth forrásáig, vagyis 300 kilométeres fronton, módszeresen előre nyomulnak. Északon, Volhyniában, Kőveit fenyegetik. Délen, Galíciában, elfoglalják Delatynt, amely a Kárpátok egyik legjelentékenyebb szorosának kulcsa, a sztaniszlau—máramarosszigeti vonalon.

Ugyanilyen tevékenység folyik Örményországban, ahol a törököket a pontuszi tengerparton is, Erzerumtól nyugatra is egyidejűleg visszaverték.

Péntek, 1916 július 7.

Ma ebédre vendégem a „kadettek” két vezére, Miljukov és Singarev.

Közlöm velük a belső helyzet és a Stürmer környezetében folyó cselszövések miatti aggodalmaimat és megkérdem tőlük:

— Hisznek önök súlyos események többé-kevésbé közeli lehetőségében?

Miljukov, Singarev helyeslésével, így felel:

— Ha ön *súlyos eseményeken* a nép zavargásait vagy a Duma ellen irányuló erőszakos csínyt érti, akkor, legalább is a jelenre vonatkozólag, megnyugtathatom. Mindig lesznek sztrájkok, de helyi jellegűek és nem erőszakosak. Lázadások csak akkor törnének ki, ha seregeink vereséget szenvednének; a közvélemény nem tudna elviselni még egy dunajeci visszavonulást. Ugyancsak komoly zavargásokra lehetnénk elkészülve, ha éhínség törne ki. Ebben a tekintetben a legközelebbi téltől nem félek... Ami a Duma ellen irányuló erőszakos csínyt illeti, nem kételkedem benne, hogy Stürmer és bandája gondol ilyesmire. Csakhogy mi nem adunk rá alkalmat, de még csak ürügyet sem. Elhatározott szándékunk, hogy nem ugrunk be semmiféle kihívásnak és csupán türelemmel és okossággal szállunk szembe vele. A háború után majd meglátjuk. De ez a taktika súlyos kellemetlenséggel jár; liberális körök részéről a gyávaság vádját hárítja ránk; azzal a kockázattal jár, hogy lassankint elveszítjük a kapcsolatot a tömegekkel, amelyek így az erőszakos emberekhez csatlakoznak.

Üdvözlöm vendégeimet ezért a hazafias magatartásukért; nyilatkozatukból azonban arra következtetek, hogy a veszedelem, ha nincs is még itt, már készülöben van.

Minthogy ma este vissza kell menniök Pavlovszkba, tíz órakor távoznak.

Estémet a szigeteken fejezem be.

Langyos, nyugodt és tiszta éjszaka, egyike a legszebb nyári éjszakáknak, amiket eddig Petrogradban megértem. De hát csakugyan éjszaka ez? Nem, hiszen nincs sötét. Hát akkor nappal? Nem, hiszen nincs világos; csak alkonyat és hajnal van. Az ég halvány boltozatán imitt-amott csillagok bágyadt lobogása látszik. A Jelagin-sziget végében a Finnöböl hullámai csillognak foszforeszkáló és ezüstös párák ködében. Az opálos levegőben a tóparti nyírfák és tölgyek olyanok, mint valami elvarázsolt erdő, álombeli bűbajos díszletek ...

*

Szombat, 1916 július 8.

A rigai fronton és a Narocs-tó vidékén az oroszok egész sor német állást elfoglalnak.

A középén előnyomulnak Baranovici felé.

Volhyniában átkelnek a Sztochodon és közelednek Köveihez.

Galíciában a Kárpátok vonalán állnak.

Június 4. óta körülbelül 266.000 foglyot ejtettek.

Szaszonov ma reggel megint ezt mondja:

— Most kellene a románoknak megindulniuk!

Hiába a sikereknek ez a hosszú sorozata, az orosz közönségben nincs bizakodás. Nem egyeznének bele, hogy győzelem nélkül befejezzék a háborút, de egyre kevésbé hisznek ebben a győzelemben.

*

Vasárnap, 1916 július 9.

Briand végre rájön, hogy a román hadsereg közbelépésének megnyerésére már nem Petrogradban, hanem Bukarestben kell cselekedni. Ennél-

fogva nyomást gyakorolt Bratianura és bizonyos tekintetben sarokba szorította.

Itt közlöm a követünkhöz, Blondelhez küldött utasítások befejező részét:

A Bratianu úrtól szabott föltételek ma mind teljesítve vannak. Románia beavatkozásának azonnal be kell következnie, hogy értéke legyen. A megtizedelt és visszavonuló osztrák seregeknek erőteljes megtámadása viszonylag könnyű földadat a románoknak és rendkívül hasznos a szövetségeseknek. Ez a beavatkozás végkép demoralizálná az egyensúlyából kiköckent ellenséget és módot adna Oroszországnak, hogy minden haderejét Németország ellen összpontosítsa és ezzel offenzívájának megadja a hatásosság maximumát. Románia ekként a pszichológiai pillanatban lépne a koalícióba és az egész világ szeme előtt törvényesen biztosítaná nemzeti vágyainak bőséges teljesülését ... Ünnepeles óra ez. A nyugati Hatalmak nem szüntenek meg bizakodni Bratianu úrban és a román népben. Ha Románia nem ragadja meg a jelen alkalmat, soha többé nem lesz módjában nagy nemzetté alakulnia valamennyi fiának egyesítése révén.

Szaszonov, akivel közlöm ezeket az utasításokat, ezt mondja:

— Ez pompás! Alexejev tábornok éppúgy fog örülni neki, mint magam.

*

Kedd, 1916 július 11.

A Somme melletti nagy offenzíva kimerítő küzdelemmé válik. Két-háromkilométeres kínos előhaladás után a támadók megint kénytelenek megállni a hatalmasan megerősített széles lövészárkok előtt.

Újra kezdődik hát az állóháború, unalmas lassúságával. Oroszország szempontjából ez komor kilátás, mert az orosz közvélemény túlságosan hajlandó azt hinni, hogy Németország immár legyőzhetetlen.

*

Szerda, 1916 július 12.

Tegnap reggel valamennyi miniszter, Szaszonovot is beleértve, elutazott a nagyfőhadiszállásra, ahová a cár összehívta őket a lengyel autonómia kérdésének megoldására.

A Somme melletti francia-angol offenzíva befejeződött. Az eredmény közepes. Húszkilométeres fronton 2—4 kilométernyit haladtak és 10.000 foglyot ejtettek.

*

Csütörtök, 1916 július 13.

Ma délelőtt Buchanan és én Szaszonov távollétében fölkeressük munkatársát, a tapintatos, okos és óvatos Neratovot tárgyalás céljából.

Romániáról beszélünk, amikor hirtelen nyílik az ajtó. Szaszonov lép be útiruhában. A huszonnegyórás fáradságos vasúti utazás ellenére is az arca friss, a szeme élénk. Mosolyogva kérdi:

— Nem zavarom az urakat?

Aztán leül és ezzel fordul hozzánk:

— Nagykövet urak, jó hírt akarok közölni önökkel... de egy föltétellel: ha mind a ketten szigorú titoktartást fogadnak!

Esküre emeljük kezünket.

Ekkor a következő kijelentést teszi:

— A cár teljes mértékben hozzájárult nézeteimhez, minden nézetemhez, bár a vita forró volt, annyit mondhatok! Mindegy! Az egész vonalon győztem. Dühöngött is Stürmer meg Chvosztov!

De van ennél jobb újság is. Őfelsége megparancsolta, hogy sürgősen készítsenek számára tervzetet egy kiáltványhoz, amelyben kihirdeti Lengyelország autonómiáját és engem bízott meg ennek a kiáltványnak az elkészítésével.

Öröm és büszkeség sugárzik az arcán. Őszinte szívvel üdvözöljük. így folytatja;

— Most elbúcsúzom önöktől: ma este Finnországba utazom, ahol nyugodt fejjel fogok dolgozni. Egy hét múlva viszontlátjuk egymást.

De én megállítom:

— Az Isten szerelmére, hát tájékoztasson valamennyire az autonómia-programról, amelyet a cár elfogadott... Legyen nagylelkű! Titoktartást fogadtam önnek.

— Igazi titoktartást?

— *Inkvizíciós titoktartást*, amelynek a megsértése örök kárhozatra juttat!

— Hát akkor folytatom bizalmas közléseimet...

A cár a következő programot fogadta el:

1. A lengyel királyság kormánya egy cári helytartóból vagy alkirályból, a minisztertanácsból és két kamarából áll.

2. A királyság egész adminisztrációja ennek a kormánynak a kezében van, a hadsereg, a diplomácia, a vámok, a közös pénzügyek és a stratégiai fontosságú vasutak kivételével; ezek birodalmi ügyek maradnak.

3. A királyság és a birodalom között fölmerülő közigazgatási vitás kérdések a petrogradi szenátus elé terjesztetnek (amely egyesíti magában a mi államtanácsunk és semmítőszékünk hatáskörét); erre a célra külön szakosztályt állítanak föl, amelynek egyenlő számban lesznek tagjai orosz és lengyel szenátorok.

4. Osztrák-Lengyelország és Porosz-Lengyelország későbbi annexiójáról ilyenfajta formulá-

val gondoskodnak: *Ha Isten sikerrel áldja meg fegyvereinket, mindazok a lengyelek, akik a cár és király alattvalóivá lesznek, részesülnek a most kiadott rendelkezések jótéteményeiben.*

Ezek után magára hagyjuk Szaszonovot Nera-tovval s Buchanan és én visszatérünk követségeinkre.

Kedd, 1916 július 18.

A szövetkezett hatalmak végre megegyeztek, hogy együttesen szólítják föl Romániát a szövetséghez való haladéktalan csatlakozásra.

Alexejev tábornok augusztus 7-ére szabta, meg a végső időpontot, amelyen a román hadseregnek harcba kell lépnie.

TIZENEGYEDIK FEJEZET.

1916 július 19—augusztus 18.

Szerda, 1916 július 19.

Luck mellett, a Volhyniai határon, az oroszok megverik az osztrákokat és németeket, akik 13.000 foglyot hagynak a kezükben.

Bukovinában az orosz előőrsök átkelnek a Kárpátokon.

Csütörtök, 1916 július 20.

Mikor ma reggel Buchanannel belépünk Neratovhoz, megdöbbenünk komor arca láttára. Ezt mondja nekünk:

— Komoly okaim vannak azt hinnem, hogy elveszítjük Szaszonov urat.

— Mi történik?

— Önök tudják, hogy Szaszonov urat már régóta támadják; azt is tudják, kik ezek. A múltkoriban a lengyel kérdésben aratott sikerét kiaknázták ellene. Valaki, aki igen őszinte híve és akiben föltétlenül megbízom, határozottan állítja, hogy őfelsége elhatározta, hogy fölmenti hivatalától.

Ha; ilyen tartózkodó és ilyen okos ember, mint Neratov, efféle nyilatkozatot tesz, abban nem lehet semmi kétség.

Buchanannek és nekem nincs szükségünk tanácskozásra, hogy mérlegeljük a készülő esemény minden következményét.

Buchanan ezt kérdi:

— Gondolja ön, hogy Paléologue úr és én tehetnénk még valamit Szaszonov úr kegy vesztésének elhárítására!

— Talán.

— De mit tegyünk?

Hogy megállapodhassunk valamiben, arra kérem Neratovot, adja elő pontosan értesüléseit, amelyek oly méltán nyugtalanítják. Ezt feleli:

— Az illető, akitől értesüleseimet kaptam, látta annak a levélnek a fogalmazványát, amelyet Őfelsége parancsára elkészítettek és amely egyébként barátságos szavakban egyszerűen fölmenti Szaszonov urat hivatalától, egészségi okokból.

Belekapaszkodom ezekbe az utóbbi szavakba, amelyek nézetem szerint Franciaország és Anglia nagyköveteinek törvényes alapot adnak a közbelépésre. Aztán leülök egy pillanatra Neratov asztalához, megfogalmazok egy táviratot, amelyet Buchanan és én egyidejűleg intézünk mohilevi katonai misszióink főnökeihez, azzal az utasítással, hogy terjesszék a cár személye körüli miniszter elé. A távirat így hangzik:

Arról értesülök, hogy Szaszonov úr egészségi okokból kénytelen volt följánnani lemondását Őfelségének. Szíveskedjék egészen félhivatalosan meggyőződni ennek a hírnek a valódiságáról a cár személye körüli miniszternél.

Ha a dolog így áll, szíveskedjék nyomatékosan kifejteni Fredericks grófnak, hogy Őfelségének egyetlen biztató szava kétségtelenül új erőt váltana ki Szaszonov úrból és ekként hivatását mindvégig betölthetne.

Angol (... francia) kollégám és én nem tudunk izgalom nélkül gondolni azokra a magyarázatokra, amelyekel Oroszország külügyminiszterévek lemondása okvetlenül fölidézne- Németország-

ban, mert az a kimerültség, amelyben jelenleg szenved, határozottan nem volna elegendő visszalépésének megokolására.

A háborúnak e döntő órájában a legkínosabb következményekkel járhatna mindaz, ami olyan látszatot kelthetne, hogy a Szövetségesek politikájában bizonyos változás történt.

Neratov teljes egészében helyesli ezt a táviratot. Buchanan és én azonnal visszatérünk követeinkre, hogy a táviratot Mohilevbe feladjuk.

Délután megbízható forrásból néhány adatot kapok a Szaszonov ellen szőtt intrikáról. A hölgy, aki informál, még nem tudja, mennyire fejlődtek a dolgok, én pedig óvakodom fölvilágosítani őt; ő azonban ezt mondja:

— Szaszonov állása erősen megrendült; elvesztette a Felsőgek bizalmát.

— De mi a kifogásuk ellene?

— Az a kifogásuk, hogy nincs jó egyetértésben Stürmerrel, viszont túlságosan jó egyetértésben van a Dumával... És aztán Easputin utálja, ez pedig elég.

— Szóval a cárné és Stürmer végleg megegyezett?

— Igen, végleg... Stürmernek, aki ravasz ember, sikerült meggyőznie a cárnét, hogy csak ő egymaga mentheti meg Oroszországot. És már menti is, éppen ebben a pillanatban; mert tegnap este váratlanul elutazott Mohilevbe!

*

Péntek, 1916 július 21.

Örményországban az oroszok fényes eredménnyel folytatják offenzívájukat.

A tengerparton elfoglalják Vaksi-Kebirt, Trapeznntól nyugatra, előőrseik pedig beliatolnak a

Kelkit-Irmak völgybe. Az ország belsejében Genis-Kaneh elfoglalása révén urai a Trapezuntból kiinduló országútnak, amely két ágra szakad: Erzerum és Erzinghian irányában. Végül ezt az utóbbi várost fenyegetik rohamos előnyomulásuk révén az Eufrates felső folyásánál.

*

Szombat, 1916 július 22.

Janin tábornok és Williams tábornok megtették közlésüket a cár személye körüli miniszternél, íme Janin tábornok válasza:

A cár személye körüli miniszter, ámbár nem ért mindenben egyet Szaszonov úrral, már kifejtette a cár előtt, hogy a külügyminiszter távozása a jelen körülmények között okvetlenül kellemetlen benyomást keltene. A cár azt felelte rá, hogy az a végtelen kimerültség, amelyben Szaszonov úr szenved s amely étvágytalansággal és álmatlansággal jár, csakugyan meggátolja őt föladata további betöltésében: egyébként pedig ő már meghozta legfelsőbb döntését Fredericks gróf mégis megígérte, hogy megmutatja a cárnak a francia és angol nagykövet azonos táviratait, de hozzátette: nem kéri őfelségét arra, hogy válaszoljon rájuk.

Szaszonov, aki még Finnországban van, tegnap értesült kegyvesztéséről. Nyugodtan és méltóságteljesen fogadta a hírt, amint csak ilyen jellemű férfiútól várni lehetett:

— Alapjában véve — mondta — őfelségének igaza van, mikor lemond szolgálataimról. Túlságosan sok kérdésben nem érttem egyet Stürmerrel.

Késő délután Neratov, Őfelsége határozott parancsára, közli velem, hogy a külügyminiszter-

változás semmiben sem módosítja a birodalom külpolitikáját.

*

Vasárnap, 1916 július 20.

Ma reggel az újságok hivatalosan jelentik Szaszonov visszalépését* és Stürmer kinevezését helyébe. Kommentár nélkül. De az első benyomás, amiről jelentést kapok, a megdöbbenés és a fölháborodás.

Ma este Carszkoje-Szelóban ebédek Mária Pavlovna nagyhercegnőnél, Palej hercegnő, Nariskin Helén asszony és a dízkíséret társaságában.

Ebéd után a nagyhercegnő magával visz a kert végébe, leültet maga mellé és beszélgetünk.

— Ki sem tudom mondani — kezdi —, mennyire kínoz a jelen és nyugtalanít a jövő... Az ön véleménye szerint hogyan történtek a dolgok? Én is közlöm majd önnel azt a keveset, amit tudok.

* Itt leadom a Szaszonovhoz intézett cári kézirat szövegét:

Dimitrijevics Szergej, mióta ön államszolgálatba lépett, munkásságát a külügyminisztériumnak szentelte, fontos diplomáciai állásokat töltött be és 1910-ben meghívtam önt a külügyminiszter felelősségterhes állásába. A nevezett minisztérium ügykörét fántéhatatlan buzgalommal töltötte be és teljes igyekezetével utasításaim megvalósításán munkálkodott, amelyeket az igazság és drága hazánk becsületének követelményei sugalltak nekem.

Sajnos, egészségi állapota, amelyet a túlfeszített munka megrendített, arra indította önt, hogy hivou-tali állásától való fölmentését kérje tőlem.

Mikor ezt a kérését teljesítem, kötelességemnek tartom, hogy önnek buzgó szolgálataiért őszinte köszönetemet kifejezzem,.

Biztosítom továbbra is jóindulatomról és őszinte elismerésemről.

Kelt a cári hadi szálláson, 1916 július 7. MIKLÓS.

Kicseréljük értesüléseinket. Íme a megállapításaink:

A cár és Szaszonov között külpolitika tekintetében teljes volt az egyetértés. Ugyancsak egy véleményen voltak a lengyel kérdés dolgában is, hiszen a cár elfogadta, miniszterének minden nézetét, sőt éppen őt bízta meg a lengyel néphez intézendő kiáltvány megfogalmazásával. A belpolitika egyéb kérdéseiben Szaszonovnak egyáltalán nem volt alkalma; ezidőszerint érvényesítene liberális fölfogását; ezt az amúgy is igen mérsékelt fölfogását különben is csak mint egyéni véleményt hangoztathatta. Végül a legjobb viszonyban volt Alexejev tábornokkal. Feltűnést keltő kegyvesztését tehát semmiféle bevallható okkal nem lehet megmagyarázni. A biztos magyarázatát. sajnos, az, hogy a kamarilla, amelynek Stürmer az eszköze, kezébe akarta kaparintani a külügyminisztériumot. Rasputin már néhány hete hangoztatta: „Torkig vagyok Szaszonovval, torkig vagyok vele!...” Stürmer, a cárné ösztökélésére, a nagyfőhadiszállásra utazott, hogy Szaszonov elbocsátását kieszközölje. A cárné utána ment a támogatására. A cár engedett.

A nagyhercegnő végül ezt a kérdést intézi hozzám:

— Az ön benyomása is rossz?

— Igen, nagyon rossz... A francia monarchia magla is megérte, hogy valamelyik udvari párt befolyása révén kitűnő minisztereket elbocsátottak; ezeknek a minisztereknek Choiseul és Necker volt a nevük; császári fenséged tudja, mi lett ennek a következménye.

Volhyniában a Lipa és a Sztyr összefolyásánál Szacharov tábornok hadserege megverte az osztrákokat és németeket és 12.000 foglyot ejtett,

Kedd, 1916 július 25.

Parisba ezt táviratozom:

A jövő szempontjából a következőképen képzelem el a helyzetet:

Oroszország belpolitikájában semmiféle közvetlen vagy közeli változástól nem tartok és a cárnak július 22-én Neratov úr útján hozzám juttatott kijelentése teljes bizalommal tölt el a jelenre vonatkozólag, A cári diplomácia hivatalos irányzata tehát valószínűleg továbbra is ugyanaz marad, mint eddig volt. Mégis el kell készülnünk rá, hogy lassan-lassan új arcok és új szellem férkőzik be a külügyminisztériumba. Ugyancsak el kell készülnünk arra, hogy titkos tárgyalásainkról tudomást szereznek bizonyos emberek, akik németbarát hajlamúak, a német arisztokráciával vagy pénzvilággal közvetett kapcsolataik vannak és a liberalizmus és a demokrácia iránti ellenszenvük révén odaadó hívei a Németországgal való kibékülés gondolatának.

A jelen órában ezek az emberek csak igen alattomosan, igen óvatosan cselekedhetnek céljuk érdekében. A nemzeti lelkesedés még oly erős, hogy összeúzzák magukat, ha játékaikat fölfedik. De ha néhány hónapon belül, a tél elején, katonai tevékenységünk nem váltotta be minden reményünket, ha a győzelem inkább az orosz fegyverekre mosolyog, mint a mieinkre, akkor a petrogradi németpárt veszedelmessé válik, ama cimboraságok révén, amelyekkel a külügyminisztériumban rendelkezik.

*

Szerda, 1916 július 26.

Az újságok jelentik, hogy Szuchomlinov tábornok volt hadügyminiszteren, aki a Szent Péter és Pál-erődben raboskodik, elmebetegség tört ki

és emiatt kénytelenek voltak kórházba szállítani. Értesülesem szerint a tábornoknak egyszerűen idegbetegség a baja. Egyébként senki sem hisz abban az okban, amelyet az átszállítás igazolására fölhoznak.

Csütörtök, 1916 július 27.

Rudeanu ezredes, Románia franciaországi katonai attaséja, a francia szövetséges vezérkarok küldöttével letárgyalt egy katonai egyezményt; ez 150.000 emberben állapítja meg azt a létszámot, amelyet a román kormány Bulgária haladéktalan megtámadására fog fordítani. Ez a támadás kapcsolatban lesz a szaloniki hadsereg offenzívájával. Az egyezményt, amely egyebek közt a két hadseregcsoport viszonyát is szabályozza, Chantillyban, július 23-án írták alá.

Sarra.il tábornok, a keleti szövetséges hadseregek főparancsnoka, már megkapta a parancsot, hogy nagyszabású hadműveletet készítsen elő, amelynek fokozatosan ezek a céljai: 1. lekötni a bolgár erőket Macedónia déli részén, hogy fedezze a román hadsereg mozgósítását és összpontosítását; 2. folytatni az ellenség megsemmisítését döntő támadással, mihelyt a románok offenzívába lépnek a Duna, jobbpartján.

Tegnap titkos forrásból arról értesültem, hogy a román kormánynak eszeágában sincs offenzívát indítani a bolgárok ellen, hanem titkos megbeszéléseket folytat a szófiai kabinettel. Ezt az értesülést részben igazolta egy távirat, amelyet Buchanan ma délelőtt kapott a bukaresti angol követtől és amely szerint „a román miniszterelnök sohasem járult hozzá Bulgária megtámadásának a gondolatához, de még csak ahhoz sem, hogy megüzenje neki a háborút”.

Péntek, 1916 július 28.

Poklevszki, Oroszország bukaresti követe, azt táviratozza, hogy Bratianu semmi áron sem akarja megtámadni Bulgáriát; angol kollégája, Sir George Barclay, szüntelenül abban fáradozik, hogy a szövetséges hatalmak ne szorgalmazzák ezt a támadást, „különben visszavonhatatlanul elveszítik Románia katonai támogatását”.

Buchanan és én Neratovval tárgyalunk. Ennek az a véleménye, hogy a szövetséges hatalmaknak ki kell kényszeríteniök Bratianutól a Rudeanu-féle egyezményben megállapított kötelezettségek teljesítését.

Buchanan támogatja Barclay véleményét. Én Neratov véleményét támogatom.

Emlékeztetek mindazokra az áldozatokra, amelyeket Franciaország hozott a szövetségesek ügyének támogatására a Balkán-félszigeten.

— A francia közönség — mondom — nem értené meg, miért indított offenzívát a szaloniki hadsereg, ha nem indul ennek megfelelő offenzíva a Dunánál; fölháborodnék arra a gondolatra, hogy a francia katonák halomra öletik magukat Macedóniában csak azért, hogy a románoknak megkönnyítsék Erdély annektálását. És aztán, bár nem vagyok nagy szakértője a stratégiának, úgy hiszem, hogy a románoknak, mielőtt harcba szállnának a Kárpátoktól északra, maguknak is érdekük ártalmatlanná tenni a bolgárokat. Ami az állítólagos titkos tárgyalásokat illeti Bukarest és Szófia között, nem kételkedem, hogy megghiúsulnak. Ha pedig sikerrel járnának, kétségbeesném miattuk; mert akkor az összes bolgár erők keleti hadseregünk ellen fordulnának.

Neratov mindenben igazat ad nekem.

Szombat, 1916 július 29.

Az orosz hadsereg tegnap Brodynál, Galíciában győzelmet aratott.

Ma délután Stürmer hivatalos látogatását teszi nálam.

Mint rendesen, szertartásos és édeskés; kijelenti, hogy a cár, mikor rábízta a külügyminiszteri tárcát, lelkére kötötte, hogy a birodalom külpolitikáját az eddig követett elvek szerint vezesse, vagyis szoros összhangban a szövetséges kormányokkal.

— Különös súlyt vetek rá — teszi hozzá —, hogy a Köztársaság kormányával egyetértően járjak el. Ennélfogva teljes támogatást és teljes bizalmat kérek öntől.

Megköszönöm nyilatkozatait és biztosítom, hogy baráti odaadással kezdem meg együttműködésünket. Üdvözlöm, hogy hivatalos működését a brody-i győzelem kedvező előjelében kezdi meg.

Aztán igyekszem rávenni, hogy fejtse ki politikájának végső célját, s hogy mi módon képzei Németország jövő sorsát. Úgy veszem észre, hogy ebben a tekintetben csak igen homályos nézetei vannak; mintha még a cár egyéni véleményét sem ismerné; mégis olyan mondattal felel, amelyet több ízben! is hallottam a) cár ajkáról:

— Nincs kegyelem, nincs irgalom Németországnak!

Sűrű alázatos hajlongások közben búcsúzik tőlem. A küszöbön ismétli:

— Nincs kegyelem, nincs irgalom Németországnak!

Vasárnap, 1916 július 30.

A brit kormány ma arra kéri az orosz kormányt, ne szorgalmazza, hogy Románia megtámadja Bulgáriát.

Neratov kérdésére újra fölhozom tegnapelőtti érveimet. Hozzáteszem, hogy különben nem tudnám megérteni, mire való volna 50.000 oroszot küldeni Dobrudzsába, ha lábhoz tett fegyverrel kellene ott vesztegelniük, míg a szaloniki hadsereg viselné a bolgár hadseregek támadásának egész erejét.

Késő délután Neratov arról értesít, hogy Alexejev tábornok nem engedné meg az 50.000 oroszoknak elindítását a Dobrudzsába, ha nem az lenne a föladatuk, hogy haladéktalanul megtámadják a bolgárokat.

*

Hétfő, 1916 július 31.

A volhyniai és galíciai orosz seregek 150 kilométeres fronton folytatják offenzívájukat és visszaszorították az osztrákokat és németeket Kővel, Vladimir-Volhynszki és Lemberg irányában, miközben 60.000 emberüket elfogták. Ekként e nagyszabású hadművelet kezdete óta az oroszok 345.000 foglyot ejtettek.

Örményországban az Erzinghianból kiűzött törökök Karput és Szivasz irányában menekülnek.

Kedd, 1916 augusztus 1.

Briand ezt táviratozza:

Ami Romániának Bulgária elleni hadüzenetét illeti, Sir Edward Grey-vel és Joffre tábornokkal egyetértőleg az a véleményem, hogy végső elemzésben nem kényszeríthetnők ki a Bulgáriának szóló rögtöni hadüzenetet; mert nagyon valószínű, hogy a németek a bolgárokat arra fogják ösztökélni, hogy azonnal támadják meg a románokat és akkor előnyös lesz az orosz hadosztályok

számára, hogy ők kezdjék meg az ellenségeskedéseket.

Ugyancsak nagyon valószínű, hogy a bolgárok alaposan elbánnak a románokal, akik nem készítették elő akciójukat a Dunától délre, és haderőik zömét a Kárpátokban összpontosították.

Cisütömtök, 1916 augusztus 3.

Meglátogat Szaszonov, aki visszatért Finnországból és tegnap búcsúzott el a külügyminisztérium személyzetétől.

Hosszasan és szívélyesen elbeszélgetünk. Biztosra vettem, hogy olyan lesz, amilyenek most látom: nyugodt, előkelő, nincs benne szikrányi keserűség sem. Egyénileg boldog, hogy visszanyerte függetlenségét, de levert és nyugtalan Oroszország jövője miatt.

Megerősíti előttem mindazt, amit kegyvesztésének körülményeiről hallottam:

— Egy éve már — beszéli —, hogy a cárné ellenségem. Sohasem bocsátotta meg nekem, hogy a cárt arra kértem, ne vegye át a hadseregek főparancsnokságát. Annyira szorgalmazta elbocsátásomat, hogy a cár végre is engedett. De mire való ez a botrány! Mire való ez a színpadi fogás! Oly könnyű lett volna előkészíteni lemondásomat egészségi állapotom ürügye alatt! Olyan készségesen beleegyeztem volna!... Végül miért fogadott a cár oly bizalmasan, oly szívesen, mikor utoljára nála voltam!

Aztán mélységes szomorúsággal hangjában, úgyszólván a maga esetét foglalja össze ezekben a szavakban:

— A cár uralkodik; de a cárné kormányoz... Rasputin sugalmazása szerint. Isten óvjon bennünket!

Péntek, 1916 augusztus 4.

Magányos automobilséta a szesztronecki úton, amely a kronstadti öböl északi partját szegélyezi. Az ég mély azúrja, a derűs napfény, a láthatár végtelen messzesége, a hullámok hömpölygő és nyugodt lélegzése csodálatos keretet ad a magába-szállásnak.

Elgondolkozom azokon a sötét kilátásokon, amelyek Szaszonov kegyvesztése kényszerítő erővel föltár előttem. Soha még nem láttam a jövőt, hogy Bossuet szép szavait idézzem, ennyire „a talányok és rejtelmek éjszakájának”. Mindenekelőtt lehetségesnek kell tartanom Oroszország elpártolását; ez olyan eshetőség, amelynek ezentúl szerepelnie kell a francia kormány politikai és stratégiai számításaiban. Igaz, hogy Miklós cár utolsó lehelletéig hű marad szövetségünkhöz; ebben a tekintetben egyáltalán nem nyugtalanodom. Csakhogy ő sem halhatatlan. Ebben az órában és főképen az ő bizalmas környezetében hány orosz kívánja titokban a halálát! Mi; történék, ha uralkodóváltozás következne be? Ebben a tekintetben nem táplállok illúziókat: nyomon követné Oroszország elpártolása. Különb is nincs-e rá történelmi precedenst Hogyan feledkezhetnem meg a hétéves háború végéről, mikor III. Péternek, alig hogy trónra lépett, nem volt sürgősebb dolga, mint fölbontani a francia szövetséget, hogy gyalázatos módon kibéküljön II. Frigyessel?... Megvizsgálom ennek a föltevésnek minden oldalát és minden következményét. Bármily szigorúan végzem is ezt a vizsgálatot, nagy megkönnyebbüléssel állapítom meg, hogy hitem végső győzelmünkben továbbra is megrendíthetetlen... De a lelkem mélyén elmélkedéseim logikus következményeként megülepedik és megerősödik egy gondolat,

amely már több ízben átcikázott az agyamon. Első elgondolásom végső győzelmünkről túlságosan együgyű volt. Semmi kétség, bogy Németországnak és Ausztriának vereség a sorsa és ezen a ponton hitem továbbra is rendületlen. De addig, míg a germán birodalmak végzete betelik, igen hosszú idő múlik el, annál hosszabb, mert az orosz erő egyre veszíteni fog lendületéből. Ha Oroszország nem találja meg önmagában az erőt, hogy az utolsó óráig betöltse szövetségesi szerepét, ha időnek előtte visszavonul a küzdelemből, vagy áldozatul esik a forradalmi vonaglásoknak, elkerülhetetlenül elválasztja ügyét a miénktől; önmaga fosztja meg magát attól a lehetőségtől, hogy részesüljön győzelmünk gyümölcseiben és összeomlása egybe fog esni a központi hatalmak összeomlásával.

Szombat, 1916 augusztus 5.

Alexejev tábornok csatlakozik Joffre tábornok és Briand véleményéhez és hozzájárul, hogy a román hadsereg támadása kizárólag Ausztria ellen irányuljon. Hozzájárul tehát a Bulgária elleni hadműveletek elhalasztásához; egyébként az a véleménye, hogy ezek a hadműveletek maguktól is kirobbannak. Végül sürgeti, hogy vessenek véget Bratianu köntörfalazásának és visszavonhatatlanul állapítsák meg azt az időpontot, amelyben a román hadseregnek akcióba kell lépnie.

*

Vasárnap, 1916 augusztus 6.

Bratianu halogatásai és huzavonái folytatódnak; főképen azzal magyarázom ezt, hogy még mindig él benne a remény, hogy sikerül közvetle-

nül megegyeznie a bolgárokkal. Híven játékához, késedelméért Oroszország rosszakaratát okolja. Ebből újabb súrlódások támadnak Paris és Petrograd között.

Ma délelőtt megbízást kapok, hogy juttassam a cárhoz a Köztársaság elnökének táviratát.*

Mikor ezt a táviratot Stürmernek átadom, újra fölhozom azokat az érveket, amelyekkel az utóbbi időben gyötörtem, s amelyek közül a legfőbb, szerintem a leghelytállóbb, Franciaország részéről a közös ügynek szentelt eddigi áldozatok roppant nagysága, létszámunk megfogyatkozása a verduni vérfürdők óta.

Stürmer, aki semmitől sem fél annyira, mint attól, hogy a cár előtt gyanússá válik, válaszában mindenekelőtt bizonygatja szövetségi hűségét és magasztalja Verdunt. Aztán így folytatja:

— Mint az önök kormánya, én is éppoly értéket

* Itt adom e távirat szövegét:

Kötelességemnek tartom fölhívni Felsőged ügyei-mét, mily nagy fontosságot tulajdonít a francia vezérkar a Romániával való megegyezés minél gyorsabb megkötésének. A román támogatás ebben a pillanatban igen fontos volna, mert az ellenség még nem tudta elhárítani a veszedelmet erről az oldalról; azonban ha késik, csupán másodlagos jelentőségű lenne, mert ha az ellenség ráeszmél, idejében megteheti intézkedéseit. Az osztrák hadsereg az, ellenséges koalíciónak leggyöngébb ellentállási pontja. Leveretésének közvetlen hatása volna a német hadseregre, amely kénytelen támogatni. Ha Romániával karöltve mémden szükséges lépést megteszünk az osztrák hadsereg megsemmisítésére, Németországot oly fokozott erőnkifejtésre kényszeríthetnők, amely esetleg meghaladja a rendelkezésére álló eszközöket. Csakugyan, az orosz vezérkartól és a miénktől kapott értesülések szerint, a központi hatalmak jelenleg nem rendelkeznek fölöslegekkel. Egy új hadműveleti színtér megnyílása a válság kellős közepén; mikor Németország csak nagy ügyel-bajjal tud helytállni az erőteljes orosz támadás veszedelmeinek, nem engedne időt neki

tulajdonítok Románia közvetlen támogatása kieszközlésének. Különben ön ismeri Alexejev tábornok idevágó nézeteit. Katonai kérdésekben ő a legfőbb tekintély a cár előtt. Nos, ön emlékszik rá, hogy ő véget akart vetni Bratianu köntörfalazásának azzal, hogy határidőt szabott a tárgyalásoknak. Mennyire igaza volt!... Higyje meg, nagyon helytelenül cselekedtünk, hogy újra megkezdtek a vitát a román kormánnyal. Július 17-iki jegyzékünk rendkívül liberális javaslataihoz kellett volna ragaszkodnunk, és nem lett volna szabad belemennünk semmiféle alkudozásba. Hát nem látja ön, hogy Bratianu úr csak időt akar nyerni? Alexejev tábornok eredetileg augusztus 7-ében szabta meg a határidőt; ezt meg kellett hosszabbítani augusztus 14-ig. Bratianu úr, mikor azt követeli, hogy az önök szalonikii hadserege tíz nappal Románia harcbalépése előtt megkezdje az

veszteségei pótlására, sem új formációk szervezésére és harcbevételére. Ezzel szemben a tárgyalások elhúzódnása ellenségeinknek időt adna, hogy az erdélyi Alpok szorosait tisztán defenzív erejű formációkkal megszállja, amelyek azonban elegendők a román hadsereg mindennemű előhaladásának meglassítására, esetleg megakasztására, Joffre tábornok és a francia nagyvezérkar véleménye szerint tehát oly röpké alkalmiunk kínálkozik, amelyet nem szabad elszalasztanunk, A haladéktalan román beavatkozás módját adna rá, hogy végleg javunkra billentsük az egyensúlyt. Néhány hét múlva, mikor majd a Kárpátokban leesik a hó és a szorosokat megszállják, ez a kedvező pillanat már elmúlt. A siker nyilván napok kérdése.

Meg vagyok győződve, hogy Felsőged úgy ítéli meg a katonai helyzetet, mint a Köztársaság kormánya és a francia főparancsnok, és ugyancsak igen kívánatosnak tartja az egyezmény gyors megkötését Romániával. Kérem Felsőgedet, fogadja újból üdvözléteimet az orosz hadsereg nagyszerű sikereihez és hűséges barátságom nyilvánítását.

Paris, 1916 augusztus 5.

POINCARÉ.

offenzívát, nyilván csak újabb haladékot akar kicsikarni. Ismétlem: nagyon helytelenül cselekedtünk, hogy belementünk játékába, amely túlságosan átlátszó. Mégis megígérem, hogy híven beszámolok őfelségének mindarról, amit ön mondott.

Stürmer, mikor így beszél hozzám, őszinte, legalább is egy okból, amely fölment egyéb okok keresése alól: ez pedig az, hogy Alexejev tábornok vette kezébe a román ügyet, a cár pedig teljes egészében osztja fölfogását. Már pedig Stürmer, aki tudja, hogy Alexejev tábornok rágalmazza és megveti, nem az az ember, aki szembeszállna vele: ellenkezőleg, kesztyűs kézzel bánik vele és halk húrokat penget előtte.

*

Hétfő, 1916 augusztus 7.

Azt hiszem, gyakran említettem már, hogy az oroszok, még a cárizmus legmegrögzöttebb hívei és a legreakciósabbak is, milyen közömbösen fogadják azt a gondolatot, hogy a cár esetleg gyilkosságnak esik áldozatul. Tartózkodás nélkül beszélnek erről előttem. Legföljebb könnyedén beburkolják ezt a gondolatukat a szépítgetés vagy a célozgatás áttetsző fátyolába.

Ma délután a szigeteken sétálok és találkozom O... herceggel, aki típusa a régi orosz nemesembernek. Nagystílusú, széles látókörű és művelt, izzón hazafias és büszke férfiú. Séta közben beszélgetünk. Hosszú pesszimista tiráda után nagy élvezettel részletezi I. Pál halálát. Megértem, mit jelent ez és némi meglepetést mutatok. Erre megáll, összefonja karjait, rámszegzi a szeméit és odavágja:

— Mit akar, nagykövet úr!... Egy abszolutisztikus kormányzatban, ha az uralkodó megbolondul, nincs más menekvés, mint megölni!

— Nyilvánvaló — mondom én —, hogy a királygyilkosság szükséges korrektívuma az autokratizmusnak. Sőt bizonyos tekintetben közjogi elv.

Nem megyünk beljebb ezen a sikamlós területen.

Ha folytattuk volna a beszélgetést, eszébe juttattam volna O ... hercegnek, hogy elmélete támogatására nem egy régi és tiszteletreméltó tekintélyre hivatkozhatott volna. Seneca, a filozófus, már Nero uralkodása alatt beleszötte egyik tragédiájába ezt a vakmerő aforizmat: „Nem áldozhatunk Jupiternek kedvesebb áldozatot egy igazságtalan uralkodónál.” És Joseph de Maistre, aki Szentpétervárott volt az 1801 március 23-iki merénylet idején, ezt a szellemes megkülönböztetést vezette be a királygyilkosság kazuisztikájába: „Ha kénytelen volnék elismerni, hogy Nero meggyilkolása jogos dolog, soha nem ismerném el, hogy jogos dolog ítéletet mondani fölötte.”

*

Szerda, 1916 augusztus 9.

Íme a cár válasza arra a táviratra, amelyet három nappal ezelőtt a Köztársasági elnök megbízásából hozzájuttattam:

Elnök úr, teljesen egyetértek önnel Románia haladéktalan akcióbalépésének szükségességét illetőleg és parancsot adtam külügyminiszteremnek, hatalmazza föl bukaresti követemet a Bratianu úr és a szövetséges hatalmak képviselői közt megkötendő egyezmény aláírására.

A galíciai frontra érkezett német és török erősítések meglassítják az orosz seregek előnyomulását; mégis közelednek Tarnopolhoz és Sztaniszlauhoz.

Csütörtök, 1916 augusztus 10.

Ebédre vendégeim: Leontjev tábornok, aki az egyik franciaországi orosz dandárnak lesz a parancsnoka, Benckendorff Dimitrij, Zamoyszki Móric gróf, Wjelopolszki László gróf stb.

A dohányzóban négyszemközt hosszasan elbeszélgetek Zamoyszkival és Wjelopolszkival. Elárulják nekem, mekkora nyugtalanságot, aggodalmat okoznak nekik az orosz kormány újabb intézkedései Lengyelországra vonatkozóan: tudják, hogy a cár kitart liberális szándékai mellett; de nem tartják képesnek, hogy ellentálljon a reakciós párt mesterkedéseinek, Rasputin és a cárné mindennapos uszításának.

Minthogy Zamoyszkinak hamarosan Stockholmba kell utaznia, meghívom, jöjjön el néhány nap múlva megint ebédre.

*

Péntek, 1916 augusztus 11.

Az olaszok tegnapelőtt bevonultak Görzbe, ahol 15.000 foglyot ejtettek; támadásukat keleti irányban folytatják.

A Szereth jobbján az osztrákok és németek megint vereséget szenvedtek. Az oroszok elfoglalták Sztaniszlaút.

Ah, ha a románok egy hónappal ezelőtt harcba léptek volna!...

*

Szombat, 1916 augusztus 12.

Ha végiggondolom a szemeim elé táruló politikai és társadalmi bomlás minden tünetét, sajnálom, hogy Gogol szatirikus zsenijének nincs örököse az orosz irodalomban, hogy újabb, némileg bővebb és sötétebb kiadását adja a *Holt Lelkeknek*.

És megértem, hogy ennek a rideg remekműnek olvasása ezt a fölkiáltást csalta ki Puskinból: „Úr-isten! Milyen szomorú is Oroszország!”

*

Vasárnap, 1916 augusztus 13.

Az utóbbi időben alkalmam volt beszélgetni francia és orosz iparosokkal és kereskedőkkel, akik a vidéken laknak, Moszkvában, Szimbirszkben, Voronezsben, Tulában, Rosztovban, Odesszában, a Donecnél és megkérdeztem mindegyiküktől, vajjon azokban a körökben, amelyekben megfordulnak, még mindig Konstantinápoly meghódítását tekintik-e a háború legfőbb céljának.

A válaszaik majdnem egybehangzók voltak; a következőkben foglalom össze őket.

A paraszti tömegekben a konstantinápolyi ábránd, amely sohasem volt határozott, egyre bizonytalanabb, távolibb, irreálisabb. Időnkint egy-egy pópa emlegeti, hogy az orosz népnek magasztos kötelessége, szent földadata elragadni Carigradot a hitetlenektől és újra feltüzni az ortodox keresztet az Aja-Szófia kupolájára. Alázatos és áhítatos figyelemmel hallgatják, de nem tulajdonítanak a beszédnek pozitívebb jelentőséget, mint ha az utolsó ítéletről és a pokol kínjairól beszélt volna. Azt is meg kell jegyeznünk, hogy a *muzsik*, aki kiváltképen békeszerető és könyörületes, aki mindig kész barátkozni ellenségével, egyre növekvő irtózást tanúsít a háború kegyetlenségeivel szemben.

Munkáskörökben egyáltalán nem érdeklődnek Konstantinápoly iránt. Úgy gondolják, hogy Oroszország máris elég nagy és a cár kormánya, ahelyett hogy képtelen hódításokért ontaná a nép véréit, sokkal jobban tenné, ha könnyítene a proletariátus nyomorúságán.

Egy emelettel följebb, a polgárok, a kereskedők, a vezető iparosok, a mérnökök, az ügyvédek, az orvosok stb. körében jól látják a probléma fontosságát, amelyet Kostantinápoly sorsa fölvet Oroszország előtt; azt is tudják, hogy a Boszporusz és a Dardanellák útja szükséges az orosz gabona kivitelére és nem akarják, hogy Berlin egyetlen parancsszavával ezentúl is elzárhassa ezt az utat. Azonban elvetik, sőt helytelenítik a szlavoílek történelmi és misztikus tételét és arra a következtetésre jutnak, hogy elegendő volna kieszközölni a szorosok semlegesítését egy nemzetközi szervezet garanciája alatt.

Annak a gondolatnak, hogy Konstantinápolyt a birodalomhoz csatolják, már csupán a nacionalisták meglehetősen szűk táborában és a doktriner liberálisok csoportjában vannak hívei.

De eltekintve Konstantinápoly és a szorosok kérdésétől, az orosz nép hangulata a háború tekintetében általában kielégítő. A szociáldemokrata párt és a reakciós párt szélsőjobboldala kivételével senki sincs, aki ne volna elszánva a háborúnak folytatására a győzelemig.

Hétfő, 1916 augusztus 14.

Zamoyszki Móric gróf, aki hamarosan útra készül Stockholmba, nálam ebédel bizalmas-kettesben. Beszélgetésünk két óra hosszat tart s kizárólag Lengyelország és jövője körül forog.

Mindabban, amit mond vagy amit sejtet, fölfedezem azoknak a vitáknak a visszhangját, amelyek Szaszonov kegyvesztése óta szenvedélyesen foglalkoztatják a petrogradi, moszkvai és kievi lengyel köröket.

Nem kétséges, hogy a reakciós párt növekvő befolyása a cári kormányban elodázza és bonyolítja

a lengyel-kérdés szabályozását. Egyrészt, az orosz hadsereg galíciai sikerei ellenére is, a lengyelek meg vannak győződve, hogy Oroszország nem kerül ki győztesen a háborúból és hogy a haldokló cárizmus már most készül tárgyalni a germán birodalmakkal a békéről, amelynek Lengyelország issza meg majd a levét. Ennek a gondolatnak ösztökéje alatt újraéledni érzik minden régi gyűlöletüket; tetézik ezt az orosz kolosszus gúnyos megvetésével; amelynek gyöngesége, tehetetlensége, erkölcsi és fizikai bajai ma teljes világításban föltárulnak. De éppen azért, mert nem hisznek már Oroszországban, úgy érzik, föl vannak mentve vele szemben minden engedelmesség és minden tartózkodás alól. Ezentúl Franciaországba és Angliába vetik reményeiket és mértéktelenül kiszélesítik nemzeti követeléseiket. Az autonómia a Romanovok jogára alatt már nem elégíti ki őket: a teljes és föltétlen függetlenség, a lengyel állam hiánytalan föltámadása kell nekik; nem nyugszanak, amíg ügyüket a békekongresszuson diadalra nem juttatják. Inkább mint valaha vitatják a cárok birodalmától azt a jogot, hogy a szláv népeken uralkodjék, nevükben beszéljen, történelmi fejlődésük élére álljon; az oroszoknak végre meg kell érteniök, hogy a civilizáció ranglétráján a lengyelek és a csehek jóval megelőzik őket...

*

Kedd, 1916 augusztus 15.

Az oroszok nagy részénél — szinte azt mondhatnám: az oroszok legnagyobb részénél — oly nagyfokú az erkölcsi állhatatlanság, hogy úgyszólván sohasem érzik jól magukat ott, ahol vannak és semmit sem tudnak végigélni. Szüntelenül az új, a váratlan kell nekik, fokozottabb izgalmak, erősebb megrázkódtatások, borsosabb élvezetek.

Ezért hajhásszák szüntelenül az izgató- és kábítószereket, innen csillapíthatatlan kalandvágyuk, szenvedélyes hajlamuk a kicsapongásokra.

Hogy összefoglaljam annak a beszélgetésnek a lényegét, amely ezt a föl jegyzésemet sugallta, nem kell többet tennem, mint ideírnom egy mélabús vallomást, amelyet Turgenyev ad egyik hősnőjének, az elragadó Odincov Szergejevna Annának ajkára: „Miért van az, hogy még ha zenei előadást, valami kellemes estélyt vagy bizalmas csevegést élvezünk is valakivel, aki rokonszenves előttünk, miért van az, hogy ezt az élvezetet utalásnak érezzük valamely ismeretlen és távoli boldogságra, nem pedig valóságos boldogságnak, amelyet valóban, élvezünk?” A barátja végighallgatja és ezt feleli rá: „Az ember csak ott érzi jól magát, ahol nincs!”

*

Szerda, 1916 augusztus 16.

A Dnyeszter és a Zlota-Lipa között az oroszok folytatják előnyomulásukat. Tegnap elfoglalták Jablonicát.

A bukaresti tárgyalások befejezés előtt állnak.

Péntek 1916 augusztus 18.

Bratianu és a szövetséges kormányok követői tegnap Bukarestben aláírták a szövetségi szerződést.

E szerződés pontjai értelmében Franciaország, Nagybritannia, Olaszország és Oroszország garantálják Románia területi épségét; ezenfelül kötelezik magukat, hogy az általános békekötés idején neki juttatják Bukovinát (néhány északi megye kivételével), Erdélyt és a temesvári Bánátot. Eománia jelenlegi területe és lakossága ekként megkésztendődik.

Viszont Románia kötelezi magát, hogy hadat üzen Ausztria-Magyarországnak és új szövetségeseinek ellenségeivel minden gazdasági kapcsolatot megszakít.

A szövetségi szerződéshez katonai egyezmény van csatolva.

Ezen egyezmény szerint a román főparancsnokság kötelezi magát, hogy legkésőbb augusztus 28-án megtámadja az osztrák-magyar haderőket.

Viszont az orosz főparancsnokság kötelezi magát, hogy haladéktalanul erőteljes akciót kezd az egész osztrák-magyar fronton, különösen pedig Bukovinában, hogy fedezze a román haderők mozgósítását és összpontosítását. Ugyanezen célból a szövetséges vezérkarok kötelezik magukat, hogy a szaloniki hadsereg az egész macedóniai fronton legkésőbb augusztus 20-án erőteljes offenzívát kezd.

A történelem meg fogja mondani, jól választotta-e meg Bratianu az órát. Én magam tovább is azt hiszem, hogy túlzott óvatosságból vagy ravaszságból már eddig három, a jelenlegi helyzetnél jóval kedvezőbb alkalmat elszalasztott.

Az első alkalom 1914 szeptember elején volt, mikor az oroszok bevonultak Lembergbe. Ebben az időben Ausztria és Magyarország zűrzavarában és riadalmában képtelen lett volna megvédelmezni a kárpáti határt: a románok minden utat nyitva találtak volna maguk előtt.

A második alkalom 1915 májusában volt. Ebben az időpontban lépett Olaszország a hadiszíntérre. Oroszország politikailag és katonailag erejének teljességében volt. Athénben Venizelosz kormányzott. És Bulgária még habozott állásfoglalása tekintetében.

Végül a harmadik alkalom harmadfél hónap-

pal ezelőtt volt, a nagy orosz offenzíva kezdetén, mielőtt még német és török erősítések érkeztek volna Galíciába és Erdélybe, mielőtt még Hindenburg, „a vastábornagy”, a keleti frontra irányította volna stratégiai művészetének minden erejét.

De a cselekvésben sohasem szabad utólagos feltevéseken rágódni; ezek 'csak abban a korlátozott mértékben jogosak és liasznosak, amennyiben világosságot vetnek a jelenre. Ebből a szempontból nyilvánvaló, hogy Bratianu halogató politikája jelentékenyen megnehezítette, jelentékenyen kockázatosabbá tette azt a vállalkozást, amelybe Románia bocsátkozik. Ezenfölül megállapítom, hogy az orosz seregek gyülekezése, ellátásuk, szállításuk, tevékenységüknek a balkáni hadiszíntérhez való alkalmazása az ő hibájából nincs még most sem előkészítve. A dolgok még mindig azon a ponton vannak, ahol félévvel ezelőtt voltak, Filipescuval folytatott megbeszéléseim idején...

Mindazonáltal Románia csatlakozása szövetségünkhöz nem csupán a jelen háború pozitív eredményei szempontjából, hanem a keleteurópai francia politika további fejlődése szempontjából is rendkívüli jelentőségű esemény.

VÉGE A MÁSODIK KÖTETNEK.